

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ГРИЦЮК Валерій Миколайович

УДК 329.733 (395) “-07/03”

ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ
ТА ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО СКІФІВ

Спеціальність 20.02.22 – військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Науковий керівник
БЕРЕЖИНСЬКИЙ Володимир Григорович,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник

Київ–2004

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ	11
1.1. Джерельно-історіографічний огляд та вибір основних напрямків дослідження	11
1.2. Загальна методика і основні методи дослідження	31
РОЗДІЛ 2. ОЗБРОЄННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКА СКІФІВ	38
	38

2.1. Огляд і класифікація озброєння та військового спорядження скіфів	
2.2. Аналіз організаційної та функціональної структури скіфського війська	70
РОЗДІЛ 3. ВІЙНИ ТА ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО СКІФІВ	95
3.1. Вплив природних умов на ведення війн і розвиток воєнного мистецтва на теренах Південно-Східної Європи в VII–III ст. до н.е.	95
3.2. Опис та аналіз воєнно-політичних подій за участю скіфських воїнів.	106
3.2. Внесок скіфів у розвиток воєнного мистецтва	143
ВИСНОВКИ	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	182
ДОДАТКИ	206

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН СССР	Академия наук СССР
АН УРСР	Академія наук УРСР
АНУ	Академія наук України
ВГІ НАОУ	Військовий гуманітарний інститут НАО України
ВДИ	Вестник древней истории
ВССА	Вопросы скифо-сарматской археологии
ГИЗ	Государственное издательство
ЗСУ	Збройні Сили України
ИА АН УРСР	Институт археологии Академии наук УРСР
ИАК	Известия археологической комиссии
ИИМК	Институт истории материальной культуры
ІА АНУ	Інститут археології Академії наук України
ІА НАНУ	Інститут археології Національної Академії наук України
КВГІ	Київський військовий гуманітарний інститут
КСИИМК	Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛГУ	Ленинградский Государственный университет
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	Науковий архів Інституту археології НАН України
НАНУ	Національна Академія наук України
НАОУ	Національна академія оборони України
НДЦГП ЗСУ	Науково-дослідний центр гуманітарних проблем ЗСУ
РА	Российская археология
РАН	Российская Академия наук
СА	Советская археология

САИ
ХГУ
ХДУ

Свод археологических источников
Харьковский Государственный университет
Харківський Державний університет

ВСТУП

Сьогодні Збройні Сили України проходять складний етап реформування та розвитку. Він відбувається в умовах революційних змін у військовій справі, які ініціюються, передусім, провідними країнами світу. Воєнні теоретики виділяють три основні складові цих змін: концептуальні, організаційні і технологічні [165, с. 23–24]. Дослідження питань вдосконалення озброєння, військової організації та воєнного мистецтва, які у всі часи знаходились під впливом складних умов та причин, вимагає передусім розгляду того, яким чином ці питання вирішувались в історичному минулому [210].

У вітчизняній історії скіфська доба – одна із найяскравіших сторінок, яка зберігає для нас чимало корисних уроків щодо принципів воєнного мистецтва, удосконалення військової організації, ефективного ведення воєнних дій. В силу збігу обставин скіфам судилося діяти в період глобальної соціальної трансформації в історії всього людства, в так званій “осьовий час” (VII – III ст. до н.е.) [195, с. 210–227]. Саме тоді виникло та існувало могутнє скіфське військо об’єднання, яке брало участь у воєнно-історичних подіях на величезній території від Передньої Азії до Балкан і Центральної Європи.

Актуальність теми. Скіфи, у суспільно-політичному житті яких провідну роль відігравала воєнна справа, були одним із перших, відомих за джерелами, народів на теренах України. Проте всебічне дослідження їх воєнної історії ще не набуло відповідного йому значення. Недостатньо вивчені, систематизовані та проаналізовані історія, військова організація, війни скіфів, внесок у розвиток форм і способів збройної боротьби, вирішення у скіфському війську питань забезпечення бойових дій. Тому проведення спеціального дослідження військової організації та воєнного мистецтва скіфів є актуальним і має теоретичну та практичну значимість зважаючи на такі обставини:

По-перше. Воно визначається сучасними потребами розвитку вітчизняної воєнно-історичної науки, необхідністю поглиблення знань про героїчне минуле нашої Батьківщини.

По-друге. Висвітлення прадавнього минулого нашої землі сприяє удосконаленню військово-патріотичного виховання [90]. Хоча безпосередньо скіфи були кочовим іраномовним народом, проте створене ними багатоетнічне державне утворення, відоме під назвою Великої Скіфії, включало значну частку землеробського населення давніх українських земель, що пов’язується з праслов’янами. В стародавньому світі скіфське військо здобуло собі славу непереможного. Ця слава, пройшовши століття, закріпилась за нашими предками, ще в роки Нестора-літописця Київську державу іноді називали Велика Скуфь. Бойові традиції українського війська мають тисячолітнє коріння. Саме з цих позицій важливо осмислити значення та встановити роль і місце скіфської доби в українській та загальносвітовій військовій історії.

По-третє. Аналіз професійних, технічних та організаційних засад воєнного мистецтва скіфів, а також форм і способів збройної боротьби, що модифікувалися протягом століть, прокладає своєрідний духовний місток між минулим і сучасним Збройних Сил. Наукове відтворення подій, що мали місце багато віків тому, дозволяє усвідомити сутність історичних явищ, процесів і закономірностей, виявити те оригінальне, що з'явилося у воєнній справі в “осьовий” скіфський час і може отримати розвиток у сучасних умовах. Сьогодні, коли змінюються організаційні структури, активніше використовуються малі тактичні групи, відбувається стирання різниці між оборонними і наступальними діями, ближній бій витісняється “дальнім дистанційним (безконтактним) боєм”, важливо дослідити як відбувались аналогічні зміни в минулому. Ці та інші питання знаходили практичне вирішення в скіфському війську відповідно до умов свого часу.

По-четверте. Вивчення військовими фахівцями отриманих в процесі дослідження результатів сприятиме розширенню їх кругозору, розвитку творчого мислення.

Отже, сутність *наукового завдання* дослідження полягає в проведенні всебічної історичної реконструкції організації війська скіфів, виявленні його організаційної структури і функціональних компонентів, а також в узагальненні поглядів вчених на характер скіфського озброєння та спорядження, систематизації знань про війни за участю скіфів, встановленні принципів і особливостей їхнього воєнного мистецтва.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана в межах планів наукової і науково-технічної діяльності Генерального штабу ЗС України, Головного управління виховної роботи МО України, Національної академії оборони України, Українського інституту воєнної історії, кафедр воєнної історії, історії війн та воєнного мистецтва НАО України.

Це знайшло своє відображення в участі дисертанта у ряді науково-дослідних робіт та проведенні дисертаційного дослідження у їх межах. Особиста роль автора полягала в участі у підготовці заключного звіту та виступах на науково-практичних конференціях за темою науково-дослідної роботи, яка виконувалася за замовленням Головного управління виховної роботи МО України: “Методика військово-патріотичного виховання особового складу ЗС України в період переходу до комплектування військовослужбовцями за контрактом” – шифр “Патріот”; в розробці положень щодо коренів походження окремих видів атрибутики українського козачого війська в рамках НДР на замовлення начальника Генерального штабу ЗСУ: “Символіка та клейноди українського козацтва XVII – XVIII ст.” – шифр “Клейноди”; в участі у підготовці першого розділу “Досвід морально-психологічного впливу у військових формуваннях (історичний аспект)” по НДР на замовлення Головного управління виховної роботи МО України: “Науково-методичні основи морально-психологічного забезпечення діяльності Збройних Сил України” – шифр “Концепція”; та участі в НДР, яка виконується на замовлення начальника Генерального штабу ЗСУ по

підготовці Українського воєнно-енциклопедичного словника – шифр “Словник”.

Мета і завдання дослідження. На основі вивчення та аналізу писемних джерел, даних археології, спеціальних робіт з максимально можливою достовірністю реконструювати структуру скіфського війська, його організаційні засади, характер і види озброєння, виявити особливості прийомів і способів воєнних дій та їх забезпечення для наукового узагальнення і використання раціональних елементів з багатовікової історії скіфського війська в сучасній практиці військового будівництва: навчання військових кадрів, військово-патріотичному вихованні.

Визначена мета передбачає виконання таких завдань:

- 1) здійснити історіографічний огляд наукових праць та аналіз джерел з питань воєнної справи скіфів;
- 2) узагальнити погляди вчених на озброєння та спорядження скіфів, дати його класифікацію, виявити тенденції розвитку;
- 3) дослідити кількісний та якісний склад війська, його організаційні структури та функціональні компоненти, систему комплектування та управління, розробити періодизацію становлення та розвитку війська скіфів;
- 4) здійснити аналіз природних умов території компактного проживання скіфських племен та встановити їх вплив на розвиток воєнної справи;
- 5) об’єктивно описати воєнно-політичні події, в яких брали участь скіфські воїни;
- 6) встановити основні принципи тактики та особливості стратегії скіфського війська, дослідити питання здійснення забезпечення підготовки та ведення воєнних дій.

Об’єктом наукового пошуку стала воєнна справа скіфів.

Предметом дослідження є військова організація та воєнне мистецтво скіфів.

Методи дослідження. Завдяки застосуванню історичного методу дослідження вдалося визначити етапи функціонування військової організації скіфів. Це дозволило з’ясувати, як і під впливом яких факторів проходив процес розвитку воєнного мистецтва скіфського війська. Завдяки використанню логічного методу узагальнений досвід бойових дій. У дисертації використовувалися також такі методи, як аналіз і синтез, класифікація, систематизація. Системний підхід дозволив виділити організаційні та функціональні компоненти скіфського війська. При вивченні джерельної бази застосовувався комплексний метод. Скіфські пам’ятки, пов’язані з воєнною справою, розглядалися в їх сукупності і взаємопов’язаності з точки зору розвитку виробничих сил суспільства. Комплексний аналіз археологічних матеріалів та писемних джерел, що стосуються воєнної справи скіфів, дозволив забезпечити достовірність дослідження.

Територіально тема охоплює межі сучасних українських Степу, Лісостепу (на заході обмеженого по лінії: р. Прип’ять – включно південно-східна частина сучасної Житомирської обл. – верхів’я р. Південний Буг; на

сході – включно р. Сейм – верхів'я р. Оскол – включно район розташування сучасного м. Луганська) та Криму, які перебували під скіфським впливом. В окремих випадках, для аналізу воєнно–політичних подій за участю скіфських воїнів на Північному Кавказі, в Закавказзі, у Передній Азії, на Балканському півострові, у Центральній Європі, дисертантові доводилось розширяти географічні рамки.

Хронологічні рамки дослідження обмежуються VII – початком III ст. до н.е., що пов'язано з появою скіфів у Південно-Східній Європі і з часом руйнації та зникнення з історичної арени їхнього державного утворення, відомого під назвою Великої Скіфії.

Наукова новизна одержаних результатів. Вперше у вітчизняній історіографії комплексно реконструйовані організаційні та функціональні компоненти скіфського війська, запропонована періодизація виникнення та розвитку військової організації скіфів. Проаналізовані природні умови скіфського часу та їх вплив на розвиток воєнної справи. Систематизовані знання про війни за участю скіфів, уточнена та обґрунтована хронологія їх походів до Передньої Азії в VII ст. до н.е.

Виявлені принципові підходи до підготовки та ведення збройної боротьби, особливі прийоми і способи воєнних дій: застосування асиметричних відповідей на воєнні загрози; завчасна підготовка і довготривале утримання стратегічно важливих районів для перегрупування і організації подальших дій війська; широке застосування безконтактного дистанційного бою; завдання удару загонами важкоозброєної кінноти в центр ворожого бойового порядку та ін.

Проаналізовано види забезпечення бойових дій: розвідка, охорона, маскування, “хімічне та бактеріологічне”, матеріальне. Досліджено здійснення морально-психологічного впливу на скіфських воїнів. Переглянуто деякі сталі в науці погляди щодо воєнно-інженерної справи скіфів. Здійснено розрахунки працезатрат на проведення фортифікаційних робіт по спорудженню оборонних ліній скіфських городищ.

Автор запропонував класифікацію скіфського озброєння, в основу якої поклав функціональне призначення того чи іншого його виду.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані при проведенні науково-дослідних робіт із скіфської проблематики, дослідження питань давньої доби воєнної історії. Положення та висновки дисертації можуть бути впроваджені у навчально-виховний процес курсантів та слухачів ВВНЗ України шляхом їх використання при проведенні занять з воєнно-історичних дисциплін. Їх вивчення військовими фахівцями сприятиме розширенню кругозору, розвитку творчого мислення. Наукові розвідки стосовно скіфських походів VII ст. до н.е. у Передню Азію використані при складанні довідково-інформаційних матеріалів органам військового управління та для інформування військовослужбовців підрозділів ЗС України, що входять до складу коаліційних об'єднаних оперативних сил в Іраку. Положення дисертації стосовно ролі, місця і значення воєнної історії скіфів можуть бути

впроваджені в системи гуманітарної підготовки в ЗС України та військово-патріотичного виховання допризовної молоді.

Особистий внесок здобувача. Одержані результати дослідження та їх публікації у наукових виданнях виконані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Результати досліджень, що включені до дисертації, оприлюднені автором у виступах на міжнародних наукових конференціях: VI-х (2002 р.), VII-х (2003 р.) та VIII-х (2004 р.) сходознавчих читаннях, проведених Інститутом сходознавства НАН України ім. А.Ю. Кримського [85, 89]; міжнародній науковій конференції з нагоди 60-річчя відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України “Від Кіммерії до Сарматії” (2004) [93]; всеукраїнській науково-практичній конференції “Патріотичне і гуманістичне виховання військової інтелігенції: сутність, взаємозв’язок, стан і проблеми” (2002 р.) [90]; всеукраїнській науковій конференції Музею історичних коштовностей України (2003 р.) [91]; науково-практичній конференції зі слухачами Національної академії оборони України “Стан та тенденції удосконалення системи морально–психологічного забезпечення діяльності військ (сил) в умовах реалізації Концепції соціального та гуманітарного розвитку Збройних Сил України” (2004) [92].

Проблематика дисертаційного дослідження обговорювалась на засіданні відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України; науково-методичних та воєнно-історичних семінарах, організованих Науково-дослідним центром гуманітарних проблем ЗС України; на засіданнях кафедр Національної академії оборони України.

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладені в 15 опублікованих працях: 3-х публікаціях автора у наукових фахових журналах, 3-х статтях у фахових збірниках наукових праць, 7-ми матеріалах і тезах конференцій та 2-х брошурах.

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Джерельно-історіографічна база дослідження воєнної справи скіфів має важливу особливість, яка зумовлює специфічність даної дисертаційної роботи в цілому. Історичні події, явища і процеси, що розглядаються, віддалені від нас п'ятьма тисячоліттями. Тому автор максимально ретельно віднісся до вивчення і комплексного аналізу всіх наявних писемних, речових, етнографічних і лінгвістичних джерел. Хоча в інтересах дослідження майже не можливо залучити нові писемні історичні джерела, прихований характер інформації, що криється в них, створює сприятливе підґрунття для наукового творчого пошуку. Залучення до обґрунтування наукових положень реліктів історичної дійсності сприяє забезпеченню достовірності отриманих результатів.

1.1. Джерельно-історіографічний огляд та вибір основних напрямків дослідження

Нажаль, далеко не кожний вчений може скористатись давнім письмовим джерелом в оригіналі. Завдання перекладу праць, написаних давніми мовами, вирішують фахівці-лінгвісти. Завдячуючи праці попередніх поколінь дослідників, сучасний історик користується перекладами майже всіх творів античних авторів. На сьогодні видано праці Гомера, Геродота, Фукидіда, Ксенофонта, Аріана, Вегеція, Вергілія, Вітрувія, Діодора Сіцилійського, Лукіана, Страбона, Юстина та інших авторів давнини, які у своїй спадщині, крім інших питань, залишили відомості стосовно воєнної справи скіфів.

Для опрацювання джерельної бази з теми дослідження важливе значення мають збірники фрагментів документів Давнього Світу, праць античних істориків, філософів, політиків, літераторів за певним тематичним напрямком. Необхідність видання збірника свідчень древніх авторів про скіфів виникла ще з середини XIX століття. З цим складним, надзвичайно громіздким науковим завданням блискуче справився видатний російський вчений академік В.В. Латишев. Його робота ускладнювалась тим, що у світі не існувало жодної бібліотеки, яка б у своїх фондах мала всі праці давніх вчених зі згадками про скіфів. Крім того, надзвичайно великим був обсяг давніх текстів, які потрібно було перечитати, перекласти і вибрати з них потрібні фрагменти. Над виконанням завдання VI археологічного з'їзду вчений напружено працював з 1882 по 1906 рік. В результаті його роботи в світ вийшло два томи збірника "Scythica et Caucasica", який називають ще – "Відомості давніх письменників, грецьких і латинських про Скіфію і Кавказ". Видана в кінці XIX – на початку XX століття праця на сьогодні не

втрачає своєї значимості, але стала великою бібліографічною рідкістю. Автор при роботі над дисертацією в основному користувався її другим виданням, яке було здійснено в журналах “Вестник древней истории” за 1947 – 1948 роки окремим додатком зі своєю нумерацією сторінок, на яку і робляться посилання в дисертації [143]. В 1995 році В.С. Крисаченком здійснена спроба зібрати пам’ятки (або їх фрагменти) світової та національної культури з давньої історії України [148]. Вперше на українській мові вирішувалась задача створення подібної антології.

Кращими збірками східних текстів з проблем скіфської історії на сьогодні є роботи І.М. Дьяконова [106] та А.І. Іванчика [113]. Ассирійські клинописні документи, вавилонські хроніки, давньоєврейські тексти дають найдавніші повідомлення про військо скіфів [106, с. 216–251; 113; 569].

Однозначно відносить старожитні землі України і народи, що їх населяли, до обширів Ойкумени Біблія [148, с. 21–34]. В Святому Письмі [30] знаходимо відгомін далеких подій – походів війська скіфів в Месопотамію, Сирію, Палестину, Іудею. Ці тексти ідентифікуються з часами царя Іосії (639-609 рр. до н.е.). У раннього християнського хроніка Євсевія Кесарійського під 11-м роком правління Іосія відмічено, що скіфи поширили свої володіння до Палестини [78, с. 42]. Згадки про скіфів знаходимо у єврейських пророків VI ст. до н.е. Єремії та Єзихіїла [30, с. 751–823, 831–885; 148, с. 30–32].

Антична літературна традиція ідеалізувала скіфів, за скіфами міцно закріпилась слава непереможних. З цього питання є кілька спеціальних досліджень [126; 159; 234; 315]. Найціннішим письмовим джерелом для дослідження воєнної історії скіфського часу були, є і назавжди залишаться “Історії в дев’яти книгах” Геродота Галікарнаського [70; 104]. Ще в давнину його назвали “батьком історії”. Особливість методу Геродота – критичне ставлення до різних джерел інформації, прагнення до об’єктивності. Свій науковий труд він присвятив опису грецько-перських війн кінця VI – першої чверті V ст. до н.е. Четверта книга його “Історій”, “Мельпомена” присвячена опису скіфо-персидської війни кінця VI ст. до н.е., основні події розгортаються на території Північного Причорномор’я. Геродот подає безцінні відомості про скіфське військо, його організацію, озброєння, стратегію і тактику дій, воєнні традиції скіфських воїнів і багато-багато іншого. Найкращі переклади Геродота виконані: на українську мову А.О. Білецьким [70], на російську Г.О. Стратановським, найдетальніші коментарі зроблені в книзі О.І. Доватура, Д.П. Калистова та І.А. Шишової “Народи нашої країни в “Історії” Геродота. Тексти, переклад, коментарі” [104].

Цінний матеріал для воєнного історика подають і інші давні грецькі автори. Через обмеженість інформації зростає її вагомість, навіть побіжна згадка про певну історичну подію, порівняння, посилання приводять до важливих гіпотез і висновків. Понад 300 грецьких письменників залишили свої свідчення про скіфів [143, с.2]. Серед них такі авторитети давнього світу як : Арістей (VI ст. до н.е.), Есхіл і Гекатей (рубіж VI-V ст. до н.е.),

Гелланік, Ктесій Книдський і Фукидид (V ст. до н.е.), Гіппократ (V–IV ст. до н.е.), Платон, Аристотель, Демосфен (IV ст. до н.е.), Філарх, Теофаст (III ст. до н.е.) та інші.

Важливими джерелами для вивчення скіфської воєнної історії є праці істориків, географів, філософів, державних діячів, поетів та письменників елліністичної і римської епох. Хоча вони творили після відходу Великої Скіфії з історичної арени, проте подають цікаві доповнення, бо часом наводять додаткові дані про військову справу скіфів, користуючись давніми джерелами, що не дійшли до нас. Такі дані знаходимо в працях: Страбона, Діодора Сіцилійського (I ст. до н.е.), Квінта Курція Руфа, Плінія Старшого, Арріана, Полієна, Помпонія Мели, Горація Флакка (I ст. н.е.); Птоломея, Тацита, Цицерона (II ст. н.е.), Юстина (III ст. н.е.), Макробія (кінець III–початок IV ст.), Амміана Марцеліна (IV ст. н.е.).

Серед письмових джерел в окремий вид виділяються епіграфічні пам'ятки. Епіграфічні написи на камені, граніті, мармурі карбувались на могильних плитах, на пам'ятниках, на спеціальних стелах в пам'ять про видатні події, подвиги громадян, про закони і правила. Найбільше таких текстів, що стосуються проблем Північного Причорномор'я скіфського часу, знайдено в грецьких містах-полісах: Херсонесі, Ольвії, Пантікапеї та інших північнопонтійських колоніях греків. До епіграфічних пам'яток належать також графіті – написи, нанесені шляхом дряпання або витискування на стінах будов, на поверхнях виробів ремісників. Епіграфічні пам'ятки з відомостями, що проливають світло на скіфську історію, не обмежуються територією Північного Причорномор'я. Наприклад, в Афінах зберігся епіграф, висічений на мармуровій плиті 346 р. до н.е. Декрет карбований на честь правителів Боспору синів Левкона I. В ньому розкривається стан справ на Боспорі, відносини греків з варварським оточенням.

Особлива цінність епіграфічних джерел – в їхній документальній достовірності. Епіграфічний матеріал включає в себе важливі деталі і уточнення щодо війська скіфів, їхньої воєнно-політичної історії. Складність його опрацювання полягає в тому, що епіграфічні фонди на сьогодні розрізнені, зберігаються в сховищах та музеях різних країн. Повного узагальненого дослідження епіграфічного матеріалу по скіфах на сьогодні ще не здійснено.

Незважаючи на свою фрагментарність, відомості античної літератури про військо скіфів мають для нас особливе значення і вагу. Наприклад, спроби античних географів пояснити форму північних берегів Понта Евксінського через порівняння з формою скіфського лука [148, с. 131–132] важливі в зв'язку з тим, що луки майже не збереглися в курганах, і ми можемо судити про них лише по описах і зображеннях. З письмових джерел ми можемо судити про основні події воєнно-політичної історії скіфів, структуру їхнього війська, систему його комплектування та управління, про використання окремих видів зброї.

Важливе місце серед джерельної бази дослідження військової організації і воєнного мистецтва скіфів займають здобутки археологічної науки [16; 99; 197; 241; 255]. Речова база дослідження воєнної сфери скіфського суспільства за цифровими та якісними показниками перевищує всі наступні періоди, включаючи часи Київської Русі. Формування військової організації, розвиток воєнного мистецтва скіфських племен відбувались на світанку вітчизняної історії. Скіфи не залишили власних писемних пам'яток, зате надзвичайно інформативною є їхня матеріальна культура, серед якої зброя – найяскравіша сторінка і вершина “скіфської тріади” (зброя, кінське спорядження, звіриний стиль). Скіфські старожитності дають у руки дослідника релікти історичної дійсності – речові рештки героїчного минулого нашої землі. В археологічних пам'ятниках – скіфських курганах, відкриті цілі арсенали зброї. Це сотні мечів та кинджалів, наконечників списів і дротиків, бойових сокир, тисячі наконечників стріл, набори засобів особистого захисту воїнів – панцери, бойові пояси, шоломи, щити (мал. А.1–А.13). Про скіфські старожитності написано сотні наукових статей і книг.

В силу обставин, ініціатива у пошуку і дослідженні скіфських старожитностей на початку належала саме військовим. Варто згадати, генералів О.П. Мельгунова, Вандервейде, Гангблова, П.К. Сухтеліна, М.Є. Бранденбурга, адмірала З. Аркаса; полковників І.О. Стемповського, В.О. Городцова, Є.Д. Феліцина; французьких офіцерів Г. Боплана, П. Дюбрюкса

Безцінний внесок у розвиток археології і наших уявлень про воєнну справу скіфів зроблено археологами ХІХ ст. Серед найвідоміших з них І.Є. Забелін, М.І. Веселовський, Д.Я. Самоквасов, Л.В. Падалка, О.О. Бобринський, В.В. Хвойко, Б.І. Ханенко, В.М. Ханенко. В ХХ ст. їхню справу продовжили кілька поколінь археологів: Б.В. Фармаковський, М.І. Ростовцев, В.Д. Блаватський, М.І. Артамонов, Б.О. Рибаків, Б.М. Граков, О.О. Іессен, О.І. Тереножкін, В.А. Іллінська, Б.М. Мозолевський, А.І. Мелюкова, Є.В. Черненко, Б.А. Шрамко, Г.Т. Ковпаненко, С.А. Скорий, С. В. Полін, десятки і сотні інших [222].

Багато зі здобутків археологів з тих чи інших причин не опубліковано. В даному дослідженні частково використані польові звіти Наукового архіву Інституту археології НАН України. Виконанню поставленого наукового завдання сприяло те, що основні археологічні дослідження по скіфах проводяться безпосередньо на Україні, тому що саме на нашій території розгорнулись головні події скіфської історії. Польові звіти експедицій, громадянами яких би країн не були їхні учасники, обов'язково надходять до національного архіву.

Інформативним джерелом є зображення на речах з дорогоцінних металів, виготовлених видатними античними майстрами по скіфському замовленню (додаток Б), а також на монетах [112], карбованих в Ольвії, Пантікапеї, Керкінітіді й інших містах Північного Причорномор'я (мал. Б. 14). Найбільший інтерес складають зображення бойових сцен за участю

скіфів на золотому гребені й оббивці гориту з кургану Солоха (мал. Б.1, Б.8), на золотому предметі з Передірієвої Могили (мал. Б.6), на золотих оббивках піхв мечів з Чортомлика (мал. Б.7) і кургану №8, біля станиці Єлізаветівської на нижньому Дону, зображення скіфів перед боєм і після бою на електівній посудині з Куль-Оби (мал. Б.1–Б.3) і на срібній посудині з воронезького кургану (мал. Б.1–Б.4), зображення скіфів на золотих бляшках (мал. Б.9) та ін. Серед нумізматичних матеріалів особливої уваги заслуговує серія монет царя Атея (мал. Б.14). Цінні для аналізу також вироби скіфських ювелірів – антропоморфні зображення в мілкій пластиці (мал. Б.9). Художні вироби крізь тисячоліття доносять до нас зображення скіфських воїнів, допомагають з'ясувати форми і розміри зброї, що лише частково збереглися у похованнях, а також судити про застосування її в бойовій обстановці, про деякі тактичні прийоми та способи дій скіфів.

До виробів торевтики долучаються грецькі гончарні вироби, на яких з високою художньою майстерністю відображені сцени скіфського воєнного побуту, бойові епізоди (мал. Б.13). Французьким дослідником Ф. Ліссаргом складений каталог, який включає в себе понад 600 зображень “скіфських воїнів” на розписах грецьких ваз.

Інформативним джерелом є серія із 150 кам'яних статуй скіфів-воїнів (мал. Е.2; табл. Е.3), виконаних місцевими скіфськими майстрами з граніту, вапняку або піщанику, на яких у реалістичній манері передані предмети озброєння і спорядження так, як їх носили перед боєм (мал. Е.4–Е.7). Завдяки скіфським статуям ми маємо зображення скіфського воїна в цілковитій його реальності та зв'язках з оточуючим світом. За відомим законом розвитку художньої творчості, майстер, відображуючи навіть міфологічний образ, мислив у категоріях свого часу і відповідно до реального буття [31, с. 163]. На сьогоднішній день найповніший і найкращий каталог скіфських статуй виданий В.С. Ольховським та Г.Л. Євдокімовим [190].

Скіфи належать до групи народів, що зникли в історичному минулому, їх прямих нащадків немає сьогодні, за виключенням осетин, що, на думку більшості вчених, є носіями окремих скіфських звичаїв, зберігають елементи скіфської мови, скіфського епосу [2; 108]. Застосування методів порівняння і аналогій дозволяє нам використати етнографічні джерела, що належать до інших військових угруповань кочовиків, але з певною долею вірогідності можуть бути прийняті для аналізу військової справи скіфів. З лінгвістичних джерел для нас на першому місці стоїть географічна номенклатура, що яскраво свідчить про значення скіфської доби в історії України [139; 199; 246]. Зі скіфських часів доносять нам певну історичну інформацію гідроніми (назви рік, морів, озер, проток, заток, островів), топоніми (назви країв і місцевостей), етноніми (назви племен і народів), аноніми (прізвища й імена).

Аспекти, що висвітлюються в дисертації, мають багату історіографію. Аналіз наукових праць, що тим чи іншим чином залучались до проведення цього дисертаційного дослідження, здійснювався за проблемним

принципом: роботи з озброєння скіфського війська і технології його виготовлення, роботи із соціальної і військової організації скіфів, роботи з розгляду воєнно-політичних подій скіфської історії, роботи з воєнного мистецтва скіфів, інші монографії та наукові статті, положення яких використані в дисертації, комплексні роботи з дослідження воєнної справи скіфів.

Інтерес до вивчення воєнної справи з'явився давно, мабуть, одночасно з початком дослідження скіфської проблематики взагалі. Скіфська проблема – наріжний камінь давньої історії України і постає вона перед дослідниками ще на зорі вітчизняної історичної науки. Велику Скіфію згадує Нестор-літописець. Скіфська воєнна історія розглядається як перша складова національної історії автором “Історії Русів” [125, с. 36–38].

Спочатку проблеми скіфської воєнної історії розглядалися тільки на основі повідомлень древніх авторів – грецьких і римських про скіфів. З ліквідацією Кримського ханства і приєднанням до Російської імперії південних територій та Криму в кінці XVIII ст., розпочинається епоха великих археологічних відкриттів у південних областях України. З цього часу археологічні здобутки стають важливим джерелом для вивчення скіфської проблематики.

Завдяки тому, що зброя скіфів постійно привертала увагу дослідників, ця тема висвітлена в науковій літературі найбільше. Інтерес до зброї скіфів, особливо до її парадних зразків, проявився одночасно з початком розкопок скіфських курганів. Але аналітичні роботи, присвячені скіфському озброєнню, з'являються тільки в кінці XIX ст. В.Г. Ляскоронський, О. Лаппо-Данілевський, В. Мальмберг, Е.Е. Ленц, Б.І. Ханенко та В.М. Ханенко та інші археологи [163, с. 6–8; 222, с. 66–123] проводили оцінку окремих зразків скіфського озброєння з досліджуваних ними археологічних об'єктів. Цікаві дослідження скіфських горитів на початку XX ст. зроблені М.В. Фармаковським. Ним доказано, що частина скіфського озброєння замовлялася в майстернях античних міст Північного Причорномор'я, де було налагоджено його серійне виробництво. Особливо це стосувалося парадних видів озброєння, що належали скіфській знаті [222, с. 104–108].

Перші узагальнюючі роботи зі зброї скіфів належать М.І. Ростовцеву [217; 218]. Зброя уявлялася йому одним з основних аргументів для доказів іранського походження скіфів. “Перед нами типове озброєння іранських кінних лучників, якими вони є на зорі своєї історії як у самому Ірані, так і поза його межами” – пише М.І. Ростовцев в одній зі своїх робіт [217, с. 69]. Крім іранської основи, він відзначив запозичення скіфами окремих форм із грецького набору зброї. Такими були шоломи, поножі, комбіновані панцирі. Помилковість погляду М.І. Ростовцева про іранське походження більшої частини зразків скіфської зброї в даний час очевидна. Основні його види (лук зі стрілами і списи) склалися в євразійських степах і тільки мечі, можливо, були запозичені з областей Іранського Сходу [163, с. 5]. Відносно скіфських панцирів М.І. Ростовцев прийшов до помилкового висновку, що залізні лускаті обладунки були принесені в Північне Причорномор'я

сарматами в III ст. до н.е. Це ввело в оману деяких дослідників і сприяло формуванню поглядів на те, що скіфське військо в своїй масі було легкоозброєним, а питання виникнення важкої кінноти можна розглядати тільки для сарматського часу. Ці погляди пізніше були переконливо спростовані Є.В. Черненко [282; 284; 287].

В. Гінтерсом проведене спеціальне дослідження скіфських мечів і кинджалів. У цілому робота Гінтерса носить описовий характер. Використавши опублікований матеріал, автор розвинув побудови М.І. Ростовцева, але не мав можливості охопити всю розмаїтість форм цього виду зброї. Його класифікація побудована тільки на аналізі наверхників і перехресть мечів, про клинки їх майже нічого не говориться. Докладно описані піхви мечів і стиль їхньої орнаментативної, зроблені окремі цікаві спостереження, що не привернули увагу М.І. Ростовцева.

Скіфські мечі з кігтевим наверхням вивчав М.Я. Мерперт [163, с. 6]. С.В. Махортих – мечі і кинджали з антенним наверхням [302]. Хронологічна класифікація скіфських стріл була розроблена П.Д. Рау. Аналізом окремих типів стріл цей дослідник не займався, але він виділив комплекси, характерні для різних періодів скіфської культури і, таким чином, простежив закономірності їхнього розвитку. Заслугою П.Д. Рау є вдале пояснення походження скіфських стріл на місцевій основі. Спеціальні роботи щодо походження та техніки виготовлення наконечників скіфських стріл студіювали Б.М. Граков та В.І. Ключко [172]. Знаменитий український археолог В.А. Ільїнська провела дослідження скіфських бойових сокир [117], спорядження скіфських коней [118; 121], наконечників стріл [122]. Комплексно розглядаючи історію скіфів, вона приділила належну увагу питанням їхньої воєнної справи [119; 120; 123]. У роботі Б.З. Рабиновича детальному аналізу були піддані шоломи скіфського періоду, знайдені в Північному Причорномор'ї і за його межами [212]. Полемізуючи з дослідниками, що вважали всі металеві шоломи VI–III ст. до н.е. грецькими за походженням, Б.З. Рабинович довів, що вони поділяються на дві групи: одні з них дійсно грецькі, інші не мають аналогій ні в Греції, ні на Іранському Сході. Місцем їхнього виробництва автор вважає Північний Кавказ. Роки, що пройшли після написання статті Б.З. Рабиновича, підтвердили його правоту. На сьогодні окремою групою виділяються скіфські шоломи кубанського типу. Скіфським металевим поясам, що служили для носіння зброї й одночасно виконували захисну функцію, присвячена стаття А.П. Манцевич [151]. Їй же належить спеціальна робота по скіфських щитах [152]. Предметом спеціальних досліджень Л.К. Галаніної стали поножі, шоломи, кінська вузда [68; 69].

Багато уваги було приділено скіфській зброї і військовій справі в роботах Б.М. Гракова [75; 76]. Він уперше відзначив помилковість точки зору М.І. Ростовцева про іранські корені скіфського озброєння, вказавши на існування місцевої основи для багатьох його форм. Комплекс скіфського озброєння, окремі періоди воєнно-політичної історії скіфських племен

Дніпровського Лісостепу розглядали в своїх роботах О.І. Тереножкін [123; 248; 250], Г.Т. Ковпаненко [131; 132], С.А. Скорий [224–231].

З урахуванням дії об'єктивного закону залежності ходу і результату війни від економічних можливостей, становлять інтерес роботи з економіки Скіфії, головним чином, питання розвитку металургії та металообробки скіфського часу, виробництво зброї та військового спорядження. Найкраще економіка Степової Скіфії розглянута в роботах Н.А. Гаврилюк [62–64]. Значне місце у вивченні воєнної справи скіфів належить харківській школі скіфологів, провідне місце в якій займає Б.А. Шрамко. Основна увага цієї групи учених зосереджується на вивченні Дніпровського Лівобережного Лісостепу. Б.А. Шрамко одноосібно [296; 297] та разом з Л.О. Солнцевим, Л.Д. Фомініним дослідили розвиток господарства лісостепових племен, металургії і металообробки скіфського часу, виробництво скіфського комплексу озброєння [300; 301]. Їхні дані поглибила І.Б. Шрамко [302]. Цінні результати і висновки з цих питань містяться також у роботах: В.І. Бидзилі, Г.О. Вознесенської, Д.П. Недопако, С.В. Панькова, Л.С. Хомутової [57; 58; 196]. Найдетальніше розглянуто скіфське вбрання Л.С. Клочко [128; 129].

Щодо реконструкції військової організації скіфів важливими є публікації, присвячені питанням скіфської соціальної організації та скіфської державності. Ці проблеми висвітлювалися в працях М.І.

Артамонова [11; 14; 15], О.П. Бунятян [45], З.О. Джіоевої [102], О.І. Тереножкіна [249; 251]. Ґрунтовно питання соціальної історії скіфів викладені в монографії А.М. Хазанова [265]. В роботі з історії української державності В.П. Шевчука та М.Г. Тараненка Велика Скіфія розглядається як могутнє воєнно-політичне об'єднання, одне з перших державних утворень на нашій землі [291]. Важливе значення мають книги А.Ю. Алексєєва з вивчення хронографії Скіфії і особистостей скіфських військових керівників найвищого рангу [6], праця Е. Бікермана з хронології Давнього Світу [29].

Одним із перших зробив спробу історичної реконструкції воєнної організації скіфського суспільства М.І. Ростовцев. Він вказав на наявність в скіфському війську двох основних родів військ: кінноти і піхоти, а також визначив, що в основі скіфської воєнної організації була дружина. Сутність дружини він розумів виходячи зі своєї концепції, відповідно до якої Скіфія VII – III ст. до н.е. являла собою державу феодального типу з порівняно високою самостійністю її окремих частин [217]. Дружина скіфів у цьому зв'язку представлялася йому у виді загону лицарів, що складався з професійних бійців. Він виступав за наявність у скіфів чіткої військової організації близької до феодального типу. Погляди М.І. Ростовцева не вписувались в схоластичну сталінську формаційну схему історії. Тому за радянських часів ряд вчених робив спроби довести неспроможність точки зору М.І. Ростовцева щодо соціального ладу скіфів відповідно їхнього військового устрою [163, с.6; 222, с. 109–113]. На сьогодні в світлі теорій цивілізаційного, полілінійного підходу до соціокультурного розвитку

людства роботи всесвітньо відомого російського скіфолога набувають нового значення [195; 194]. Автор розділяє позицію М.І. Ростовцева з більшості питань стосовно скіфської військової організації.

Скіфська доба побіжно охарактеризована в деяких синтетичних працях з історії України. До скіфських часів звертались у своїх роботах В.Б. Антонович, М. Грушевський, І. Крип'якевич, М. Аркас, О. Субтельний, П. Лаврів і багато інших істориків. У виданнях останніх років обов'язково розглядається скіфська доба. Автори відповідних розділів цих видань в деякій мірі торкаються проблем скіфської воєнно-політичної історії. Проте наша історична наука пов'язує початок національної історії тільки з виникненням давньоруської держави – Київської Русі. Автор вважає, що це недооцінка місця і значення скіфської доби в українській історії та приєднується до думки В.І. Петрука щодо зміни історичної парадигми з “Історії України-Руси” на “Історію Великої Скіфії – України” [199]. В монографії Ю.С. Фігурного витоки українського лицарства пов'язуються із загальною індоєвропейською мілітарною традицією [258].

Воєнно-політична історія скіфів висвітлюється в більшості видань з всесвітньої історії, історії Азії та Європи. Десятитомне видання “Всесвітня історія”, видане в 1955 р., застаріло з багатьох позицій. В результаті нових археологічних відкриттів, ряду сучасних аналітичних робіт, критичних підходів щодо формаційного бачення розвитку історичних процесів, суттєво змінились наукові погляди на скіфську історію; здійснення скіфами походів до Передньої Азії, до Центральної Європи, на Балкани; ступінь розвитку соціальної і воєнної організації скіфів, ряд інших важливих питань. Проте, чомусь в останніх російських та білоруських багатотомних виданнях всесвітньої історії, що вийшли в світ у 1996, 2000 рр., нічого цього не враховано, компільовані тексти всесвітньої історії, виданої в середині минулого століття, лишень оздоблені яскравими ілюстраціями. Більш відповідально віднеслись до справи, висвітили питання скіфської воєнно-політичної історії на основі сьогоденних наукових поглядів, колективи вчених, якими були підготовлені і видані “Історія Європи” (Москва, 1988 р.), “Історія Центрально-Східної Європи” (Львів, 2001 р.).

Основні події скіфської воєнно-політичної історії розглядаються в працях багатьох вчених. Питання ранньої скіфської історії, їх прихід на території Південно-Східної Європи і підкорення кіммерійців досліджували О.І. Тереножкін [250; 251], О.О. Іессен, С.В. Махортих [154] та ін. Аналіз пеоредньоазіатських походів, дій скіфів на Кавказі і в Закавказзі дається в роботах І.М. Дьяконова [106; 107], Б.Б. Піотровського [201; 202], Г.А. Мелікішвілі [158], А.І. Іванчика [113; 114], І. Алієва [7], М.М. Погребової [203], Д.А. Халилова [266], Є.І. Крупнова [137], В.Б. Виноградова [51; 52], К. Мазетті [149; 150], Д.Ч. Садаєва [221], Б.В. Техова [252], В.О. Белявського [18], І.М. Медведської [157], М.І. Артамонова [12; 13; 15], Е.О. Грантовського [78] та ін. Воєнно-політичні події скіфського часу в Північному Причорномор'ї досліджували В.А. Іллінська [119; 123], Г.Т. Ковпаненко [132], В.Ю. Мурзін [175; 176; 182], С.А. Скорий [225; 227; 229]

], М.В. Скржинська [233], Ю.В. Болтрик, О.Є. Фіалко [41; 42], Е.В. Яковенко [306; 307] та ін. Скіфські походи до Європи вивчали З. Буковський [310], Т. Сулімський [322], С. А. Скорий [225; 227], Я. Хохоровський [268] та ін. Воєнні дії скіфів в Задунав'ї розглядали Д.Б. Шелов [292], П. Никореску [316] та ін.

Першою роботою, присвяченою безпосередньо аналізу воєнного мистецтва скіфів, стала стаття О.В. Мішуліна “Про воєнне мистецтво скіфів”, надрукована в 1943 р. в “Історичному журналі” [166]. Цей невеликий нарис спеціально був присвячений проблемі протидії фашистській пропаганді, яка сподобляла Червону Армію диким скіфським ордам. Фашистські історики, використовуючи ідеї, закладені ще у ХІХ ст. З. Байєром [222, с. 12–13], на догоду гебельсовській пропаганді, писали про скіфів, як про відсталий народ, який не знає ні порядку, ні дисципліни, а досягає військових перемог лише завдяки своїй буйності і кровожерливості. О.В. Мішулін у своїй роботі показав, що скіфам була присутня чітка військова організація, передове, як на свій час, воєнне мистецтво. Разом з тим, в зв'язку з малим обсягом статті, автором взагалі не були висвітлені деякі важливі питання воєнного мистецтва скіфів, не здійснена порівняльна характеристика з воєнним мистецтвом інших народів.

Проблемі виявлення особливостей скіфської стратегії у війні з персами приділили увагу в своїх студіях Б.О. Рибаків [219] та В.В. Струве [245]. Більш докладно питання, зв'язані з воєнним мистецтвом скіфських племен, були розглянуті в спеціальних публікаціях В.Д. Блаватського “Про стратегію і тактику скіфів” та “Нариси воєнної справи в античних державах Північного Причорномор'я” [34; 35]. Його роботи особливо цікаві тим, що у них воєнне мистецтво скіфів розглядається в комплексі з дослідженням воєнної справи в античних центрах Північного Причорномор'я. Ці праці стали новим кроком в осмисленні та аналізі літературної джерельної бази та багатого археологічного матеріалу щодо воєнної справи скіфів. Становлять інтерес роботи щодо скіфської фортифікації А.О. Моруженко [170–173], Б. А. Шрамко [298], Ю.В. Болтрика, О.Є. Фіалко [42].

Генерал-майор Є.А. Разін вважав, що скіфи здійснили великий вплив на розвиток воєнного мистецтва. В окремому підрозділі “Історії воєнного мистецтва” (1955) він описує озброєння, організацію, стратегію і тактику, бойові традиції скіфського війська, на основі даних Геродота проводить власний аналіз скіфо-перської війни 512 р. до н.е. [215]. Аналогічні підходи знаходимо у О.О. Строкова [244]. Дисертант погоджується з думкою цих воєнних істориків, що історія скіфів є частиною нашої національної історії, оскільки це історія нашої землі, що воєнне мистецтво скіфів заслуговує уваги і ретельного вивчення. Проте їхні роботи, написані в середині минулого століття, не позбавленні ряду неточностей. Їм був ще не відомий повний комплекс скіфського озброєння. Ними підтримана хибна думка про те, що скіфське військо складалося лише з загонів легкої кінноти, не виділялись роди військ, вказувалось на відсутність бойових порядків. Крім скіфо-перської війни інші війни скіфів не розглядались. Досягнення науки

на сьогоднішній день дозволяють уточнити ряд поглядів на воєнне мистецтво скіфів. Важко зрозуміти позицію упорядників “Всесвітньої історії війн”, виданої в 2000 р. в Москві, відповідні розділи якої сліпо скопійовані у Є.А. Разіна. Аналогічною інформацією наповнені сайти Інтернету, в яких йдеться про воєнну справу скіфів.

Скіфи одні з перших прийшли до масового застосування кінноти у війнах. Тому майже всі автори у працях, написаних з історії кавалерії, не оминули своєю увагою скіфів. Окремі розділи книг відвели скіфам, зробили спробу описати їх озброєння, організацію, воєнне мистецтво Д. Тейлор “Історії кінноти” [323], П. Нолан “Історія і тактика кавалерії” [186], Д. Вітт “Кіннота. Озброєння і володіння зброєю” [54], В. Тараторін “Кіннота на війні” [247] та інші автори. Пише про скіфську тактику кінного бою А. Пік у роботі “Дослідження бою в прадавні і новітні часи” [200]. Звертає увагу на застосування скіфами форм і способів партизанської війни П.П.

Вершигора “Воєнна творчість народних мас” [50], підкреслює майстерність скіфів у воєнних хитрощах В.М. Лобов “Воєнна хитрість в історії війн” [146].

В підручниках для вищих військових навчальних закладів з історії війн і воєнного мистецтва, написаних в 60–70-ті рр., до воєнної історії скіфів майже не звертались [303], хоча вагома роль і значення давньої історії для сучасності очевидна [90]. Цікава закономірність – чим далі від Великої Вітчизняної війни, тим менше у воєнно-історичних працях залишалось місце для давніх часів. В програмах підготовки військових кадрів передбачалось лише побіжне вивчення воєнного мистецтва давньої Греції та Риму. Не позбавлений цього недоліку підручник з воєнної історії, випущений в НАО України в 2003 р. [124]. Сучасні українські воєнні історики повертають свій погляд до скіфського питання. В окремі підрозділи виділені сторінки скіфської історії в роботах Б. Якимовича “Збройні Сили України: нарис історії” [305], А.О. Кавуна “Воєнна історія. Історія війн, воєнного мистецтва і озброєння в епоху рабовласницького суспільства: Конспект лекцій”, М.П. Мірошніченка “Зародження і розвиток воєнного мистецтва зі стародавніх часів і до початку ХХ століття. Навчальний посібник” [168]. Однак питання організації скіфського війська, його озброєння, воєнного мистецтва освітлені в цих книгах недостатньо.

Крім робіт, безпосередньо присвячених розгляду питань воєнної справи, для виконання поставлених в дисертації завдань аналізувались і інші праці. Для проведення воєнно-географічного аналізу Північного Причорномор’я скіфської доби використані публікації М.В. Агбунова [5], І.І. Бабкова [17], Л.М. Гумільова [98], Л.Д. Дмитрова [103], М.М. Ієвлева [115; 116; 155], В.С. Ольховського і І.М. Храпунова [191], Ю.В. Болтрика [39], К. Брукса [44]. Для вивчення проблеми людських ресурсів Великої Скіфії враховані демографічні дослідження Н.А. Гаврилюк [62; 64], О.М. Гудима-Левковича [97], Н.П. Тимченко [65]. Для аналізу місця і значення морального, ідеологічного, релігійного факторів у воєнній справі скіфів, здійснення заходів морально-психологічного впливу на скіфських воїнів в

дослідженні використані роботи, в яких розглянуті проблеми ідеології скіфського суспільства, релігійних культів у скіфів: В.І. Абаєва [1], С.С. Бессонової [23–25], Д.С. Раєвського [214]. Питання скіфської медицини розглянуті в спеціальній роботі М.С. Думки [105].

Для з'ясування окремих питань воєнної справи скіфів знадобились роботи зарубіжних істориків і археологів: Р. Гіршмана [313], Д. Тейлора [323] (Англія); М. Рімшнейдера [216], Р. Барнета [309], А. Ферріла [312] (США); О. Копач [315] (Канада); Ж. Дюмезиль [108], Р. Дюпої та Т. Дюпої [109] (Франція); З. Буковського [310], Т. Сулімського [322], С. Завадського [325], Я. Хохоровського [268] (Польща); П. Нікореску [316] (Румунія), М. Пардуша [317] (Венгрія). Окремо варто зупинитися на тому значному внеску, що зроблений в дослідження скіфського періоду німецькими археологами. На протязі кількох десятиліть координує цю діяльність знаний німецький археолог, академік НАН України, професор Гамбурзького університету Р. Ролле [179; 180; 319–321].

Особливе значення мають роботи, в яких комплексно досліджувались питання воєнної справи скіфів. Завдання по можливості повного і докладного зведення усього відомого на 60-ті рр. археологічного матеріалу по скіфському озброєнню виконала А.І. Мелюкова [163]. Основне джерело аналізу склали зразки зброї, які були знайдені в курганах з похованнями воїнів, власне – кочових скіфів і сусідніх з ними племен Лісостепу, Нижнього Дону і Прикубання. Дослідницею проаналізовано понад 500 скіфських поховань зі зброєю, відомих на її час. Нею зроблена типологічна і хронологічна класифікація скіфської зброї, яка по сьогодні застосовується в науці. Проте військовому історичу, зброєзнавцю важко погодитись із запропонованим дослідницею поділом скіфської зброї на наступальну і захисну. А.І. Мелюкова надто легко відносила до понятійного апарату, наприклад: ототожнювала поняття “озброєння” і “зброя”, “захисне озброєння” і “захисна зброя”; “бій” і “битва”, “загін” і “армія”. Запропонована нею класифікація скіфського озброєння ефективна для ідентифікації археологічних знахідок, але не зовсім зручна в зброєзнавстві, оскільки в недостатній мірі враховує функціональні ознаки зброї, її призначення.

Чільне місце в дослідженні питань воєнної справи скіфів належить Є. В. Черненко. Цьому він присвятив всю свою діяльність археолога, все своє життя. Результатом його наполегливої праці став ряд блискучих археологічних відкриттів, близько двох сотень наукових праць. Особливу увагу доктор історичних наук, професор Є.В. Черненко приділив аналізу комплексу скіфської наступальної зброї (за його термінологією) [274; 275; 276; 280] та оборонного (захисного) озброєння [272; 273], виділенню родів військ у скіфів, обґрунтуванню положення про наявність у скіфів важкої кінноти [282; 284], висвітленню основних подій скіфської воєнно-політичної історії [278; 279; 281; 283], розгляду питань скіфської стратегії і тактики і воєнної справи в цілому [277; 282]. Широко відомі його книги: “Скіфський обладунок” (1968), “Скіфські лучники” (1981), “Скіфо-

персидська війна” (1984).

В дисертаційних дослідженнях стосовно воєнної справи скіфів А.І. Мелюкової, на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за темою “Озброєння, військо і воєнне мистецтво скіфів” [161] та Є.В.

Черненко, на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за темою “Воєнна справа скіфів (озброєння, тактика, стратегія)” [282], а також в роботі В.Г. Бережинського “Військова організація та воєнне мистецтво скіфів” [19], комплексно проаналізовані накопичені археологічні матеріали, що пов’язані з воєнною справою скіфів, розроблені питання типології, хронології і напрямків розвитку комплексу скіфського озброєння, показана його спроможність забезпечити ефективне ведення різних видів бою з будь-яким противником, в основному визначені склад і організація скіфського війська, встановлено наявність у скіфів бойових порядків при веденні бойових дій, намічені основні риси і особливості скіфської стратегії та тактики, показаний внесок скіфських племен в розвиток воєнного мистецтва. Тим не менше, поза увагою дослідників залишилось багато аспектів військової організації та воєнного мистецтва скіфів. Ними не розглянуті питання забезпечення бойових дій, не брався до уваги весь комплекс подій скіфської воєнно-політичної історії, недостатньо розглядалися питання використання морального, ідеологічного, релігійного факторів у воєнній справі скіфів, здійснення заходів морально-психологічного впливу на скіфських воїнів.

В цілому, в роботах присвячених воєнній справі скіфів, недостатньо уваги приділяється воєнно-географічному фактору. Часто воєнні процеси, явища і події далекого минулого оцінювались на фоні природних умов сьогодення, суттєві відмінності природних умов минулого в достатній мірі не враховувались. В комплексі воєнно-політичні, економічні, природні умови, а також стратегічні об’єкти, як складові воєнно-географічного аналізу, не розглядалися.

В науковій літературі не вирішені остаточно питання класифікації скіфського озброєння, функціонального призначення і бойових можливостей його видів. Військова організація ще не стала окремим предметом дослідження, не проаналізовані в достатній мірі організаційні та функціональні структурні компоненти скіфського війська, його кількісний і якісний склад, система комплектування. Не повністю вивчені форми і методи морально-психологічного впливу на скіфських воїнів, шляхи матеріального забезпечення війська скіфів. Поза належною увагою дослідників залишились питання воєнно-інженерного мистецтва скіфів. Досить поверхово розглянуто класифікацію скіфських фортифікаційних споруд, їх воєнного значення, бойових можливостей та ролі. Не проводились належні розрахунки працезатрат на будівництво фортифікаційних систем скіфського часу. Недостатньо проаналізована скіфська тактика оборони укріплень, стратегічна система територіальної оборони скіфської держави.

Наявність білих плям у дослідженні воєнно-історичною наукою питань давньої історії України одна із причин того, що героїчні події скіфської історії ще не стали предметом належного вивчення у вищих військових навчальних закладах, не використовуються належною мірою у військово-патріотичному вихованні особового складу ЗС України.

Все це зумовило вибір дисертантом основних напрямків дослідження, а саме: здійснити наукову реконструкцію військової організації, об'єктивно описати воєнно-політичні події історії, в яких брали участь скіфські воїни, проаналізувати воєнне мистецтво. Крім того, з точки зору воєнної науки уточнити класифікацію озброєння скіфів, встановити тенденції його розвитку. Дослідити питання забезпечення скіфського війська.

1.2. Загальна методика та основні методи дослідження

Дане дисертаційне дослідження фактично знаходиться на перетині двох наук: воєнної історії та археології. Для досягнення поставленої в роботі мети, воно здійснювалося на основі загально прийнятих в сучасній історичній науці принципів науковості, світоглядного плюралізму, об'єктивності та історизму, всебічності, дослідження явищ у їхньому розвитку, взаємозв'язку та взаємозалежності з опорою на філософські категорії загального і одиничного, причини і наслідків, форми і змісту, системи, структури й елементу, цілого і частини та ін.

Алгоритм проведення дослідження був побудований наступним чином. На підготовчому етапі була визначена тема, наукова мета і завдання роботи, проведений відбір та науковий аналіз джерельної і історіографічної бази дослідження. На другому етапі здійснювалось виявлення окремих фактів, явищ та процесів, які становлять об'єкт і предмет дослідження, їх узагальнення й опис. На завершення теоретичного дослідження зроблені узагальнення висновків, виявлені особливості, тенденції і закономірності виникнення і функціонування військової організації скіфів, розвитку їх воєнного мистецтва.

В структурному відношенні дослідження складається з двох рівнів: емпіричного та теоретичного. Емпіричне підґрунтя виконаної роботи становить сукупність виявлених історичних фактів, які містяться в історичних джерелах, наукових публікаціях. Найважливішою операцією й разом з тим результатом емпіричного рівня дослідження став опис фактів. Мета опису в даному дослідженні полягала в тому, щоб певним чином згрупувати та систематизувати наукові історичні факти, які мають відношення до військової організації і воєнного мистецтва скіфів. Як логічна операція, опис виконує, насамперед, функції позначення й систематизації фактів. Основними формами позначення фактів, які описуються в праці, є мовна (текстова) та наочна (у вигляді схем, зведених таблиць, графіків, діаграм, карт тощо).

Оснвою воєнно-історичного дослідження становить пояснення фактів, яке полягає у розкритті сутності тих явищ та історичних подій, які досліджуються. У проведеному дослідженні пояснення виявляє та характеризує сутність і особливості зародження, розвитку і функціонування скіфського війська, розкриває внесок скіфських племен в розвиток воєнного мистецтва, показує місце та значення історії скіфів в національній воєнній історії України і загальносвітовій воєнній історії.

У процесі пояснення відбувалося включення виявлених і відібраних фактів до теоретичної системи воєнно-історичних знань. Знання, отримані в результаті пояснення в узагальненому вигляді викладені у висновках розділів і загальних висновках дослідження.

Для якісного вирішення завдань були застосовані як загальнонаукові, так і спеціальні методи історичної науки. Особлива роль у проведенні

дослідження належить історичному та логічному методам, які покликані розкрити генезис, розвиток і сутність історичних подій.

Завдяки застосуванню історичного методу дослідження вдалося визначити періоди функціонування військової організації скіфів. Це, в свою чергу, дозволило з'ясувати, як і під впливом яких факторів проходив процес розвитку воєнного мистецтва скіфського війська. Підсумком використання історичного методу став науковий опис воєнно-політичних подій за участю скіфів в їхніх причинно-наслідкових зв'язках, який є синтезом емпіричних знань з історії. Поєднання історичного методу з логічним дозволило отримати нові результати в питаннях, які залишаються дискусійними в сучасній науці. Зокрема, автором уточнена хронологія скіфських походів до Передньої Азії [87].

Логічний метод дослідження, що являє собою певну систему теоретичних положень і принципів відбору, аналізу й узагальнення емпіричного матеріалу, полягає в узагальненні фактів, розкритті їхньої сутності і на цьому ґрунті поясненні явищ. Логічний метод дозволив об'єднати й узагальнити вже виявлені та описані факти, пов'язані з військовою справою скіфів, розкрити їхню значимість, зробити відповідні висновки щодо сутності, змісту і характеру скіфського воєнного мистецтва. Завдяки використанню логічного методу узагальнено досвід бойових дій скіфського війська, проведених ним воєн. Встановлено, що скіфи винайшли особливі, притаманні їм способи і прийоми збройної боротьби, які можуть представляти інтерес на сьогодні [80; 86].

При проведенні дослідження застосовувався системний підхід, який передбачає розглядати явища в цілісності та взаємозв'язку з іншими явищами. Воєнно-політична обстановка у світі в VII–III ст. до н.е., природні та інші умови, які суттєво відрізнялись від умов сьогодення, розглядалися не просто як фон, а як зовнішні умови функціонування скіфської військової організації [82; 84]. На такій основі були визначені фактори, які впливали на розвиток скіфського комплексу озброєння, форм і способів збройної боротьби, на хід і результати війн і конкретних битв та боїв за участю скіфів. В якості системи розглядалося скіфське військо в цілому. Це дозволило виділити його організаційні та функціональні компоненти.

Поряд з історичним і логічним методами в дисертації широко використовувалися загальнонаукові методи, передусім аналіз і синтез. Аналіз, як умовний поділ предмета на складові частини, виділення в ньому найсуттєвіших властивостей, ознак структурних елементів та окремих зв'язків, застосовувався на всіх етапах дослідження. Так, аналіз наявних письмових джерел і значної кількості наукових праць з питань воєнної справи скіфів допоміг дійти цілого ряду висновків стосовно характерних особливостей організації скіфського війська, його озброєння, стратегії і тактики дій, вирішення питань забезпечення бойових дій.

Синтез забезпечив у дисертації умовне відновлення цілого на основі відкритих аналізом найважливіших зв'язків, закономірностей побудови і функціонування предмета дослідження. Зокрема, прикладами синтезу в

даному дослідженні можуть бути: поєднання в ціле аналізу всіх відомих джерел а також наукових праць щодо чисельності структурних одиниць скіфського війська; отримання загальних висновків на основі розгляду комплексу питань і висновків розділів дослідження. В останньому випадку синтез відіграв роль форми узагальнення підсумків на теоретичному рівні воєнно-історичного дослідження.

У ході дисертаційного дослідження використовувались методи класифікації, систематизації. На основі цих методів розроблена класифікація скіфського озброєння, в основу якої покладено функціональне призначення того чи іншого виду зброї, запропонована періодизація виникнення та розвитку військової організації.

При вивченні матеріальних джерел застосовувався комплексний метод. Скіфські пам'ятки, пов'язані з воєнною справою, розглядалися в їх сукупності і взаємопов'язаності з точки зору розвитку виробничих сил суспільства. Аналіз археологічних матеріалів, що відносяться до воєнної справи скіфів, дозволив забезпечити достовірність дослідження, уточнити ряд припущень і висновків, іноді навпаки – висунути нові гіпотези, що потребують додаткової наукової перевірки і можуть стати пріоритетними при проведенні подальших досліджень воєнної справи скіфів. Наприклад: можливість залежності кількості сагайдачних наборів зі стрілами в похованнях скіфських військових ватажків від кількості підпорядкованих їм військових структур; розмежування видів клинкової зброї на основі поєднання їх зразків в похованнях та зображеннях давніх майстрів; створення систем оборонних позицій і в'їздів на скіфських городищах. Для встановлення чисельності скіфських підрозділів, крім інших методів, застосована методика палеодемографічних реконструкцій О.М. Гудима-Левковича [97]. Метод статистики достатньо складно було застосувати щодо чисельності війська скіфів через обмеженість інформації в письмових джерелах з цього питання. Проте наукові праці з розглядом демографічних даних скіфської доби [65] полегшила цю задачу.

Через обмеженість джерельної бази доводилось застосовувати методи порівняння та аналогій. Аналогії – не завжди переконливий метод в науці, проте іншого виходу подеколи немає. Взятши за зразок в даному підході роботу А.М.Хазанова із соціальної історії скіфів [265], автор прагнув максимально достовірно використати порівняльно-етнографічний та історичний матеріал з воєнної справи кочовиків євразійських степів. Для дослідження форм і способів бойових дій скіфської кінноти застосовувались порівняння зі стратегічними і тактичними діями кавалерії більш пізніх часів.

Серед специфічних воєнно-історичних форм дослідницької роботи була застосована воєнно-історична польова поїздка. Таку поїздку було здійснено на запрошення спільної Українсько-німецької експедиції з дослідження Більського городища. Результати її дозволили зробити ряд нових припущень та висновків стосовно воєнно-інженерного мистецтва скіфських племен.

Для вирішення ряду завдань дослідження застосовувались і математичні методи. Зокрема, були проведені розрахунки працезатрат при спорудженні скіфських фортифікаційних систем, приблизних норм індивідуального споживання продовольства в скіфському війську, розрахунки маршових можливостей скіфського війська.

Для перевірки окремих гіпотез був застосований метод вимірювання. Вперше було запропоновано визначити об'єми скіфських котлів, що зберігаються в фондах музеїв і на основі цих даних та приблизних норм індивідуального споживання встановити кількість осіб, що могли одночасно забезпечуватись гарячою стравою з такого котла. Це дало можливість зробити висновки про приблизну чисельність підрозділів, особисто підпорядкованих скіфським військовим ватажкам.

Застосування цих та інших методів дозволило вирішити поставлені в дослідженні наукові завдання і отримати науково достовірний результат.

Підсумовуючи розглянуті в розділі питання, слід відмітити, що сучасною наукою по скіфам накопичена значна письмова і матеріальна джерельна база. Про північно-причорноморських скіфів і їхню войовничість згадується в Біблії, в давньоєврейських текстах, в асирійських клинописних документах, вавилонських хроніках, в персидських письмових пам'ятках [106; 113]. Скіфія була частиною античного світу, його невід'ємною складовою, тому скіфська тематика, в тому числі і проблема воєнної справи скіфів, постійно займала важливе місце в творах античних істориків, географів, філософів, літераторів [143; 148; 234; 315]. Незважаючи на свою фрагментарність, письмові джерела мають першорядне значення для характеристики скіфського війська, аналізу проведених ним війн, дозволяють зрозуміти і пояснити ряд істотних моментів скіфського воєнного мистецтва. Разом з тим, задача створення збірки письмових джерел з національної воєнної історії стосовно давніх часів ще ніким не вирішувалась.

Речова джерельна база, накопичена археологічною наукою, є однією з основних при дослідженні скіфської історії. Для аналізу озброєння і спорядження скіфського війська, його організації, історик має у розпорядженні релікти історичної дійсності: сотні і тисячі екземплярів скіфського озброєння та військового спорядження. Вражають своєю реалістичністю і вивершеністю зображення скіфських воїнів, бойових сцен на виробках торевтики, грецьких вазах. Важливу інформацію донесли до нас через тисячоліття скіфські кам'яні статуї.

На сьогоднішній день в науці сформована достатньо цілісна концепція скіфського періоду в давній історії України. Проте в скіфології дослідження історії скіфів в основному зосереджувались на двох напрямках: вивчення озброєння скіфів, яке являло собою основну складову і вершину скіфської матеріальної культури, і аналіз основних воєнно-політичних подій скіфського часу.

Представники воєнно-історичної науки у своїх працях торкалися питань скіфської історії частіш всього в загальному плані, без належної оцінки внеску скіфів в розвиток воєнного мистецтва. В їхніх роботах переважно аналізуються події найвідомішої скіфо-персидської війни кінця VI ст. до н.е.

В синтетичних працях з історії України скіфський період розглядається в загальних рисах. Скіфська історія – це ніби передісторія України, а реальним початком української історії є княжа доба, Київська Русь. З таких позицій сьогодні підходять при вивченні воєнно-історичних дисциплін у ВВНЗ, організації виховного процесу з військовослужбовцями Збройних Сил України, у військово-патріотичному вихованні допризовної молоді, де в основі вивчення історії України лежить схема: княжа доба – козака доба – визвольні змагання українського народу початку двадцятого століття – 2-га світова війна – сьогодення. Такий підхід неправильний. Ми повинні шанувати і вивчати свою давню воєнну історію так, як сучасні італійці шанують воєнну історію Римської імперії, а греки – воєнну історію Еллади [90].

Все це зумовило доцільність дослідження військової організації та воєнного мистецтва скіфів.

РОЗДІЛ 2 ОЗБРОЄННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКА СКІФІВ

Ніщо так сильно не впливає на військову організацію, стратегію та тактику дій війська, як озброєння, але і формування самого комплексу озброєння зумовлене воєнною необхідністю, потребами війни.

2.1. Огляд і класифікація озброєння та військового спорядження скіфів

Дискусійним залишається питання класифікації скіфського озброєння

По-перше, на сьогодні в різних науках, які вивчають озброєння, немає єдиного підходу щодо вирішення цього питання [21, с. 83–92]. Зазначена проблема та її історіографія висвітлена в роботі В.Г.Бережинського “Класифікація озброєння Київської Русі” [20]. Обмежусь лише зауваженням, що на жаль в зброєзнавстві поки що ніким не створена така чітка систематика, як, наприклад, загальноприйнята в світі штучна класифікація рослин і тварин К. Ліннея. Тільки у “Великому словнику зброї” Б.Г. Трубнікова, виданому в 1997 р., міститься 49 визначень зброї і звести їх до одного складно [20, с. 5].

По-друге, не може задовольнити зброєзнавча термінологія, яка на сьогодні широко застосовується в археологічній науці. Такі її поняття як “наступальна зброя”, “захисна зброя”, визначення зброї як “інструменту ведення бою, сукупність матеріально-технічних засобів, що забезпечують можливість ураження противника в ході бою і захист від ураження ворогом”, [269, с. 184–193] складно прийняти. У воєнній термінології, щодо минулих часів, зброя розглядається як сукупність засобів ураження, що застосовуються у збройній боротьбі для знищення живої сили, техніки і споруд противника.

По-третє, Запропонована А.І. Мелюковою класифікація скіфського озброєння [163] за хронологічними групами, відділами, типами зручна для археологів при інтерпретації пам’яток. Проте за складністю запропонованих таблиць і схем втрачається основне в озброєнні для воєнного історика – її функціональне призначення та бойові можливості, і в результаті – вплив на розвиток воєнного мистецтва.

Для розгляду питання озброєння скіфського війська, його класифікації враховані різні підходи [21; 205; 269]. Запропонована автором класифікація подана у табл. В.2–В.4. Пропонуються наступні визначення термінів:

Озброєння скіфського війська – це сукупність різних видів зброї (холодної та металюної), захисного озброєння та кінного складу. Окремі види озброєння в свою чергу об’єднувались в групи за призначенням, за

принципом дії і за конструктивними особливостями.

Вид зброї – являє собою сукупність зразків зброї подібних за рядом якостей, притаманних саме цьому виду. Види озброєння можна згрупувати на основі окремих ознак. Наприклад, рубляча зброя, клинкова зброя. Один і той же вид зброї може входити до різних груп. Наприклад, спис може належати одночасно до груп колючої, металльної, дrevкової зброї. Різновиди зброї та захисного озброєння, що належать до одного виду, систематизується за типами. Наприклад, у скіфів щити були різноманітних типів круглі, овальні, схожі на місяць з невеликою виїмкою, бобовоподібні, квадратні та прямокутні з прямими та округлими краями.

Якості і ознаки, за якими конкретний екземпляр зброї можна ідентифікувати з певним типом, видом, групою: функціональне призначення екземпляру і окремих його частин; форма та розміри предмету в цілому і окремих його частин; матеріал виготовлення, міцність предмета в цілому і окремих його частин; наявність леза (2-х лез) у клинка, його заточка; наявність і гострота бойового кінця; кут сходження леза і обуха (скосу обуха); наявність рукоятки, ратища або ознак їх наявності в минулому, вушка для кріплення з рукояткою (у кистеня); співвідношення довжини клинка і рукоятки; співвідношення довжини і ширини клинка; наявність ударної частини і ударної поверхні у зброї ударної дії; значна вага ударної частини; наявність і характер зубців, шипів на ударній поверхні.

Зброя рукопашного бою – це спеціально виготовлені або пристосовані для нападу та оборони предмети, призначені для знищення (ураження) противника у бою, що приводяться в дію мускульною силою воїна. Поділялась на колючу, ударну, рубляче-колючу, ударно-рублячу та ударно-пробивну.

Метальна зброя скіфів призначалась для ведення дистанційного бою по знищенню або ураженню ворога та його кінного складу, а також для доставки запалювальних речовин до цілі. Дія її ґрунтувалась на використанні мускульної сили людини, сили тяжіння, відцентрової сили, пружності дерева.

Захисним озброєнням скіфів, на думку дисертанта, слід називати комплекс засобів захисту воїнів і кінного складу від дії зброї противника.

До спорядження слід віднести предмети, що призначались для носіння особистої зброї воїнів, кінську зброю, транспортні засоби, військову атрибутику та ін.

Основним видом зброї скіфських воїнів були лук і стріли. Про озброєння скіфського війська луками маємо свідчення давньоєврейських пророків, які пов'язуються з воєнними діями скіфів в Передній Азії [106, с. 207–252; 143, с. 17–23]. У скіфів луки і стріли були настільки поширеним видом зброї, що для еллінів слово “скіф” стало синонімом слова “лучник” [143, с. 113–115].

Дані античних авторів повністю підтверджуються археологічними матеріалами. У Степовій і Лісостеповій Скіфії наконечники стріл є звичайним і масовим археологічним матеріалом [282, с. 6]. Залишки луків,

через погане збереження дерев'яних частин, знаходять рідко, їх відомо не більше десяти [277, с. 8–10]. В районах Степової Скіфії луки були знайдені в курганній групі “Три брати” на Керченському півострові, в курганному могильнику поблизу с. Водославка на півдні Херсонщини та в кургані поблизу с. Володимирівка Джанкойського району [55, с. 47]. Подекуди про цей вид скіфської зброї ми можемо судити по залишеному відбитку в ґрунті

Лук, стріли і горити відтворені на багатьох предметах торевтики. На монетах царя Атея зображений вершник, що стріляє з лука, як це видно з мал. Б.14. Вражає стрілами лева скіф-мисливець на чаші з Солохи (мал. Б.2.1), оленя – на пластинці з Гюнівки (мал. 11.1). Відстрілюються від ворогів, прикриваючи спину один одного, скіфські лучники на золотій бляшці з Куль-Оби (мал. Б.9.9). Цінний матеріал по конструктивним особливостям і способам носіння луків та спорядження до них дає скіфська монументальна скульптура (мал. Е.8) [31, с. 162–163].

Форму скіфського луку ми можемо уявляти собі у вигляді асиметричної сегментовидної дуги, найкраще це проглядається в моделі скіфського луку з Ольвії (мал. А.6). Кінці дуги, на яких закріплювалася тятива, були загнуті нагору.

Судячи з зображень і описів, наявного археологічного матеріалу, можна стверджувати про широке поширення в скіфському війську складного, порівняно невеликого луку, що складався із кількох дерев'яних частин, з використанням у його конструкції деталей із кості, рогу, а також кори і сухожил'я [277, с. 8]. На те, що скіфські луки були складні, вказує також носіння їх у натягнутому стані, оскільки з етнографії відомо, що прості луки від постійного перебування в натягнутому стані втрачають свою пружність і тому носяться в спущеному виді. Розміри більшості скіфських луків складали близько 60–70 см, деколи скіфськими воїнами, крім малих луків, використовувались ще і великі – до 1 м [144, с. 63; 277, с. 21; 163, с. 14–32].

Стріли складалися з трьох частин – наконечника, древка і оперення. Довжина стріл була різною і залежала від типу лука, для якого ці стріли призначалися. Вона коливалась в межах від 44 до 85 см, основна маса – 55 – 60 см. Ратища стріл мали в діаметрі близько 5 мм [277, с. 23]. Вони виготовлялись з дерева (берези, ясеня, тополі). Дривко часто фарбувалося в чорний, білий, жовтий або червоний колір повністю або смужками [19, с. 15].

Наконечники стріл виготовлялись з бронзи, заліза, кістки і дерева. Переважна більшість наконечників відлиті з бронзи (мал. А.14). Скіфські наконечники іноді мали бокові шипи, які призначались для того, щоб стрілу важко було витягнути з рани. Частіше вони виготовлялись двох форм: трилопасні і тригранні. Бронзові наконечники стріл особливої форми стали “візитною карткою” скіфів. Вага наконечників в основному визначається в межах 3,2–3,9 г. Наконечники скіфських стріл мали чудові балістичні якості

Обов'язковим предметом воїнського спорядження скіфських лучників був горит. Горити, що знаходились на озброєнні основної маси скіфських воїнів, виготовлялись з дерева та шкіри, для військових ватажків – оздоблювались золотом. Горити мали два відділення: для стріл і для луку, відділення для стріл часто обладнувалось спеціальним клапаном із застібками. Часом в гориті додатково обладнувалось місце для ножа [167, с. 136; 277, с. 43].

Норми “боєкомплекту” стріл не існувало. Число стріл різне навіть в однакових горитах. На зміну порівняно нечисленним наборам архаїки, де число наконечників доходить до декількох десятків, з V ст. до н.е. з'являються горити з набором наконечників до сотні і більше. Так у воїна-дружинника з кургану біля с. Гладковщина в гориті було 148 стріл [79, с. 75]. Посередній, найтиповіший варіант “боєкомплекту” скіфського лучника – до 120 стріл [167, с. 137]. Максимально до одного сагайдачного набору могло входити до 200 і більше стріл [277, с. 127–128; 284, с. 133–134].

Скіфські лук і стріли були ефективною зброєю. Один ольвійський напис говорить про змагання в стрільбі з лука, під час якого переможець вистрілив на 521 м. Стрільба в бойових умовах звичайно знижувала дальність і влучність. В середньому скорострільність по груповій цілі становила 10–12 пострілів за хвилину [19, с. 68]. Запас стріл у горитах скіфських воїнів дозволяв вести безупинний обстріл противника протягом 10–15 хвилин [282, с. 8]. Дальність ефективного обстрілу ворога – до 150 м.

Скіфські воїни вміло застосовували лук як у пішому порядку, так і з коня. Платон писав, що скіфи могли вести стрільбу з луків однаково вправно що з лівої, що з правої руки [143, с. 132]. Стрільба з коня в русі по рухомій цілі потребувала особливої вправності. Вона велась вперед, вперед зліва, вперед справа, наліво, направо, назад. Обстрілюватись могла як групова, так і поодинокі цілі.

Праща. Єдиним матеріалом, по якому ми можемо судити про вживання пращі скіфами, є знахідки пращевих каменів як у курганах, так і на городищах. Кількість пращевих каменів, що знаходяться в гробницях, коливається від одного до десяти і більше штук, причому в більшості могил містилося від двох до п'яти каменів. “Боєкомплект” пращового каміння воїна-дружинника з кургану поблизу с. Червоний Поділ на Херсонщині складав 75 шт. [206, с. 112]. Пращеві камені виготовлялися з різних порід каменю і мали більш-менш правильні округлі обриси. Розміри їх неоднакові, більшість каменів близькі до волоського горіха, але зустрічаються і більш великі – у виді курячого яйця чи, навіть, яблука [163, с. 68]. Застосовувалась праща не тільки пішим, але й кінним воїном [19, с. 19].

Після луків і стріл найбільшого поширення у скіфському війську набули списи і дротики (мал. А.5). Спис – це холодна колюча або металеві зброя, що складається, як правило, з ратища та наконечника і має довжину 1,5–2,5 м; піка – різновид довгого спису, що досягає довжини до 3,3 (3,5) м; дротик – короткий спис із жалоподібним наконечником, спеціально призначений для метання.

З археологічних джерел відомо понад тисячу одиниць наконечників від списів [284, с. 132]. Кількість їх у могилах різна. В основній масі поховань знаходиться по два екземпляри (два списа або спис і дротик), рідше – по одному [282, с. 8]. У багатих похованнях зустрічається до чотирьох, а іноді, навіть від п'яти і до дванадцяти наконечників списів [163, с. 35]. Дротики зустрічаються в скіфських курганах в 4–5 разів рідше, ніж списи. Більшість дротиків походить з Лісостепу. Звичайно дротик знаходять у похованнях разом зі списками. Як правило, кількість дротиків рівна чи менша кількості списів, покладених при одному похованні. Про застосування скіфами довгих списів на зразок пік ми можемо судити по похованнях на зразок знахідки довгого списа Т.Сулімірським, який датується не пізніше VI ст. до н.е. [322, с. 45]. Довгий спис входив в комплект важкоозброєного воїна з кургану поблизу с. Гладковщина на Черкащині [79, с. 76]. На сьогодні відомо понад 30 поховань IV ст. до н.е., де знаходились довгі списи-піки [282, с. 8].

Основна маса скіфських списів і дротиків мала довжину 1,7–2 м [163, с. 43; 284, с. 133]. Довгий скіфський спис-піка досягав довжини 2,5–3,5 м. Основні характеристики скіфських довгих списів близькі до кавалерійських пік, що застосовувались ще у XX ст. Наприклад, кавалерійська піка, яка була на озброєнні Червоної Армії, мала довжину 3,27 м, вагу 2,662 кг, діаметр ратища 25 мм [37, с. 86].

Скіфські списи і дротики склалися з двох, рідше трьох частин. Обов'язковим є наявність металевого наконечника і ратища, третьою частиною, необов'язковою, є циліндричний підток, що надівався на нижній кінець ратища. Хоча ми не маємо прямих вказівок на те, що скіфські списи і дротики обладнувались ремінною петлею, ми можемо припустити це, оскільки знаємо, що такий важливий конструктивний елемент цього виду озброєння був відомий грекам і сусіднім сарматам [223, с. 114]. Ремінна петля підвищувала дальність метання списів та дротиків (мал. Д.10), фіксувала спис на руці при завданні ударів, являлася незамінним елементом при перевезенні спису в похідному положенні.

Короткі звичайні скіфські списи мали цікаву конструктивну особливість. Частина їх мала діаметр верхнього кінця підтоку на 0,5–0,6 см, менше, ніж діаметр нижнього кінця втулки пера, це свідчить про те, що ратище поступово звужувалось донизу [163, с. 42–43]. Таким чином, ратищу надавалася форма, при якій центр ваги знаходився ближче до наконечника. Такий спис мав служити, головним чином, для метання [163, с. 35].

За функціональним призначенням, яке відобразилось в основних конструктивних особливостях і тактико-технічних характеристиках, скіфські списи можна поділити на наступні типи: короткий спис, металевий спис, довгий спис-піка. Дротик належав до самостійного виду зброї.

Наконечники скіфських списів виготовлялися ковальським способом. Вони були в основному залізни і тільки втульчаті. Для фіксації втулки на ратищі служило металеве кільце. Крім нього могли застосовуватись:

проволока, сухожилля, цвяхи. Довжина більшості з наконечників списів коливається в межах 20–50 см.

Наконечники дротиків виготовлялись тільки із заліза. Вони мали вигляд короткого жала на довгому стрижні. Більшість наконечників дротиків складалася з трьох частин: пера, стрижня (круглого чи квадратного в розрізі) і втулки для насадження на ратище. Так само як на втулки наконечників списів, на втулки наконечників дротиків деколи одягалось металеве фіксуюче кільце. Загальна довжина наконечників дротиків знаходиться в межах 23–30 см. В окремих випадках вона могла бути і більшою. Наприклад, наконечник дротика з кургану Чортотлик мав довжину 53 см [163, с. 44].

Ратища скіфських списів і дротиків у похованнях збереглися в незначних уламках. Судячи з форми втулки пера і підтоків, вони були круглими в перетині і мали діаметр 2–3,5 см. Скіфи вживали для ратищ списів щільні породи дерева. Третя частина скіфських списів і дротиків – підтоки – оберігала від ушкодження нижній кінець ратища. Найчастіше трапляються залізні підтоки, ковані з одного листа, є екземпляри вилиті з бронзи. Довжина підтоків коливалася в межах 5–20 см, діаметр – 1,5–3 см.

Для метання призначались списи, які мали невеликі, більш легкі наконечники. Списів носили звичайно два, один метався в ворога при зближенні, другим, як показують зображення, вершник діяв головним чином силою руки, не використовуючи силу руху коня, ударяючи списом зверху, з розмаху. Як металеві використовувались дротики. Довгі списи застосовувались для кінного бою, виконуючи роль піки [284, с. 133]. Діяти списом як пікою, тобто використовуючи силу руху коня, в скіфський час було достатньо складно через відсутність металевих стремен у спорядженні скіфських коней і жорсткого сідла з високими луками, що стає відомим тільки у більш пізній сарматський час. Таранний удар пікою у скіфів був надбанням тільки окремих богатирів, важкоозброєних воїнів [223].

Спис і піка могли використовуватись для здійснення уколів, ударів і відбивів. Уколи списом могли завдаватися правицею зверху вниз наконечником наліво, зверху вниз наконечником направо, наліво назад, назад з ліктя. Укол пікою міг завдаватися направо, півоберта направо; наліво, півоберта наліво. Удари могли завдаватися кінцем спису по голові коня противника, ратищем спису по правому (лівому) боку противника, тупим кінцем назад. Відбиви могли бути направо, наліво і для захисту голови [36; 54; 59].

Піші воїни діяли списками, очевидно, так само як кінні, тобто використовували їх у якості колючої, ударної чи металеві зброї в бою на середній дистанції та ближньому бою. Про те, що скіфам було відомо використання спису в пішому строю, ефективність цього способу дій при відбитті кінної навали, свідчить зображення бою пішого скіфа з чудовиськом на кістяній пластинці (мал. Б.12.1).

Мечі та кинджали у війську скіфів були основною зброєю рукопашного бою (мал. А.1–А.4). Крім того, вони займали особливе місце в

складі озброєння скіфів в результаті ідеологічних уявлень [25, с. 151–152]. З мечем пов'язувався культ бога війни Арея. Мечу, за свідченням Геродота, в кожному скіфському номі споруджувався жертовник, йому приносилися людські жертви [70, с. 194]. Лукіан Самосатський відмітив, що на мечеві скіфи приносили клятву [147, с. 144–145]. Згадки про те, що скіфські воїни були озброєні мечами та особливе значення цього виду зброї у скіфів знаходимо і в інших античних авторів [143, с. 508].

В науковій літературі скіфські мечі і кинджали описуються, як правило, разом. Це не випадково. Різницю між цими двома видами зброї прослідити складно. Навіть система класифікації, прийнята в скіфології, спільна для мечів і кинджалів [163, с. 47–60].

Дослідники, що робили спроби розділити поняття скіфського меча і кинджала, брали за основу визначення їхніх довжин. А.І.Мелюкова вважала, що скіфські кинджали мали довжину від 17 до 40 см, довжина більшості мечів від 50 до 70 см, крім того, відомі і більші мечі – довжиною від 70 до 80 см [163, с. 46]. М.І. Артамонов дійшов висновку, що довжина клинка у скіфських кинджалів була в межах від 17 до 50 см, у мечів – від 50 до 85 см [15, с. 40]. Обережно до цього питання підійшов Є.В. Черненко. Він писав, що кинджали мали довжину до 35 см, крім того, у скіфів було багато коротких мечів довжиною до 50 см [282, с. 9]. Досить багато відомо довгих мечів – понад 70 см, а один навіть перевищує довжину в 1 м [284]. М.І. Горелик пропонує вважати кинджалом клинок до 50 см, а більший – мечем. Більшість дослідників схильні вважати кинджалом холодну зброю з клинком до 30 см.

Для скіфських мечів та кинджалів довжина не може служити критерієм їх відмінності і виділення в окремі види зброї. Нашим сучасникам зрозуміла відмінність меча, шаблі від кинджалу. В скіфській час, коли відбувалися процеси пошуку найбільш ефективних форм клинкової зброї, такого розуміння ще могло і не бути. Хіба можна віднести до різних видів зброї двоє конструктивно однакових клинків тільки тому, що розмір одного 49, а другого 51 см, або, наприклад, 29 і 31 см. Не випадково воєнно-енциклопедичні видання, в цілому маючи на увазі, що кинджал – це холодна зброя з коротким клинком, в основу різниці між кинджалом і мечем покладають не їхню конкретну довжину, а функціональне призначення. В цьому сенсі меч розуміється як рубляча і колюча холодна зброя, а кинджал як колюче-рубляча. Кинджал розрахований в основному на колючий удар і менше на ріжучий, або рублячий.

До основного виду скіфської клинкової зброї слід застосувати той термін, який даний в сучасній скіфам античній літературі – скіфський короткий меч, схожий з персидським акінаком. Розвиток тактики кінного бою вимагав розвитку нових якостей скіфського меча, підвищення його рублячих функцій, що потребувало збільшення розмірів клинка. Поступово в скіфській паноплії виділяється і утверджується два різних види клинкової зброї: короткий меч (кинджал) і довгий меч. Найкраще ця думка

ілюструється тими випадками, коли в комплект озброєння одного воїна входить два мечі. Наприклад, на кам'яній статуї, знайденій поблизу станції Медерово Кіровоградської області (мал. Е.6.2), скіфський скульптор зобразив два мечі, що, без сумніву, мали різне функціональне призначення: на правому боці з довжиною клинка 78 см, спереду, трохи лівіше центру, – 33 см [190, с. 27].

Зображення мечів трапляються на 58 скіфських кам'яних статуях (38%), при цьому на трьох з них – по два зображення меча. Серед всіх видів зброї, зображеної скіфськими каменярями на статуях, як це видно з табл. Е. 9, мечі займають 46%. Довжина зображень їхніх клинків коливається від 15 до 78 см, переважна більшість – в межах від 20 до 35 см, див. табл. Е.13. На кращих зразках вони чітко відтворюють реальні прототипи з усіма їхніми деталями та декором. Довгі мечі зображені причепленими до пояса збоку, побіля правого стегна, або на проміжку між центром корпусу і правим боком. Короткі мечі носили при поясі на животі по центру корпусу або трохи лівіше – правіше центра [31, с. 161–164; 190, с. 70–75].

На виробках грецьких торевтів зі сценами зі скіфського життя зображення мечів зустрічаються порівняно рідко. На гребені й обкладці гориту із кургану Солоха (мал. Б.8), на піхвах меча з Кургану Чортомлик (мал. Б.7) грецьким майстром відтворенні скіфські мечі, якими орудують у рукопашних сутичках піші і воїни, що спішилися. Мечі застосовують у бою скіфи, що зображені на золотому предметі з Передерієвої Могили (мал. Б.6). Мечі в піхвах зображені на посудині з Гайманової Могили (мал. Б.2).

Серед археологічних знахідок скіфської зброї на сьогодні відомо понад 450 зразків мечів та кинджалів [284, с. 134]. Найдовший з відомих скіфських мечів знайдений в Криму. Довжина його клинка 95 см, загальна довжина 110 см. Меч датується VI – V ст. до н.е. [224, с. 280–281].

Виготовлялися мечі з високоякісного заліза. За формою вони були у вигляді витягнутого трикутника, але застосовувались клинки і з майже паралельними лезами. У розрізі вони були лінзоподібні, трапецієподібні. Скіфський меч складався з клинка і ефеса, які розділялись перехрестям. Ефес або руків'я закінчувались наверхшям. Слід зазначити індивідуальну розмаїтість скіфських мечів. Як правило, скіфські мечі – дволезові. Лише зрідка застосовувались нечисленні однолезові мечі. За повідомленням С.О. Купрія на науковій конференції з приводу 40-річчя музею історичних коштовностей України, в похованні IV ст. до н.е. скіфського воїна-дружинника поблизу с. Мирного, знайдений однолезовий меч за своїми конструктивними особливостями (загальною формою клинка, бойового кінця, ефеса, випуклістю середньої частини) близький до палаша.

Загальними ознаками для скіфських мечів і кинджалів є те, що усі вони (за винятком кількох бронзових) залізні, куті. При цьому клинок і стрижень рукояті викувані з одного шматка металу. Усі вони обов'язково мають перехрестя, звичайно також залізне, напускне і приварене, призначення якого – охороняти руку від поранення. Наверхшя також звичайно було залізним, навареним зверху на стрижень рукояті.

Меч носили в піхвах із дерева, обтягнутих шкірою. Шкіра піхв прикрашалась аплікацією. Інколи вони закінчувались кістяними або литими бронзовими кінцями, які оформлялися у звіриному стилі [279, с. 47]. Піхви парадних мечів скіфських царів та знаті оздоблювались золотими накладками. Так само мистецьки прикрашались рукоятки. Над виготовленням декору піхв і рукояток скіфських мечів працювали найкращі майстри Сходу, античного світу і Скіфії. Обов'язковою приналежністю піхв скіфських мечів є наявність бічного виступу, де знаходилася дірка для підвішування до поясу.

Довгі та короткі мечі (кинджали) знайшли широке застосування в скіфському війську. Всупереч думці про те, що довгі мечі характерні для савроматів, а у скіфів переважали короткі, встановлена зворотна картина – в Скіфії довгих мечів у 5 разів більше, ніж у савроматів [282, с. 10]. Автор не поділяє позицію тих вчених, які вважали, що мечами діяли в основному як колючою зброєю піші воїни, або ті, що спішилися [163, с. 64]. Скіфські мечі дозволяли ефективно діяти як у кінному, так і в пішому порядках.

На озброєнні скіфів були різні види ударно-рублячої (ударно-пробивної) зброї: бойові сокири, клевці і чекани (мал. А.7, Е.10). Деякі фахівці зі скіфського озброєння помилково відносили їх до одного виду – бойових сокир. Класифікація А.І. Мелюкової [163, с. 65–68], в основі якої лежить саме такий погляд, використовується багатьма вченими. Проте мова йде про різні види зброї.

Бойова сокира – рубляче-ударна зброя. Її основне призначення – завдання рублячих ударів. За рідким виключенням скіфські бойові сокири були однолезові. Вони багато в чому подібні до господарських і відрізняються лише меншою спрацьованістю і більш легким обухом [117].

Клевець в зброєзнавстві розглядається як ударно-рубляча або, навіть, просто ударна зброя. Його конструктивна особливість – вузьке видовжене дзьбоподібне лезо. Лезо виковувалось горизонтально або вертикально по відношенню до руків'я. Довжина скіфських клевців, як правило, близька до 30 см. У скіфів були поширеними клевці з довгою загостреною бойовою частиною – “дзьобом” і порівняно коротким обухом. Проух клевців круглий або овальний, часом із вставленою в нього циліндричною втулкою для рукояті [204, с. 45–46]. Потреби боротьби з захищеним металевими обладунками противником, необхідність збільшити пробивні якості рублячої зброї ударної дії стали причиною подальшого розвитку клевця в напрямку покращення бронепробивних функцій. Такі клевці за конструкцією складались з довгого, злегка вигнутого, ромбічного або округлого в перетині клинка з обухом у вигляді: молотка, дзьоба або вузького леза. Цим досягалась максимальна концентрація сили удару на мінімальній площі поразки, що при масивності клинка і потужному руків'ї надавало цьому виду зброї максимальної ефективності. Такий тип клевця точніше охарактеризує словосполучення “ударно-пробивна зброя”.

Чекан – ударна зброя, що за формою нагадує молоток для чеканки. Клевці і чекани були основними видами ударно-рублячої (ударно-

пробивної) зброї в скіфському війську.

Найпевніше про ударно-рублячу зброю скіфів можна судити на основі археологічних матеріалів. Скіфським сокирам, робочим і бойовим, присвячена спеціальна робота В.А.Ільїнської [117]. В її зведенні у Північному Причорномор'ї враховано близько 50 бойових сокир, знайдених, головним чином, у лісостепових областях і, насамперед, у курганах лівобережної Середньої Наддніпряни [117, с. 27–52]. На сьогодні відомо вже понад 100 бойових сокир, клевців, чеканів різних типів [145, с. 134].

Більшість зразків ударно-рублячої зброї зроблена з заліза. Тільки в окремих випадках застосовувалась бронза. На початку скіфської історії, в зв'язку з дефіцитом заліза, виготовлялись біметалеві клевці і чекани [204]. В основному бойові сокири виготовлялися способом пакетування – вершини у техніці ручної ковальської роботи [58; 81; 301]. Про розміри і форму рукояток бойових сокир, клевців, чеканів ми можемо судити в основному по зображеннях. Довжина більшості дерев'яних рукояток сокир наближається до 50 см, в окремих випадках рукоятки були і довшими. Наприклад, рукоятка келермеської сокири має довжину 71 см.

Особливу групу складають парадні сокири. Для їх виготовлення застосовували коштовні метали, покривали різноманітним орнаментом, прикрашали звіриними зображеннями та іншими візерунками. Вони могли служити зброєю і вживатися поряд із бойовими сокирами, але це не було їх основним призначенням. Парадні сокири могли бути знаками влади, як думав М.І. Ростовцев, а слідом за ним інші дослідники, жезлами воєначальників, що командували якимись частинами скіфського війська, як вважала В.А. Ільїнська [117, с. 27–52].

Ударна зброя не набула широкого поширення у скіфському війську. Хоча на озброєні скіфських воїнів перебували такі види цієї зброї як кистені, булави, шестопери, бойові молотки, вони представлені нечисленними екземплярами в археологічних знахідках. Зброя ударної дії спричиняла важкі контузії та переломи. Булави та шестопери відігравали також сакральну-репрезентативну роль. Трапляються вони в похованнях знатних скіфів. Ці види озброєння служили знаком високого суспільного положення їх власників.

Булава складалася з держака-руків'я та масивного елемента ураження – наверхшя. Свинцеве наверхшя булави знайдено в похованні скіфського воїна-дружинника в кургані біля с. Красний Поділ на Херсонщині. Діаметр його становив 5 см, вага – 358 г. Оковка нижньої частини руків'я мала діаметр 2,8 см. Довжина руків'я становила близько 45 см [206, с. 111]. Аналогічне свинцеве наверхшя булави знайдено в жіночому похованні біля с. Миколаївка на Нижньому Подніпров'ї [206, с. 118] та в кургані №7 біля с. Новосілка в Лісостеповому Побужжі [26, с. 23]. Кам'яна булава входила до складу комплексу озброєння скіфського воїна, похованого в кургані №524 біля с. Жаботин, уламок такої ж булави знайдений на Жаботинському поселенні скіфського часу [275, с. 156].

Шестопер знайдений в царському кургані Солоха (мал. А.8). Залишки цього виду озброєння, на думку Є.В.Черненка, зафіксовані в Товстій Могилі [275, с. 156–157]. Навершшя шестоперів складалося з металевих виступів-пластин, “пір’їв”. Довжина шестоперу із Солохи приблизно дорівнювала 35 см. В Солосі і в Товстій Могилі знайдені найдавніші зразки озброєння, яке в подальшому було забуте, і відродилось тільки через півтори тисячі років – в XIII столітті, а в козацькі часи на Україні стає атрибутом козацької верхівки

Скіфам був відомий і кистень, але так само як і шестопер, цей вид зброї використовувався вкрай рідко. Відома гиля від кистеня з кургану Глеваха під Києвом [463, с. 89]. Така гиля ременем мала кріпитися до дерев’яного руків’я. Руків’я кистеня, як правило, на нижньому кінці облаштувалось петлею, що надягалася на руку.

Скіфський бойовий молоток знайдений в кургані №15 біля с. Широке Херсонської області [287]. Його ударна частина була чотирьохгранною в перетині, з гранями 3 x 2,7 см, довжина – 21,5 см. Відомий також бойовий молоток з поховання воїна поблизу містечка Стеблево в Пороссі. Скіфськими воїнами могли використовуватись і кам’яні бойові молотки, що були характерними для більш раннього часу.

Скіфи широко використовували захисне озброєння (мал. А.9–А.13).

Основним засобом захисту воїнів був панцир – який призначався для захисту тулуба воїна. Раніше вважалося, що панцирів у скіфському війську було небагато. Але археологічні розкопки і облік всієї маси знахідок спростували цю думку. Є.В. Черненко у своїх роботах переконливо довів, що у скіфському війську застосування захисних обладунків знайшло значний розвиток [272; 273]. Ним проаналізовано залишки 205 панцирів [272, с. 7–56]. За останні десятиліття список знайдених обладунків значно поповнився. В даний час на території Скіфії відомо близько 400 знахідок цілих і пошкоджених зразків панцирів [284, с. 131]. Захисні обладунки стали характерними для комплексу озброєння воїнів і в Степу, і в Лісостепу. Так, у Лісостеповому Побужжі залишки захисного озброєння знайдені в 25% похованнях зі зброєю [26, с. 23].

У скіфському війську використовували панцирі трьох основних типів: шкіряні, покриті лускатим панцирним набором, кіраси.

Шкіряні панцирі є одним з найдавніших видів захисного озброєння. Для їх виготовлення застосовувалася шкіра великої рогатої худоби, оброблена “сухим” способом. Така шкіра була дуже твердою, міцною і цупкою, добре зберігала надану їй форму. Про виготовлення скіфами шкіряних панцирів свідчить Пліній Старший [232, с. 106], підтвердження цим даним знаходимо у Аристотеля [143, с. 141]. Такий панцир міг бути певним захистом від стріл, дещо послаблювати удар меча або списа [163, с. 70–71; 272, с. 13–15].

Посилені металом шкіряні панцирі виготовлялися аналогічно. До них ремінцями і шнурами прикріплювалися залізні або бронзові пластини (мал. А.11). Часто шкіряні панцирі покривалися суцільним панцирним набором.

Покриття шкіряної основи панциру металевим набором, що лежав у декілька шарів, вдале розміщення його пластин, забезпечували високу надійність обладунку. Важливим достоїнством панциру було те, що він забезпечував воїну максимум необхідної рухливості, не сковував його рухів. Особливо важливим це було для вершника, озброєного луком. Використання панцирів з довгими рукавами дозволяло діяти без включення щита до екіпіровки важкого вершника. Історики давнини відзначали високий ступінь надійності скіфських панцирів. Продумана система розміщення лусочок приводила до того, що у будь-якому місці обладунку утворювався шар з трьох-чотирьох пластин. Удар по набірному панциру значно розповсюджувався на сусідні частини обладунку, його сила набагато послаблювалася при руйнуванні вигнутих пластин, гасилася за рахунок пружності основи і тіла [19, с. 22].

Кіраси склалися з двох суцільних металевих пластин – нагрудної та наспинної. Такі панцирі були розповсюджені в античному світі. Проте, у скіфів вони застосовувалися нечасто. Виготовлялися кіраси з заліза або бронзи. Прикрашалися головами Медузи або у звіриному стилі [272, с. 50–54].

Панцирі скіфів досить різноманітні. Більшість з них індивідуальні (мал. Д.2–Д.5). Внаслідок все ширшого застосування ближнього бою, в якому вершники рубалися довгими мечами, виникла необхідність додаткового зміцнення плечей воїнів, на які спрямовувався рублячий удар. Саме тому і почали виготовляти панцирі, у яких на плечах платівки вкладалися у два шари – панцирі з опліччям [19, с. 20–21].

Скіфи використовували шоломи різних типів (мал. А.12) [212; 163, с. 76–78; 272, с. 74–98]. Шолом – це бойове наголов'я, виготовлене зі шкіри, металу або комбінації цих матеріалів, яке призначалося для захисту голови воїна від ворожих ударів. Конструктивно шолом складався з наголовника, напотиличника, нащічників, козирка, бармиці, хоча поєднання цих частин в одному шоломі не обов'язкове.

У VII–VI ст. до н.е. воїни східноєвропейських степів використовували масивні і досить важкі литі шоломи “кубанського” типу [285]. Виготовлялися шоломи методом відливання, на їх поверхні швів не було. На верхній частині кількох скіфських шоломів були кільця для підвішування шолома до пояса або до сідла у похідному положенні. Вага шоломів складала від 1,6 до 1,9 кг. [500, с. 79]. Зараз у євразійському регіоні нараховується 17 шоломів такого типу, кубанські шоломи використовувались в Придніпров'ї, про що свідчить нещодавня знахідка такого шолому біля Матронинського городища [209, с. 147–149].

З V ст. до н.е. в Скіфію проникають шоломи античних типів – спочатку коринфського, іллірійського, колхідського, а потім аттичного й південно-грецького. Відомо понад 60 шоломів грецького виробництва, знайдених в курганах Скіфії [284, с. 132].

Головним убором, що якоюсь мірою захищав голову рядових скіфських воїнів, була шкіряна, повстяна або хутряна шапка-башлик, добре

відома за предметами грецької торевтики. З V ст. до н.е. звичайна скіфська шапка-башлик отримує металеве покриття досить близьке панцирному. Обладунки цього типу стають надійним і зручним засобом захисту голови воїна. Особливо цікаві прекрасно збережені екземпляри, виявлені порівняно недавно (мал. А.9, А.10): наприклад, лускаті шоломи з курганів №2 поблизу с. Гладківщина на Черкащині [167], №2 поховання 2 поблизу с. Мирного (за повідомленням С.О.Купрія). Особливі знахідки лускатих шоломів з курганів №2 поховання 2 поблизу с. Корніївка Запорізької області [110], №2 поховання 1 поблизу с. Новофедорівка на півдні Херсонщини. На них пластини металевого покриття нашиті зверху вниз, а значить такі шоломи не пристосовані для відбиття рублячих ударів зверху, зате діють на рикошет стріли.

Такі знахідки дають можливість відновити загальний вигляд цього важливого захисного озброєння, зробити їх графічну і натурну реконструкцію (мал. Д.4, Е.14) [72; 167; 314]. Одним з прикладів є прекрасно відтворений лускатий шолом з комплекту озброєння скіфського воїна, що зберігається в Центральному музеї Збройних Сил України.

Надійним засобом захисту був щит. Щит прикривав воїна від враження зброєю противника і, на відміну від інших видів захисного озброєння, допускав активне використання при фехтуванні. Він застосовувався для відсічі ударів і додаткового захисту корпусу воїнів. Скіфські щити були особливо різноманітними. Ми знаємо про використання скіфськими воїнами круглих, овальних, схожих на місяць з невеликою виїмкою, бобовоподібних, квадратних та прямокутних з прямими та округлими краями щитів.

На думку фахівців більшість скіфських щитів були зроблені з дерева, лози і шкіри [163, с. 78; 272, с. 100]. Щити, зроблені з дерева, лози, кори, очерету, зовні обшивалися товстою цупкою шкірою, фарбувалися фарбою. В червоний колір був пофарбований щит з кургану №24 біля села Кут.

Часто щити скіфів мали металеве покриття. Спеціалісти поділяють їх на щити з суцільним металевим покриттям, з покриттям із довгих залізних платівок, з панцирним лускатим покриттям.

Круглі металеві щити мали діаметр 40–75 см. Яскравим прикладом щитів, вкритих суцільним металевим листом, є круглі щити із знаменитих скіфських царських курганів Кубані – Костромського і Келермеського (мал. Д.1). Вони прикрашені чудовими золотими зображеннями оленя та пантери. На думку А.І. Мелюкової саме круглим щитам належали тонкі бронзові пластини круглої форми діаметром 43 і 50 см, знайдені в двох курганах поблизу станиці Єлізаветовської [163, с. 78].

Відома численна група щитів з лускатим панцирним покриттям, що мали металевий набір аналогічний або близький до набору панцирів. Серед них бобовоподібні щити, типу зображеного на гребені із Солохи (мал. А.9, Б.1.1), мають більшу ширину, ніж висоту.

Реконструкція бобовоподібного щита зроблена О.І. Мінжуліним (мал. Д.4, Д.6.4) [167]. При випробуванні обладунку на вершникові встановлено,

що щит з панцирним покриттям на шкіряній основі, прикріплений жорстко на спині до сорочки в двох точках край щілини, а також до плечей і рук за допомогою ременів, зберігає свою форму, достатньо гнучкий і не перешкоджає рухам. Під час виконання натурником різних рухів зауважено, що щілина в нижній частині щита постійно перебувала в русі: звужувалася внизу впритул або розширювалася, що надавало йому гнучкості. Мабуть, щілина була резервним компенсатором рухів. Захисні функції щитів “солоського типу” дуже ефективні: воїн рухом плечового суглоба легко захищає руки, тулуб, обличчя і водночас може вільно володіти зброєю і керувати конем.

Додаткові захисні засоби (широкі захисні пояси, захисні штани з металевим набором, настегники, підживітники, поножі – грецькі кнеміди та набірні нагомільники скіфського виробництва) доповнювали захисний обладунок скіфського воїна і призначались для захисту рук, попереку, низу живота, пахової зони, стегон, колін, гомілок і ніг в цілому (мал. Д.6) [81, с. 15].

Знахідки залишків різних видів засобів захисту рук та ніг достатньо часті. Наприклад, поножів (мал. А.13) відомо в курганах Скіфії понад 70 екземплярів [284, с. 132]. З ціллю забезпечення кращої рухливості грецькі кнеміди іноді модифікувалися. Скіфські майстри відрізали їх наколінні частини [282, с. 13]. Скіфські майстри виготовляли поножі з металевих лусочок та смуг способом набору на шкіряній основі. Наприклад, набірні металові поножі із Німфея склалися з 13 вертикально розташованих тонких і вузьких бронзових пластин. Їх висота – 25 см, ширина – 20 см [272, с. 118–119].

Про широкі бойові захисні пояси скіфів є свідчення давньогрецького лікаря і письменника Ерасистрата [143, с. 173]. Широки захисні пояси дуже рідко трапляються в похованнях скіфських воїнів і відносяться більше до ранньоскіфського періоду. Захисний пояс із кургану біля с. Щучинка на Київщині мав ширину 17 см, із кургану №32 Бобрицького могильника – 16 см [163, с. 74], із кургану поблизу с. Красний Поділ два захисних пояса мали ширину по 12,5 см і один – 9 см [206, с. 110]. Вони призначались для захисту нижньої частини корпусу (живота) скіфського воїна. У красноподільського воїна він закривав зазор між панцирною сорочкою і панцирними штанами [206, с. 116]. Виготовлялися з декількох рядів металевих пластин, закріплених на шкіряному широкому поясі. Принцип набору такий же, як і панцирний набір. Пластини були дуже вигнуті, щоб пружинити удар. Пізніше подібні пояси ввійшли до складу панциру, складаючи з ним єдине ціле.

Панцирні захисні штани – складний, набраний на шкіряній основі з металевих пластин і лусочок комплект. На думку відомого реставратора О.І. Мінжуліна [167], яким був відтворений повний комплект озброєння і спорядження скіфського ватажка, до комплекту захисних штанів входили: поперековий захисний обладунок (обладунок для захисту попереку і начервник); клин (захист пахової зони); настегники (захист стегон);

наколінники (захист колінних суглобів); лампаси (захист стегон з боків). Всі частини штанів були нашиті на одну загальну основу і мали вигляд фартуха-штанів. Цей складний обладунок кріпили шкіряними ременями до панциру і затягували на стегнах. Аналогічний обладунок, що відрізняється лише розмірами і кількістю набору пластин, знайдено Г.Л. Євдокімовим у похованні № 3 кургану № 2 біля с. Зелене [110].

Настегники виготовлялися за тим же принципом, що і захисні штани. За формою вони нагадували букву П з довгою перекладиною. Майже цілий такий обладунок знайдений С.В. Поліним в кургані №2 біля с. Червоний Поділ [206]. Довжина його складала 109 см, ширина – 24 см, смуги для захисту стегон – 24 x 26 см. Контрольний об'єм талії господаря обладунку – 100 см [72, с. 120]. Настегники обгорталися навколо тіла і зав'язувались спереду. Розрізи штанин з'єднували з внутрішньої сторони ніг шнурками. Вони закривали тільки поперек, живіт і ноги спереду і з боків до середини стегна. Цей тип захисного обладунку призначався для дій на коні.

У похованні біля с. Червоний Поділ до складу додаткового набору обладунків входив ще один – схожий на фартух для захисту низу живота і частини стегон. М.І. Горелик назвав його підживітником. Ширина його становила 58 см, висота – 35 см. Він виготовлявся також із металевих пластин на шкіряній основі і мав форму півкруга, що кріпився широкою основою до пояса. Слід відмітити особливу увагу майстра-панцирника і, звичайно, замовника до захисту живота. Це цілком зрозуміло, якщо врахувати, що скіфські сідла не мали високих жорстких лук, що надійно захищали живіт, тоді як саме ця частина тіла вершника була особливо вразлива зі сторони пішого противника [81, с. 16].

У кургані біля с. Гладківщина знайдено захисні нарукавники (мал. А. 10) з металевим набором, набрані з довгих пластин, нашитих на шкіру [79]. Аналогічний обладунок виявлено С.В. Поліним 1974 р. в похованні № 1 біля с. Червоний Поділ. Він входив до складу додаткового набору і лежав під щитом бобоподібної форми пластинами догори. Обладунок має розміри 50 x 110 см. Основне полотно набране з восьми рядів прямокутних пластин розмірами 4 x 2 см [206].

Бойовий кінь був основним озброєнням скіфської кінноти. Без коня немає кавалерії, один із основних показників якості і боєздатності кінноти – це якість кінного складу, що перебуває під сідлом. Саме з таких позицій підходили до цього питання теоретики і практики кавалерії давнини, середньовіччя, ХІХ та першої половини ХХ століття [54; 187; 257; 323].

Тренований бойовий кінь брав участь в сутичці разом зі своїм господарем. Пліній Старший відмічав: “Скіфська кіннота гордиться славою своїх коней. Коли був убитий один царьок, що бився по виклику зі своїм ворогом, і переможець підійшов, щоб зняти з убитого обладунки, то кінь переможеного ударами і укусами убив його [232, с. 106]”.

Втрата коня в бою ставила під загрозу життя вершника. Недарма стародавні митці, прагнучи підкреслити драматизм ситуації, яку зображували, вводили до сюжету загибель коня [261]. Такими ми бачимо

сцени бою на гребінці і обкладці гориту з кургану Солоха (мал. Б.1.1, Б.8). Кінь міг врятувати пораненого, винести його з поля бою. Яскраві сюжети на цю тему зображені на піхвах меча з кургану Чортомлик (мал. Б.7), на кістяному гребінці (мал. Б.12). Тому надзвичайно важливий особистий контакт з ним. Навіть скіфські царі не гребували особисто чистити і мити своїх коней.

Якими ж були скіфські коні? Про це ми можемо судити з тих зображень, які дійшли до нас: на монетах царя Атея (мал. Б.14.15), на чортомлицькій вазі, на золотому окутті гориту і гребні та срібних чашах з Солохи, на гривні і золотих бляхах з Куль-Оби (мал. Б.9), на всесвітньо відомій скіфській пекторалі (мал. Б.10), на культовому посуді з Братолюбського кургану та інших предметах греко-скіфської торевтики. По них виділяється два основних типи скіфських коней [130, с. 113].

Перший тип, найбільш чисельний, близький до диких степових тарпанів. Це коротконогі конячки з великою, дещо горбоносою головою і короткою, ніби стриженою гривою. Варто зауважити, що у вершників, зображених на цих конях, ноги звисають майже до землі, а кінська голова приходиться по плече. Античні письменники, згадуючи “скіфських” коней, мали на увазі саме цю породу. Низькорослість скіфських коней підкреслював Гіппократ [143, с. 110]. Найбільш характерний їх опис і зразок витривалості подає Арріан у праці “Про охоту”: “Спочатку їх важко розігнати, так що можна віднести до них з повним презирством, якщо бачиш, що їх порівнюють з конем фессалійським, сицилійським чи пелопонеським. Але зате вони витримують які завгодно навантаження. І тоді можна бачити як той борзий, рослий і гарячий кінь вибивається із сил, а ця малоросла і шолудива конячка спочатку переганяє його, а потім залишає далеко за собою і гониться за звіром. Вона витримує скачку до тих пір, поки олень не виб’ється із сил [143, с. 406]”.

Відтворенню породи скіфських коней присвячено ряд спеціальних остеологічних досліджень на основі аналізу археологічних матеріалів. Вчені прийшли до висновку, що у скіфський час помітно дрібнішають, в порівнянні з попереднім кіммерійським, всі домашні тварини, в тому числі коні. Їхній зріст в холці зменшився на 5–6 см [270, с. 14] і коливався 120–130 см, а в лісостеповій і лісовій зоні і того менше – 110–130 см. Для порівняння: зріст сучасного спортивного коня 165–175 см, в окремих випадках до 200 см [130 с. 19, 132].

Другий тип коней, що проглядається в зображеннях на предметах торевтики, мабуть, належав скіфській знаті. Це були коні, що високо стояли на довгих тонких ногах, мали породисту голову, круту, добре поставлену шию і довгу буйну гриву. Вони дуже схожі на середньоазіатських нісейських скакунів, предків знаменитих ахалкетинців. Ці коні могли потрапити до скіфів завдяки контактам із саками та массагетами [130, с.113, 135]. Останки високопородних коней археологи часом знаходять в скіфських курганах. Так, в царському кургані IV ст. до н.е. Огуз, разом з володарем кочової імперії, було покладено 11 високопородних коней за

екстер'єром близьких до сучасних арабських скакунів [260; 261]. Для використання у воєнних цілях скіфи надавали перевагу кобилам перед жеребцями [232, с. 106].

Цікавим залишається питання використання скіфами службових та бойових собак. Собака поряд з конем стає вірним супутником і помічником кочових скотарів з самого початку зародження номадизму [130, с. 19]. Про високі якості скіфських та сарматських коней і псів знаходимо свідчення у Аппіана [148, с. 84]. Зображення скіфських собак дійшло до нас на пекторалі, солоській посудині (мал. Б.2, Б.10). Давні майстри зобразили невеликих псів з підтягнутим животом і розвиненою мускулатурою, підкреслили їх рухливість і агресивність. Ці зображення повністю співпадають з зображеннями бойових псів кінних воїнів на вазі з колекції Ватикану (мал. Б.13) та іонійському саркофазі з Британського музею (мал. Е.1).

Скіфські бойові коні також мали засоби захисту. В.Г. Березинський [19, с. 14] вважає, що скіфи могли перейняти у масагетів захисне озброєння бойових конів, про яке повідомляє Геродот. Для захисту голови коня застосовували масивні бронзові налобники (мал. Д.8). За зведенням В.Ю. Мурзіна та Є.В. Черненко їх відомо 9 [181]. Є підстави вважати, що використовувались також попони та нагрудники із шкіри, частково зміцнені металевим панцирним набором [284]. На пластині з Гермесового кургану зображений кінський стьобаний або набірний металевий нагрудник [282, с. 13]. Надійним підтвердженням застосування скіфами грудного захисного обладунку коней є його знахідка, зроблена С. Скорим і Я. Хохоровским в 2003 р. у військовому курганному могильнику поблизу Матронинського городища в басейні р. Тясмин. У могилі скіфського ватажка було знайдено два захисних налобники і нагрудник бойового коня [55, с. 79]. Нагрудник мав форму напівовала і складався з семи металевих смуг, закріплених на шкіряній основі. До цього виду захисного озброєння можна віднести деякі з більш ранніх археологічних знахідок, що до цього трактувались як залишки щитів з покриттям з довгих залізних платівок.

Спорядження і екіпіровка скіфських воїнів включали комплект предметів, що призначались для носіння ними особистої зброї і майна, предметів особистого використання (ніж, брусок, чаша), засобів управління конем і догляду за ним (вужда, нагай, аркан, пута). Вище, разом з відповідними видами зброї, були розглянуті такі предмети для зберігання і носіння зброї як: горити, піхви мечів, наконечники для футлярів списів, ремені для підвіски до поясу бойових сокир.

Пояси були найважливішим предметом спорядження скіфських воїнів. В літературі бойові пояси традиційно розглядаються серед комплекту захисного озброєння скіфів. Вони дійсно могли відігравати певну захисну роль, але все ж головною їх функцією була портупейна. На поясі скіфи носили практично весь комплект озброєння та спорядження: мечі, горити та бойові сокири, інші воїнські лаштунки [151, с. 19–30]. Тому, на думку автора доцільно віднести їх до категорії спорядження. За наявністю пояса

люди того часу відрізняли скіфа від не скіфа. На це прямо вказує Лукіан Самосатський в новелі “Скіф чи гість” [143, с. 429]. Пояс частіше інших предметів зображувався на скіфських антропоморфних стелах (табл. Е.11). Він відмічений на 48% пам’ятників [190, с. 62–64]. Скіфські пояси поділялися на чисто шкіряні, пояси з пластинчатим набором та пояси, вкриті фігурними бляхами. Бойові пояси з металевим покриттям відомі на сьогодні в 250 похованнях [284, с. 132]. Розміри пластин на портупейних поясах коливаються в межах: по висоті – від 2 до 8,5 см, по ширині від – від 0,8 до 1 см. З коштовною оздобою ці пояси, крім усього, були атрибутом влади і відзнакою високого положення військового ватажка.

Скіфська вузда є однією з ознак скіфського часу в історії Євразії і входить до знаменитої “скіфської тріади”. Про спорядження скіфських коней ми можемо судити як по зображеннях в торевтиці, так і по численних археологічних знахідках (мал. Д.8). Скіфська вузда детально проаналізована В.А. Ільїнською [118, 121]. Вона складалася з оголів’я, виготовленого, як правило, з шкіряних ременів, вудил (гризла), псаліїв і поводу, за допомогою якого вершник здійснював безпосереднє управління конем.

Винахід у скіфській час м’якого сідла був величезним досягненням [240, с. 151–153]. Судячи з зображень в торевтиці (мал. Б.12.2) [223, с. 119], археологічних досліджень (мал. Д.8) [121, с. 50, 54], скіфські сідла за своєю конструкцією були близькими до сідла з Пазирикського кургану, що найкраще збереглося до наших днів. Вони виготовлялись з тканин, шкіри, з використанням дерев’яних і металевих частин. На коневі ці сідла держались пришитою поверх ленчика черезсідельною підпругою, нагрудним і підхвісним ременями [223, с. 119; 121, с. 60]. Їздити в такому сідлі, враховуючи високу майстерність скіфських вершників, було відносно зручно. Сідло надійно забезпечувало фіксацію стегон і сідниці вершника, ізолювало контакт вершника з хребтом коня [240, с. 153].

Специфічним спорядженням скіфських вершників могли бути: пута, аркани, ласо. Їх застосування в побуті продемонстроване давнім майстром на срібній посудині з кургану Чортомлик (мал. Б.5). Використання арканів в бою описав Павсаній: “... на ворогів вони накидають аркани і після цього, повернувши коней, валять тих, хто потрапив в аркан [143, с. 455]”.

Особливе місце в спорядженні скіфських воїнів належить нагаю. Деякі вчені схильні відносити нагай до зброї ударної дії [43, с. 38]. На думку автора це неправильно. Сучасна саперна лопатка теж застосовується в рукопашному бою, але до категорії зброї вона не відноситься. Головне функціональне призначення нагая – керування конем без шпор. Звичайно, крім основної функції нагай міг застосовуватись в ближньому бою. Із етнографічних джерел, епосу кочових народів відома ціла система спеціальних ударів нагаєм. Удари наносились переважно в больові точки: в руку вище ліктя, в зап’ястя, під колінну чашечку, руків’ям в шийне сухожилля. В кінному поединку нагай міг застосовуватись для шокуючих ударів по коню противника [43, с. 34–36].

Бруски – часта знахідка на скіфських поселеннях і похованнях, зображались на скіфських стелах (табл. Е.11) [190, с. 65]. Вони виготовлялися з каменю, мали продовгувату форму. Бруски входили до індивідуального комплексу спорядження. Підвішувались до поясу на короткому шнурку з лівого або правого боку. Набула поширення думка про те, що бруски призначалися для загострення рубляче-ріжучих елементів зброї, проте це не завжди так. На оселках, знайдених в могилах скіфських військових ватажків, немає слідів заточення, скоріш за все це були речі, що символізували соціальне положення їх власників [95]. А от бруски з поселень мають сліди заточення.

Ножі. Серед науковців немає остаточної думки щодо використання скіфами бойових ножів. Існує думка, що ножі могли використовуватись скіфами як зброя [15, с. 41]. В більшості робіт із скіфського озброєння це питання або обходиться стороною, або ножі до видів скіфського озброєння не відносяться [120; 132; 163; 282]. На протязі всього скіфського часу і в Степу, і в Лісостепу поширення набули ножі двох основних типів: з прямим лезом та горбатою спинкою і з прямою, або трохи ввігнутою спинкою та випуклим лезом [296, с. 137–141]. Такі ножі, як правило, в перетині мали форму витягнутого трикутника, довжина їх не перевищувала 20 см при довжині леза до 10 см. Конструктивних ознак, які б давали можливість завдавати колючі або ріжучі удари, небезпечні для життя людини, не проглядається [132, с. 60, 86, 120–121]. Якщо виходити з функціонального призначення бойового ножа [205, с. 7–11], то ножі скіфів не варто відносити до категорії бойових. Часто ножі розміщувались у спеціальних відділеннях-піхвах, обладнаних на горитах [277], або в ножнах-кишеньках, влаштованих на внутрішній стороні піхв мечів [252, с. 82].

Важливим предметом в екіпіровці скіфських воїнів були чаші, ритони. Їх об'єм дозволяє прийти до висновку, що це були посудини індивідуальні.

Одна з яскравих ознак могил скіфських військових ватажків – наявність великих бронзових котлів (мал. А.16). Найчастіше скіфські котли мали форму зрізаної приплюснutoї сфери, яка закріплювалась на високій конічній полії ніжці. Це давало змогу без додаткових пристосувань закріплювати котел на землі і розводити під ним багаття для приготування їжі. На верхньому краю котла обладнувались ручки. Вони служили для його переносу і транспортування.

Основним транспортним засобом скіфського війська були надійні дерев'яні вози (мал. А.15) [22, с. 102–118]. Їх реконструкції дуже близькі до чумацьких маж [319, с. 85–92]. Для відпочинку воїнів, укриття їх на випадок непогоди слугували вози-фургони, покриті шкірами та повстю. Цьому ж слугували розбірні юрти округлі в діаметрі. При використанні пари волів вантажопідйомність воза досягала однієї тонни [39, с. 52]. При розташуванні на місці вози використовувались для обладнання оборони табору. Про це маємо надійне повідомлення Діодора Сіцилійського [143, с. 322]. Бойові колісниці були відомі скіфам, але не знайшли застосування у війську.

Атрибутика скіфського війська була покликана відзначати положення воєнних старшин у військовій організації, фіксувати перемоги над ворогом конкретних воїнів. Особливе місце займала парадна зброя скіфів, захисне озброєння та спорядження, при виготовленні яких використовувались дорогоцінні метали, коштовне каміння. Для їх оздоблення залучалися найкращі майстри-художники з великим смаком та майстерністю. Символом влади служили коштовні пекторалі або гривни, які носились на грудях а також коштовні сокири, булави, шестопери [275, с. 156–157]. Від цього пішло і загальне найменування скіфських ватажків – “скептухи” або “скіпетродержці” [265, с. 181–183]. А ще вони відрізнялися особливими головними уборами [143, с. 428]. До атрибутів влади окремі вчені відносять нагаї [43], та бруски [95]. Нагаї знатних воїнів прикрашалися стрічками з золота, їх темляк оздоблювався бусинками [275, с. 158–159]. Автор II ст. н.е. . Арріан згадував про скіфські воєнні значки на довгих жердинах, що застосовувались для управління підрозділами в бою [143, с. 407]. Застосування значків на довгих жердинах більш відомо у сарматів, проте не виключається можливість використання їх скіфами (мал. Д.7.2), про що знаходимо натяки і у Геродота [70, с. 194].

Виготовлення озброєння скіфського війська ґрунтувалось на розвитку технологій металодобування та металообробки. Антична літературна традиція свідчить про глибоку древність залізного виробництва у скіфів, як винахідників заліза [143, с. 49, 51, 52]. Автор V ст. до н.е. Гелланік повідомляє про те, що вперше залізну зброю виготовив Саневн, скіфський цар [148, с. 51–52]. Автор рубежу III ст. н.е. Климент Олександрійський зафіксував повідомлення давнього автора Гесіода про винахід скіфами мідного сплаву – бронзи [143, с. 508].

Озброєння і спорядження скіфів в основному було місцевого виробництва. Окремі предмети озброєння, що купувалися, а іноді і спеціально замовлялися скіфською знаттю у північнопонтійських містах, аж ніяк не могли змінити загальної картини [35, с. 13]. Високий рівень ремесла вже в ранньоскіфську епоху підтверджується археологічними знахідками. Від початку опанування просторами Північного Причорномор'я скіфи, по відношенню до автохонного населення, були носіями більш досконалих технологій залізобного виробництва, якими вони оволоділи в часи передньоазіатських походів [41, с. 106]. Скіфські клинки поєднували в собі твердість, в'язкість і міцність. Архаїчний скіфський меч, знайдений на Трахтемирівському городищі мав мікротвердість структури 274 – 297 кг/см² [41, с. 101]. На сьогодні ще не до кінця з'ясовано, як при рівні технологій того часу можна було досягти такої міцності сталі клинків.

Вивчення пам'яток чорної металургії скіфського часу, залишки металургійних горен, розкопаних на таких городищах як Кам'янське, Шарпівське дозволяють вважати, що у скіфській техніці залізодобування з'являється принципово новий тип металургійного горна – наземна шахтна стаціонарна сиродутна піч з шлаковипуском. Спорядження сиродутного горна шлаковипуском було революційною подією у техніці давнього

залізодобування. Саме запровадження у скіфську добу металургійної техніки сиродутного горна з шлаковипуском не лише ліквідувало дефіцит заліза, і дозволило витиснути з виробництва основних знарядь праці і озброєння інші матеріали, але і на ціле тисячоліття визначило шляхи розвитку місцевої східноєвропейської чорної металургії [58].

У скіфський час кольорова і чорна металургія та металообробка стають провідними галузями ремісничого виробництва [58; 188; 297]. На території розповсюдження скіфських племен виникають потужні, як на свій час, ремісничі центри, де добували і обробляли метали. Основні ремісничі центри скіфського часу відомі у Лісостепу і в районах, де відбувались процеси осідання кочовиків (Кам'янське городище). Проте не варто виключати можливість виробництва озброєння і номадами Степу [62; 64; 81, с. 22].

Скіфські ковалі працювали не лише з кричним залізом, але мали і високо-вуглецеву цементовану сталь. Основним способом обробки чорних металів у Скіфії були прийоми вільної ковальської ковки. Простежено використання таких операцій, як рубання, витягування, вигибання, пробивання отворів, обтискування, осаджування, карбування, шліфування. Досить часто в скіфський час застосовувалася поверхнева цементация виробів для зміцнення робочих частин знарядь або зброї. З ковальським зварюванням пов'язаний спосіб попередньої обробки заготовки, в результаті чого отримували пакетний метал зі складною внутрішньою структурою [41; 58].

Отже, саме металургія заліза, розвиток якої у зазначеному регіоні, переважно, відбувався на території лісостепу і була основою, що пов'язувала племена, які мешкали в умовах різних фізико-географічних зон. Свого часу племена Скіфії за рівнем виробництва належали до найрозвиненіших народів Європи раннього залізного віку [64]. Зі скіфами зв'язана остаточна перемога залізного віку на півдні Східної Європи. Із заліза і сталі вироблялися основні види скіфського озброєння – найяскравіша й найпоказовіша категорія їхньої матеріальної культури.

Відмітною рисою скіфів була здатність до творчого засвоєння нового, прогресивного в сусідніх народів. Про це ми можемо судити з археологічних матеріалів, зв'язаних, у першу чергу, з озброєнням скіфських воїнів. Скіфське озброєння увібрало в себе найкращі досягнення сучасності, що перейняли скіфи у передньоазіатських народів, зазнало еллінського впливу. Разом з тим, воно самотутнє і своєрідне (табл. Е.12). Його використовували і копіювали в припонтійських грецьких містах. Будучи саме скіфським за походженням, комплекс озброєння в основному єдиний у кочових і землеробських племен, що проживали в межах виділених територіальними рамками дослідження. Він знайшов достатньо широке використання в суміжних зі Скіфією землях: на заході в межах Центральної Європи, на сході – до Алтаю.

Зброя скіфських воїнів забезпечувала ефективно ураження противника на різних дистанціях: на значних застосовувалися луки і стріли,

праща; на середніх – металльні списи та дротики; на ближніх – довгі списи-піки, списи; в рукопашній сутичці – мечі, кинджали, бойові сокири, клевці, чекани, булави. Захисне озброєння скіфів забезпечувало певну невразливість у бою.

Досконалість зброї забезпечувала успіх скіфських воїнів у бою, але разом з тим і потреби бою диктували необхідність її удосконалення та розвитку. Наприклад, розвиток тактики кінного бою, застосування зімкнутого строю важкоозброєних вершників для прориву бойових порядків противника зумовили застосування скіфами такої різновидності довгого списа, як піки, і покращення засобів індивідуального захисту воїнів.

У скіфський час в основному оформився комплекс озброєння, що суттєво не змінився аж до появи вогнепальної зброї. Кардинальні технологічні зміни, внесені скіфами в озброєння, стали тією основою, на якій розвинулись нові організаційні та функціональні структури скіфського війська.

2.2. Аналіз організаційної та функціональної структури скіфського війська

Народ, що створив Скіфію, був народом-воїном. Війна для скіфів була змістом життя, і скіфські чоловіки ніколи не розлучалися зі зброєю. Їхня військова організація забезпечувалась загальним озброєнням народу. За твердженням античних авторів, скіфи були вродженими “кінними стрільцями з лука” [104, с. 117]. Геродот писав: “... всі вони разом, як кажуть, називаються сколотами, а ця назва була ім’ям їхнього царя. Назву скіфи їм дали елліни [70, с. 181]”. Походження цих слів знаходить різне пояснення у вчених. Серед десятків тлумачень згадаємо про те, що самоназва “сколоти” виводиться з арійського “skal” і пов’язується з поняттям – “воїни” [104, с. 210]. А грецька назва “скіф” (в багатьох українських перекладах з грецького – “скит”), відомим дослідником В.І. Абаєвим пояснюється через арійське “skut” – “стрілець з лука”, “стрілець” [2, с. 25].

Організація військова не може фундаментально відрізнятись від організації соціальної. Розділяючи цю думку, автор вважає, що розгляд питання військової організації скіфів знаходиться у безпосередній залежності від проблем етногенезу скіфських племен, соціальної організації скіфського суспільства, скіфської державності які в науці і на сьогодні залишаються дискусійними [45, с. 7–24; 156; 169; 183, с. 239; 194, с. 32]. Слід підкреслити, що ще мислителями давнини скіфи відносились до народів, які вийшли на рівень створення власної державності. Найчіткіше про це висловився Ритор Менандр, автор III ст. н.е.: “... Жителів ми розділяємо по одному поділу на еллінів і варварів, а по другому – варварів на самих древніх, якими є фрігійці, або таких, що заснували значні царства:

лідійців, мідян, персів, ефіопів та скіфів [143, с. 534]”.

Дисертант поділяє позицію М.І. Ростовцева, О.І. Тереножкіна, сучасних українських і російських вчених С.А. Скорого, С.В. Махортиха, К. П. Бунятян, В.І. Гуляєва про існування в степовій і лісостеповій зонах єдиного воєнно-політичного об'єднання, де скіфи-номади займали пануюче положення [45; 123; 154; 155; 217; 218; 249; 250]. О.І. Тереножкін писав: “Скіфія була обширною країною, обмеженою на заході Нижнім Дунаєм і Карпатами, на сході – Доном, на півдні – узбережжям Чорного і Азовського морів, а на півночі – початком лісової зони. Її населяли етнічно неоднорідні племена і народи, що різнилися і господарським укладом, і самим способом життя [251]”. Ступінь і характер підпорядкування цих племен кочовим скіфам були різні за значенням і залежали від конкретної воєнно-політичної ситуації.

Одна з особливостей реалізації влади у межах скіфського об'єднання була пов'язана з його тричленим поділом. У реальному житті тричленний поділ скіфського суспільства пронизував усі його сфери, передусім воєнно-адміністративну. Геродот повідомляє про участь трьох скіфських військ під командуванням трьох царів у війні з персами, при цьому загальне керівництво здійснюється верховним царем скіфів царських – Іданфірсом. Цей розподіл не був викликаний військовою необхідністю. Більш того, з самого початку відбулось об'єднання двох частин війська. Очевидно така ситуація відповідала військово-політичному розподілу Скіфії на три частини, кожна з яких виставляла по військовому з'єднанню.

Загальна схема тріадної моделі військової організації скіфів могла мати такий вигляд: одне “крило” – скіфи-кочовики, друге – підлегле землеробське населення, центр – скіфи-царські (мал. В.1). Фахівці схильні визначати скіфське суспільство як станомо-класове [99, с. 122]. Ця його особливість позначилася й на шляхах формування скіфського війська.

В роботі А.М. Хазанова “Соціальна історія скіфів” на основі писемних джерел, широкого аналізу етнографічних матеріалів, використання методу аналогій з іншими кочовими суспільствами, запропонована реконструкція воєнно-адміністративної структури Скіфії V ст. до н.е. [265, с. 99–130]. На його думку, скіфське царство складалося з трьох базилій. Одна з них включала території царських скіфів і очолювалась верховним царем всієї Скіфії. На чолі двох інших стояли члени скіфського царського роду. Не тільки в головній базилії, але і в інших кочували і панували певні групи царських скіфів. Археологією групи кінних воїнів-номадів фіксуються практично у всіх районах Лісостепу [119; 120; 228; 229; 230; 307]. А.М. Хазанов порівнює базилії з улусами, які отримували члени царського роду в державі хунну або царевичі-чінгизиди імперії Чингізхана і тих державах, які виникли внаслідок її розпаду [265, с. 122]. Кожна базилія в разі потреби виставляла своє військо, яке об'єднувало структурні військові формування базилії. До нього можна застосувати термін – військово-з'єднання базилії.

Басилії складались з провінцій-областей, які Геродот називає – архе (за іншим поглядом архе і басилія це одне і теж [75, с. 17; 76, с. 34; 249, с. 48]). Область-архе включала в себе певний племінний союз, який для воєнних потреб виставляв військовий загін.

Вірогідно, саме на племінній основі створювались такі воєнно-адміністративні одиниці Скіфії як номи. На думку А.М. Хазанова, номи були достатньо великими утвореннями [265, с. 184–185,]. Е.А. Грантовський розглядає ном навпаки, як нижчу адміністративну одиницю Скіфії [77, с. 128–154]. Більшість вчених вважає, що ном Геродота ідентифікується з окремим племенем [11, с. 74; 75, с. 17; 76, с. 34; 249, с. 48]. Керівник ному – номарх раз у рік влаштовував банкет, своєрідне підведення підсумків, на якому підносили чаші з вином тільки тим воїнам, які вбили ворогів. В центрі ному облаштовувалось святилище Арея, якому приносили в жертву частину військовополонених [70, с. 195]. На думку автора, такі функції могли бути притаманні військовій (військово-адміністративній) частині, яка в сучасному розумінні відповідає рівню військової частини (полк, загін). Ном відповідав певному племені або частині племені і в разі потреби формував військовий загін. Загони номів могли нараховувати від кількох сотень до 2–3 тисяч вершників. Загін підрозділявся на менші структурні компоненти, основу яких складали роди. Ці підрозділи у свою чергу складались із сімейно-родинних груп, до складу яких входили найближчі родичі й друзі-побратими [265, с. 100–112].

Первинне скіфське об'єднання (сколоти), Геродот, застосовуючи генеалогічний принцип, поділяє ще на три частини. Від першопредка Таргітая – три сини: Ліпоксай – родоначальник племені авхатів, Арпоксай – катіарів та траспіїв, Колаксай (молодший син, зверхність якого визнали старші брати) – паралатів [70, с. 181]. Автор схиляється до тієї думки, що в цьому випадку маються на увазі племена, які, вірогідно, входили в первинне скіфське об'єднання [265, с. 118]. Якщо це дійсно так, то військово-об'єднання сколотів (скіфів царських) мало би складатись з трьох кінних загонів (мал. В.1).

Крім таких воєнно-адміністративних одиниць Скіфії як басилія, архе, ном, Геродот вводить ще одну категорію – етнос, перераховуючи їх: калліпіди, алазони, скіфи-орачі., скіфи-землероби, скіфи-кочовики, скіфи царські і герри. Їх локалізація є спірним питанням. Використовуючи накопичений сучасною археологією матеріал, застосовуючи методику Б.О. Рибакіна [219], можна виділити центри великих людських спільностей скіфського (скіфоїдного) типу на територіях, які можна прирівнювати до племінних союзів. Степова зона без сумніву належить кочовикам, яких можна поділити на угруповання: Західне, Придніпровське, Кримське, Східне [135]. В Лісостепу виділяються наступні історико-культурні області (місця розселення населення в басейнах великих рік): на Правобережжі – Поросся, Тясминщина, верхів'я лівих приток Південного Бугу, Лісостепове Побужжя, Середнє і Верхнє Подністров'я; на Лівобережжі – Посейм'я, Посулля, область Ворскли та Псла, Терасовий Лісостеп, область

Сіверського Донця. Скіфський вплив в цих областях – безсумнівний, проте їх воєнно-політична залежність від Великої Скіфії була різною і визначалась конкретною обстановкою в конкретному часі..

Певні висновки щодо воєнної організації скіфів можна зробити на основі матеріалів з поховань військових ватажків. Наприклад, кількість горитів у них коливається від 2–3 до 5 (Товста Могила). В кургані №2 поблизу с. Корніївка Запорізької області, в трьох горитах знайдено 589 наконечників стріл. Близько 500 наконечників – в кургані №5 поблизу с. Архангельська Слобідка в районі Каховки [140, с. 51]. В похованні скіфського ватажка поблизу Білозірського лиману в 9 сагайдаках – 659 наконечників [140, с. 59–61]. А в одному із курганів скіфських царів (П'ятибратний) було 16 наборів з 1072 стрілами. Число стріл в горитах цього кургану нараховувалось у таких кількостях: 7, 34, 36, 39, 48, 49, 58, 67, 67, 74, 83, 87, 88, 107, 110, 118 [277, с. 130]. На думку автора, такий арсенал аж ніяк не міг призначатися для ведення бою однією людиною. Можливо це остання данина пошани підлеглих, яка мала би символізувати підпорядковані воєнні структури. Подібне явище зафіксоване М.П.

Грязновим за матеріалами кургану скіфського часу Аржан. 14 тувіно-алтайських племен принесло в жертву померлому царю 155 коней і 14 табунників, по одному від кожного племені. Таким чином тут проглядається соціальна і воєнна структура [95]. У Північному Причорномор'ї скіфські поховання з такою великою кількістю коней відсутні. Зате ми знаємо від Геродота про спробу царя Аріанта порахувати підлеглих скіфів за кількістю зібраних від кожного стріл.

Якщо згрупувати вище приведені числові ряд наступним чином: 7 (34, 36, 39) (48, 49, 58) (67, 67, 74) (83, 87, 88) (107, 110, 118), то можна помітити, що різниця між першою цифрою кожного блоку і останньою попереднього складає 9, а різниця між сумами стріл в кожному блоці близька 50. Сумнівно, щоб це було звичайною випадковістю. Можливо п'ять груп по три сагайдачних набори в кожному символізують п'ять військових з'єднань, підлеглих покійному владі. Окремо, від виділених п'яти блоків по три сагайдачних набори в кожному, стоїть горит, в якому всього лише 7 стріл. Цей горит міг символізувати 7 скіфських племінних союзів, про які ми знаємо від Геродота.

Аналізуючи структуру скіфського війська, необхідно звернути увагу на дві важливі обставини. По-перше, не виключається, що провінції-архе не були обов'язковою проміжною ланкою між базилією і номом. Скоріш за все, вони існували в тих племінних угрупованнях, які формально, або фактично увійшли до складу Скіфського царства, але продовжували зберігати значну внутрішню автономію [265, с. 120–122]. В такому разі виходить, що військово з'єднання базилії складалось не тільки із загонів архе, а і з окремих загонів номів, які безпосередньо замикались на командування з'єднання.

По-друге, воєнно-політична структура Скіфії не була достатньо централізованою і стабільною. Ступінь влади скіфських царів і межі її

поширення залежали від конкретної ситуації. Часом вся Скіфія об'єднувалась для боротьби з ворогом, як, наприклад, при відбитті перської агресії, а часом такої єдності явно бракувало. На цю обставину вказував Фулідід, який засвідчив, що не тільки в Європі, але навіть і в Азії немає народу, що сам по собі міг би устояти проти скіфів, якби вони були єдині [143, с. 107]. Протиріччя в середині структурних одиниць Скіфії могли вирішуватись навіть у формі збройної боротьби. Скіф Токсарід, з новели Лукіана Самосатського, розповідав: “У нас безперервні війни: ми або самі нападаємо на інших, або обороняємось від набігів, беремо участь в сутичках за пасовища і б'ємося за здобич [147, с. 144]”.

Військо скіфів складалося з двох компонентів: дружини (професійної частини) і ополчення.

У період військової демократії, коли родоплемінні відносини були ще досить сильні, а війна була “постійним промислом”, у скіфів, як і в інших народів, що знаходилися на цій ступіні суспільного розвитку, воїнами були усі вільні члени племені. Племінне ополчення, сформоване з вільних воїнів-общинників, складало основу скіфського війська [160, с. 30–31; 282, с. 19–24]. У цих умовах поняття війська ще було тотожно з поняттям усього вільного чоловічого населення [19, с. 12]. Родоплемінна структура непохитно зберігалася як форма військової організації скіфського суспільства.

Геродот у ряді місць своєї книги вказує на те, що кожний скіф був воїном [70, с. 185, 190, 208–210]. Таке ж уявлення про скіфське військо було й у Фулідіда [143, с. 107]. Відомості античних авторів підкріплюються археологічними матеріалами. У скіфських курганах Північного Причорномор'я кінця VII–IV ст. до н.е. при чоловічих похованнях звичайним є знахідки предметів озброєння.

Крім племінного ополчення, військо скіфів складалось з безпосередньо підпорядкованих царям і вождям племен та племінних об'єднань загонів професійних воїнів і управлінського апарату. Такі загони в науковій літературі прийнято називати дружинами військових вождів, царів [160; 161; 282]. Створення і утримання дружин вимагало саме життя: потреби управління державою і військом, утримання в покорі підлеглих племен, здійснення їх експлуатації через збір данини, постійні війни з метою грабежу, що були однією з відмінних ознак епохи. Створені спочатку як військовий підрозділ для ведення воєнних дій, з часом дружини стають формою апарату державного управління.

Вже в ранній період історії Скіфії, так само як у германців епохи Тацита, гомерівських греків й інших народів, що перебували на стадії “військової демократії”, існували постійні військові дружини при вождях, що складали ядро війська, зібраного для тих чи інших військових заходів. В цю епоху історії Скіфії дружини ще не були численні і, будучи опорою вождя у військовій обстановці, були представлені членами роду і племені, до яких належав їхній вождь. В IV ст. до н.е. число дружинників у Скіфії значно зросло. Крім того, можна говорити про майнову і соціальну

диференціацію серед дружинників. Поховання дружинників, що зустрічаються разом із основними похованнями у багатих “царських” курганах, далеко не однакові за кількістю розмаїтстю та багатством інвентаря і, насамперед, зброї. Деякі з них супроводжувалися майже таким же багатим набором речей, як набір царя, при цьому в них, так само як і в самого царя, була прикрашена золотом зброя, інші мали більш скромний набір озброєння, у якому не було навіть захисного озброєння [163, с. 83].

В скіфських областях Лісостепу археологами виділяється група професійних воїнів-вершників, яка вела кочовий спосіб життя. Вірогідно, що ця категорія воїнів була основою дружин керівників областей-архе та провінцій-номів. В науці з’явився навіть термін – “дружинні курганні поховання” [27, с. 57–58]. Яскравими прикладами дружинних некрополів Лісостепу можуть бути Посульські кургани поблизу міст Лубни та Ромни [119, с. 187; 120, с. 19–23], поховання біля с. Гладковщина в Терасовому Лісостепу [167, с. 135–148], Стеблевський могильник в Поросці [229, с. 55–76], скіфський некрополь поблизу м. Бориспіль [307, с. 150–160].

Будучи опорою царської влади, дружина в Скіфії відігравала важливу роль. При невеликих воєнних зіткненнях вона діяла, цілком ймовірно, без участі ополчення, а при більш серйозних військових заходах була ядром війська, що складалося з вільного населення, зобов’язаного військовою службою своєму вождю.

Скіфська дружина мала свою структуру і достатньо складну ієрархію. Користуючись побіжними повідомленнями Геродота, які знаходять своє підтвердження в археологічних матеріалах, про відправку в потойбічне життя підрозділу охорони скіфського царя в складі 50 воїнів [70, с. 196] та Лукіана про військові одиниці в 5, 10 і 100 чол., [147, с. 149, 152], ми можемо передбачити аналогічні структурні підрозділи в складі скіфських дружин.

В розповіді про царя Скіла Геродот виділяє в царській дружині охоронців і старійшин, вказує на наявність в дружині начальницького складу, яких він називає “скептухами”, носіями скіпетрів. Тільки командири та начальники пройшли за мури Ольвії, щоб впевнитись про участь їх царя в вакханаліях [70, с. 198]. В окремих випадках дружина брала участь у вирішенні важливих державних питань, що визначали долю всього царства, з ініціативи дружини іноді відбувалась зміна влади [70, с. 199]. Вона відігравала роль і особистої охорони, і “офіцерського корпусу” на випадок розгортання основних сил війська, і кращих, “гвардійських” частин війська [265, с. 185–187].

Крім того, слід зважати на наявність у Скіфії, так би мовити, несанкціонованих збройних формувань, що свідчить про певну нестійкість військової організації. В новелі Лукіана скіфський посол повідомляє царя Боспору: “Грабіжники, на яких ви жалієтесь, що вони роблять набіги на вашу землю, посилаються не по загальному рішення, кожен грабує на свій страх і ризик” [147, с. 149]. Військовий загін, який зібрав Арсаком (походженням з незнатних скіфів), для помсти своєму кривднику, теж в

ніякій мірі не був санкціонований владними структурами [147, с. 148].

З'єднання, частини і підрозділи скіфського війська використовувались в якості союзників, а деколи і найманців у військах інших держав. Підтвердження тому знаходимо в часи передньоазіатських походів скіфів. У складних воєнно-політичних процесах, що відбувалися на Давньому Сході в останній чверті VII ст. до н.е., скіфи брали саму безпосередню участь. Виступаючи на боці то однієї, то другої сторони, вони стали тим вирішальним третім елементом, який визначав баланс воєнних сил на театрі воєнних дій [86]. На службі в асирійських царів перебував “кіммерійський полк”, який, скоріш за все, був укомплектований скіфськими вершниками [106, с. 217]. Особливо тісне воєнне партнерство склалось у скіфів з грецькими державами, про що маємо ряд письмових свідчень [74]. Відома спроба укладення воєнного союзу скіфів зі Спартою проти персів близько 490 р. до н.е. [70, с. 282]. Під час війни за Феодосію цар Боспору Левкон використовував найняті загони скіфських лучників [143, с. 444, 446]. Скіфські лучники служили і в Афінах [143, с. 135]. Діодор Сіцилійський залишив яскравий опис участі союзного скіфського війська в династичній боротьбі за Боспорське царство [143, с. 321–324].

Система органів військового управління. Характерні риси організації влади у скіфському об'єднанні: її ієрархічність, що була заснована на уявленні про старшинство генеалогічних ліній і підтримувалась відповідною військовою організацією, влада царів, яка передавалася у спадщину членами одного царського роду, – усе це дає змогу зіставити таку систему з “вождізмом”, тобто такою структурою, головною функцією якої була воєнно-адміністративна. Вождізм, на відміну від більш розвинених державних форм, був ще вільним від легалізованого примусу й насильства. Можна вважати, що у кочових скіфів, суспільство яких поєднувало у собі залишки родоплеменних відносин, що консервувалися кочовим способом життєдіяльності, і приватновласницькі засади, організація влади навряд чи могла прийняти іншу форму, аніж вождізм, тобто вона була перехідна від додержавних до ранньополітичних утворень [99, с. 126–127].

В епоху воєнної демократії, коли кожний чоловік був воїном, у скіфів проглядаються органи колективного керівництва. Скіфське суспільство було доволі демократичним [45, с. 128]. До скіфів тієї пори з повною підставою можна віднести характеристику персів, записану на Бехистунській скелі – “народ-військо” [282, с. 19–20]. Не випадково при розповіді про початкову пору скитської історії Геродот в описі війни після повернення скіфів з походів, говорить, що пораду про використання батогів замість зброї дав “один з них” [70, с. 181]. Перед війною з персами головні рішення приймаються на раді вождів і старійшин [70, с. 204, 207]. Лукіан пише, що скіфський посланець до Боспорського царя Лонхат виступає від імені всієї скіфської громади за дорученням ради старійшин [147, с. 149–150]. Вірогідно, що найвищим органом військового управління у скіфів була рада вождів та старійшин племен. Рішення цієї ради обов'язково мали враховуватись і скіфськими царями.

Верховним головнокомандувачем скіфського війська був владика скіфів-царських. Йому підпорядковувались володарі інших басилій Великої Скіфії, які, найвірогідніше, визначались також з царського роду. Джерела переконливо свідчать, що царська влада у Скіфії була спадковою. Одна і та ж династія правила Скіфським царством на протязі більшої частини його історії [6; 265, с. 191–202]. До нас дійшли імена скіфських царів: Прототій, Мадій, Спаргапіф, Лік, Гнур, Савлій, Іданфірс, Аріаппіф, Скіл, Аргот, Октамасад, Агар, Атей (табл. К.2).

Вожді племен і племінних об'єднань командували з'єднаннями і частинами скіфського війська, які виставлялись від архе і номів. Права і обов'язки номархів, як командирів племінних ополчень, достатньо чітко окреслені Геродотом [70, с. 194–195]. В межах свого ному вони здійснювали адміністративну, судову і воєнну владу. Обладнували святилища бога війни – Арея, проводили річні свята, своєрідні “підведення підсумків” з залученням всіх воїнів ному. Командний склад скіфського війська греки називали “скептухами”, “скіпетродержцями”, що, вірогідно, було перекладом скіфської назви воєнної знаті в цілому і виражалось в носінні скіпетрів – булав, шестоперів, наверхів у вигляді клевців або сокир. Скіпетри служили символом статусу і рангу [265, с. 181–182]. Родові підрозділи очолювали старійшини, а сімейно-родинні групи – глави сімей, кращі воїни.

Система комплектування скіфського війська носила змішаний характер. Ополчення включало в себе все боєздатне чоловіче, а частково, в разі потреби, і жіноче населення. Воно скликалося у випадку загальної загрози. Виконання воїнської повинності базувалося на добровільній і на примусовій основі. Підлеглі племена зобов'язані були брати участь у походах скіфів, поставляючи допоміжні контингенти [265, с. 158]. Скіфська кочова орда включала завойованих кіммерійців. У військових походах скіфів до Передньої Азії брали участь місцеві центрально-кавказькі і закавказькі племена, серед яких було і племінне об'єднання саспейрів, які проживали на теренах між Колхідою й Мідією [252, с. 11]. Вірогідно, саме з підкорених землеробських племен Північного Причорномор'я формувались з'єднання піхоти для війни з персами [70, с. 210].

Постійний склад скіфського війська – дружини вождів – складався з воїнів-професіоналів. Якщо судити з порівняльно-історичного і етнографічного матеріалів, то склад дружини мав би бути різноманітним, так як одна з її функцій – орган влади, спонукала до протистояння традиційним родоплемінним структурам [265, с. 175–176]. Дружинники могли вербуватись: з дітей знатних родів, що віддавалися на службу до кочів'я сюзерена; з так званої служилої знаті; з простих вільних воїнів. На перше місце ставились особисті якості: відданість своєму володарю, мужність, рішучість, сміливість. Геродот писав, що цареві служать тільки скіфи з народження, яких він сам обирає собі [70, с. 196].

Цікавий принцип використовувався при формуванні самовільних військових ватаг. Згадку про їх комплектування залишив Лукіан

Самосатський: “Звичай сідати на шкуру полягає у такому: якщо хтось, зазнавши від іншого образи, хоче помститись за неї, то бачачи, що він сам по собі не досить сильний для цього, він приносить у жертву бика, розрізає на шматки його м'ясо і варить їх, а сам, розстеливши на землі шкуру, сідає на неї, заклавши руки назад, подібно до того, хто зв'язаний по ліктях. Це вважається найбільшою мольбою. Його родичі та й взагалі всі бажаючі підходять, беруть кожен по шматку волового м'яса і, ставши правою ногою на шкуру, обіцяють, залежно від своїх коштів, один – доставити безплатно п'ять вершників на своїх харчах, другий – десять, третій – ще більше, а найбідніший лише самого себе. Таким чином, іноді біля шкури збирається велика юрба, і таке військо тримається дуже міцно і для ворогів непереможне, як пов'язане клятвою, бо те, що людина ступила на шкуру рівносильне клятві [147, с. 149]”.

На кількісний склад скіфського війська в джерелах знаходяться лише натяки. Геродот писав: “Яке число населення Скіфії, я не спромігся уточнити... [70, с. 199]”. Мабуть це не випадково, точного числа всіх підлеглих військ не знали навіть самі скіфські царі. Завдяки праці “батька історії” до нас дійшла інформація про легендарний котел скіфського царя Аріанта, який зробив спробу оригінального “перепису” підвладного населення за допомогою збору наконечників стріл від кожної людини у своєму царстві. Підсумком “перепису” став велетенський казан, відлитий з цих наконечників і встановлений в священній місцевості Еksamпай. Цей казан мав місткість в 600 амфор, товщина його стінок складала 6 пальців [70, с. 199]. Розрахунки, проведені співробітниками обчислювального центру Інституту соціально-економічних проблем К.К. Марченко й О.М. Щегловим показали, що для виливки казана царю Аріанту знадобилося б від 6 до 13 млн. наконечників стріл. Чисельність населення для того часу абсолютно не реальна [5; 279, с. 51]. Але це зовсім не означає, що подібного казана не було встановлено в центрі Великої Скіфії. Геродот писав, що йому показали казан царя Аріанта наочно. В науці з цього питання є різні думки: від повного заперечення Геродота до довіри йому [199; 233; 295]. Нещодавно свою версію розрахунків з цього приводу запропонував В.І. Петрук [199, с. 44–47]. За його підрахунками для виготовлення царського казана достатньо було 300 – 400 тисяч наконечників стріл. Це число набагато ближче до реальності, воно наближається до середнього показника населення Степу – 473 тис., запропонованого Н.А. Гаврилюк. Нагадаємо, що на думку дослідниці, чисельність кочовиків наприкінці V – першій половині IV ст. до н.е. могла досягти 678 тис. чоловік, палеоекологічно обумовленої межі.

Беручи до уваги те, що номади могли виставити війська у співвідношенні 1:5 до загальної чисельності населення, приходимо до того, що загальна чисельність війська кочових скіфів в період найвищого підйому їх суспільства могла становити 80 – 135 тис. воїнів. Судячи з воєнно-політичних реалій того періоду можна стверджувати, що військові сили лісостепової частини Скіфії навряд чи значно перевищували кількість

воїнів-кочовиків. Таким чином, можемо допустити, що максимальні “мобілізаційні ресурси” Великої Скіфії в період її найбільшої могутності, з урахуванням військових контингентів підвладних племен, могли сягати 160 – 270 тис. воїнів

Наведені цифри підкріплюються при порівнянні скіфського війська з військами сусідніх держав. За розрахунками Т.Д. Златковської військо фракійців мало би сягати 150 тис. воїнів. Античний історик Фулідід в другій половині IV ст. до н.е. писав, що цар одрисів Сіталк для походу в Македонію зібрав військо, в якому однієї піхоти було до 150 тис. чоловік. Для балканського регіону того часу співвідношення піхоти і кінноти, як правило, складало 10:1 і не перевищувало показника 8,6–6:1 [282, с. 21]. Отже загальне число війська одрисів могло бути 165–175 тис. чоловік. Разом з тим Фулідід зазначив, що царство одрисів “по воєнній силі і кількості війська все-таки значно поступалось скіфському” [143, с. 107]. Таким чином, запропоноване автором число скіфського війська в 160–270 тис. є близьким до реальності.

Така кількість скіфського війська навряд чи коли зосереджувалась для виконання кокретних воєнних завдань. Засвідчена джерелами мобілізація всіх наявних воєнних сил Великої Скіфії з залученням військ союзних племен тільки при відбитті персидської навали в кінці VI ст. до н.е. В інших відомих війнах, що вели скіфи, чисельність залученого до виконання задач війська диктувалась воєнною потребою та реаліями. Кількість необхідних для того чи іншого військового заходу воїнів визначалась царем і його оточенням [163, с. 83], або військовою радою [70, с 204].

Дуже мало відомо про кількісний склад скіфського війська в часи передньоазіатських походів. Враховуючи ту обставину, що армії найбільших передньоазіатських держав того часу нараховували по декілька десятків тисяч воїнів, не більше 40–50 тисяч [216], а скіфи для них стали серйозним противником, ми можемо допустити, що кількісний склад скіфських контингентів у Передній Азії міг досягати 15–25 тис. воїнів. Навряд чи скіфське військо було чисельно більшим, ніж армії провідних держав Давнього Сходу, але вказана кількість, з урахуванням їх мобільності, максимального використання фактора раптовості, застосування маневрової кінно-стрілецької тактики, забезпечувала їх успіх. Англійські археологи й спеціалісти по литтю, які експериментували з формою для відливки наконечників скіфських стріл, знайденою поблизу Мосула (мал. А. 14), дійшли висновку, що давній майстер за наявності кількох помічників міг виготовляти до 10 тисяч наконечників на тиждень, кілька таких майстрів забезпечували потреби 5-тисячного загону лучників [277, с. 95].

В битві Атея з Філіпом Македонським в 339 р. до н.е., за розрахунками П. Нікореску, брало участь близько 5 тис. скіфів [316, с. 27]. 30-тисячний корпус Зопіріона, полководця Олександра Македонського, був вщент винищений переважаючими силами скіфів в північно-причорноморських степах в 331 р. до н.е. [66, с. 65–68]. Діодор Сіцилійський

в своїй історичній праці “Бібліотека” [143, с. 248–266] повідомляє, що для участі в династичній боротьбі за Боспорське царство в 311/309 рр. до н.е. скіфи виставили 30 тис. війська, в тому числі 10 тис. вершників і 20 тис. піхотинців [143, с. 323]. В новелі Лукіана наведене число війська, зібраного Арсакомом, – 30 тис. [147, с. 152].

З інших повідомлень маємо свідчення про чисельність скіфських підрозділів в Афінах. Оратор Андокід відмітив, що відразу після перемоги під Марафоном (490 р. до н.е.) афіняни “організували загін вершників в 300 чоловік і купили 300 скіфів-лучників [143, с. 135]”.

Про якісні характеристики скіфського війська ми можемо судити зі значної кількості джерел, багатого воєнного археологічного матеріалу, антропологічних досліджень. Скіфське військо поєднувало в собі високий технічний рівень озброєння, відмінну якість індивідуальної і групової підготовки воїнів і високий морально-психологічний дух. В античному світі склалася стала літературна традиція щодо скіфської непереможності. Найвищі оцінки якості скіфського війська давали: Геродот, Ефор, Ісократ, Фулід, Євстафій, Юстин, Лукіан і багато інших авторів. Цьому питанню присвячене дослідження А.І. Мелюкової “Антична літературна традиція про скіфську непереможність” [159].

Скіфи з дитинства готувались до виконання свого військового обов’язку. Вони були неперевершеними вершниками і стрільцями з луків [19, с. 14–16; 130, с. 109–126]. Досягнувши юнацького віку, кожний скіф ставав воїном, який відрізнявся виключною мужністю та хоробрістю, презирством до смерті, безмежною вірністю своєму командуванню і надійністю по відношенню до товаришів по зброї.

Цікаві данні щодо оцінки скіфського населення давньої України дають дослідження антропологів. Скіфи були типовими європеоїдами. Середній зріст чоловіків становив 168–170 см, вага 65–67 кг. Кістки рук і ніг у них були довші і товстіші, ніж у людей ХХ століття [100, с. 8–10]. Окремі скіфські богатирі мали значно більший зріст. Так зріст охоронця царя з кургану Огуз був 187 см [260, с. 125].

Воїнами у Скіфії були не тільки чоловіки, але і жінки [259, с. 4–18]. Тема амазонок – одна із найпопулярніших в давній грецькій літературі. Діодор Сіцилійський ніби підсумовує своїх попередників: “У цих народів жінки подібно чоловікам залучаються до війни і ніскільки не поступаються їм в хоробрості, тому багато великих подвигів було звершено славними жінками не тільки в Скіфії, але і в сусідніх з нею землях [143, с. 310]”. Аналіз великого масиву скіфських поховань Степового Подніпров’я показав, що 29% жіночих поховань мали зброю [45, с. 70]. Саме в степах України локалізують войовничих амазонок античні письменники. Фіксуються навіть окремі курганні могильники жінок-воїнів. Це спростовує думку ряду вчених про більше поширення в сусідніх савроматів і сарматів жінок-воїнів, ніж це було у скіфів. Основним озброєнням скіфських жінок були луки і стріли, рідше – списи, мечі, ще рідше – захисний обладунок [259]. При потребі жінки-воїни поряд з чоловіками залучались до війська. В.Б. Виноградов

припускав, що вже в часи передньоазіатських походів до складу скіфського об'єднання могли входити і загони амазонок [52, с. 17–25; 130, с. 72]. На думку О.Є. Фіалко, в V – першій половині IV ст. до н.е. жінки-воїни могли складати особливі легкоозброєні загони, чисельність яких доходила до 25% скіфського війська. Військову повинність виконували жінки середнього прошарку скіфського суспільства [259, с. 13–16]. В багатих похованнях скіфінок зброю знаходять рідко.

Про роди скіфського війська ми можемо судити як на основі письмових джерел, так і археологічних досліджень. На думку дослідників воєнної організації скіфського суспільства, їх військо складалося з кінноти і піхоти. Кіннота, в свою чергу, поділялася на легку і важку [19; 160; 282].

Кількісне співвідношення кінноти і піхоти в скіфському війську встановити складно. Очевидно, воно не було постійним, а змінювалося у відповідності до тих завдань, які доводилось вирішувати, а також в залежності від того, який відсоток у скіфській державі складало осіле населення в порівнянні з кочовим, з одного боку, і від ступеня майнової диференціації, з іншого. Скіфська кіннота на протязі всього досліджуваного періоду кількісно і якісно переважала піхоту. У скіфів, як і у деяких інших народів, що населяла степи Південно-Східної Європи, кіннота вперше стала відігравати першорядну і вирішальну роль у війні. Пояснення цьому варто шукати в розвитку кочового скотарського господарства, особливо в розвитку конярства, чому сприяв перехід від бронзи до заліза.

На зорі скіфської воєнної історії військо кочових скіфів, очевидно, було виключно кінним. Саме кінне скіфське військо, а не будь-яке інше, здійснювало вторгнення до Передньої Азії в VII ст. до н.е. З утворенням в Північному Причорномор'ї скіфського державного об'єднання, в яке увійшли і землеробські племена, у скіфів з'являється новий рід війська – піхота. Про скіфську піхоту згадує Геродот, описуючи події скіфо-персидської війни [70, с. 210]. У зв'язку з тим, що з кінця V ст. до н.е. починається процес осідання на землю збіднілого кочового населення, який в IV ст. до н.е. набуває масових масштабів, майнова диференціація стає усе більш глибокою і збільшується кількість збіднілих кочівників, чисельність піхоти в скіфському війську з часом зростає. Відзначимо, наприклад, той факт, що Кримські степи і особливо райони Керченського півострова, що в часи Геродота були зайняті кочівниками, у IV ст. до н.е. вже були в основному населені землеробами. Саме цією обставиною можна пояснити співвідношення піхоти і кінноти (2:1) у скіфському війську, що брало участь у битві при Фаті на стороні Сатира. Таке співвідношення сил навряд чи могло бути раніше, коли в кримському степу переважали кочівники [163, с. 83]. Якщо прийняти до уваги це свідчення, що стосується заключної пори історії Великої Скіфії, то і воно буде достатньо великим. Подібних концентрацій кінноти не знала жодна з армій Давнього Світу. Вирішальна роль кінноти відрізняє скіфське військо від перського, з яким його звичайно порівнюють, і ще більше від війська народів давньосхідних цивілізацій, з якими скіфи мали зіткнення на зорі своєї історії.

У всі часи кіннота була головним родом скіфського війська (мал. Д.2, Д.3). Кіннота з'явилась в степах України ще в доскіфський час, отримала розвиток у кіммерійців. Але основною військовою силою на території Південно-Східної Європи кіннота стає тільки у скіфів [54; 247; 323]. Скіфська кіннота могла виконувати стратегічні завдання.

Нерозлучні зі своїми кіньми як в часи війн, так і в мирній обстановці, скіфи-кочівники склали основну масу кінного війська. Воїнами-вершниками була також племінна знать, що виділилася із середовища землеробських племен Скіфії, тоді як рядове землеробське населення складало основну більшість піхоти.

У воєнно-історичній літературі все ще поширеним залишається погляд на скіфське військо як масу іррегулярної легкої кінноти, озброєної луками, металевими списами та дротиками яка не знає певних бойових порядків [109, с. 53–55; 168, с. 15–23; 305, с. 12–15]. Ці уявлення зумовлені тим, що саме такий погляд на скіфське військо до недавнього часу панував і в спеціальній літературі зі скіфської проблематики [34; 35; 160; 161; 166]. Автор ні в якому разі не заперечує того факту, що основна маса скіфської кінноти складалась з легкоозброєних лучників [19, с. 13–14]. Однак, на основі накопиченого археологічного матеріалу в ряді робіт [282; 283; 284] переконливо доведено, що в скіфський час, починаючи з VI ст. до н.е. вперше в Євразійському Степу на території Північного Причорномор'я і Північного Кавказу виділився новий рід війська – важка кіннота, якому був притаманний особливий комплекс озброєння і особлива тактика ведення кінного бою.

Зараз можна впевнено говорити про існування у скіфському війську солідного прошарку важкоозброєних вершників-дружинників. Вони мали надійне захисне озброєння, яке прикривало практично все тіло воїна, а також засоби захисту бойового коня. Заковані в метал воїни за ступенем захищеності не набагато поступалися лицарям середньовіччя, будучи їх далекими попередниками [284, с. 132]. За насиченістю важким захисним озброєнням поховання Степу переважають над Лісостепом. Подекуди в одному похованні мається кілька видів захисного озброєння. Особливо багато їх у IV ст. до н.е., коли в скіфів значно збільшується роль дружини, що складалась в основному з важко озброєних кіннотників. Саме вони стали основною ударною силою скіфського війська. Відомий скіфолог Є.В. Черненко назвав їх “лицарями Великої Скіфії” [284].

Придбати комплект важкого озброєння міг далеко не кожний. Реставратором О.І. Мінжуліним встановлено, що тільки для виготовлення комплекту пластин (3300 шт.) для захисних обладунків і зачіпної зброї, при 10-годинному робочому дні треба 140 днів безперервної роботи бригади від 12 до 15 майстрів [167].

Важка панцирна кавалерія складалась із скіфської знаті, а також із кращих воїнів-професіоналів, зброя і обладунків для яких замовлявся тими вождями, у яких вони перебували на службі, або здобувався самостійно за рахунок військової здобичі.

Основними позитивними властивостями скіфської кінноти були:

По-перше – велика рухливість, що визначала основний характер її бойової діяльності як дуже активний і ударно-наступальний. Це давало змогу скіфській кінноті звершувати швидкі марші, ефективно маневрувати на полі бою і, раптом з'явившись, завдавати противникові ураження масованим обстрілом з луків і застосуванням метальної зброї;

По-друге – здатність завдавати сильний і руйнівний удар навальною кінною атакою важкої кавалерії, проривати бойові порядки противника, розчленовувати його сили і знищувати по частинам;

По-третє – здатність вести бойові дії майже за будь яких погодних умов, в усякий час року і доби;

По-четверте – спроможність завдавати, при масовому застосуванні кінноти, надзвичайного морально-психологічного впливу на противника [54]. Гул кінної лави, дощ смертоносних стріл – все це наводило страх і паніку на ворога.

Разом з позитивними факторами, масове застосування кінноти у скіфському війську мало і негативні сторони:

По-перше – чутливість до втрат, бо вихід зі строю коня вів за собою вихід з бою й вершника, джерела не свідчать про масове використання скіфами заводних коней, як це було, наприклад, у монголів;

По-друге – складність організації постачання, надто для кінного складу, недостаток в фуражі або його відсутність у районах дій кінноти підривають сили коня, а тому зменшують боєздатність кінноти в цілому. Дія цього негативного фактору в значній мірі нейтралізувалася виключною витривалістю і непримхливістю скіфських коней;

По-третє – труднощі в управлінні, розчленовані по фронту і в глибину строїв і бойових порядків, порівняна швидкоплинність бою, зміна положень бойових порядків – усе це ставить особливо підвищені вимоги до командирів і до кожного воїна в умінні швидко розпізнавати та оцінювати обстановку, добре розуміти команди, вміло взаємодіяти на полі бою, виявляти високу дисциплінованість і злагодженість дій.

Незважаючи на те, що античні автори найчастіше називають скіфів кінними воїнами, відомо, що скіфське військо складалося не тільки з кінноти, але і з піхоти (мал. Д.5, Д.6). Маємо на те зауваження Геродота про те, що “скіфи вистроїлись перед персами зі своєю піхотою та кіннотою” [70, с. 210]. Детально аналізує кількісний склад скіфської піхоти в битві при Фаті Діодор Сіцилійський [143, с. 323]. На наявність у скіфському війську піхотних частин вказує Лукіан [147, с. 149, 152]. Про ведення скіфами бою в пішому строю можна судити із батальних сцен, зображених на зразках торевтики. Піше військо формувалося, головним чином, із хліборобів, але разом з тим у нього входила і збідніла частина кочового населення. Ознаки переходу частини скіфів до напівосілого й осілого існування, виникнення в господарстві землеробського компонента фіксується археологією відносно кінця V–IV в. до н.е. [63, с. 102–121]. Ця перебудова економіки спричинила відповідну модифікацію способу життя скіфського степового етносу [62, с.

93]. Процеси переходу скіфів до осілості зумовили зростання у їхньому війську чисельності піхоти. В кінці IV ст. до н.е. в битві при Фаті вона за кількістю вдвічі переважає кінноту. Збільшення чисельності піхоти, що спостерігається з IV ст. до н.е., очевидно, сприяло тому, що зросло її значення в бою. Однак усі ті дані, якими ми оперуємо, із всією очевидністю свідчать про те, що кіннота протягом усієї скіфської історії мала першорядне значення і від її дій залежав результат бою [163, с. 84].

В залежності від задач і потреб у скіфів створювались частини та підрозділи забезпечення та обслуговування.

І в мирний час, і на війні кожного значного скіфського воєначальника оточував підрозділ особистої охорони, безпосередньо йому підпорядкований, так звана дружина [160, с. 31–32; 265, с. 179–200; 282, с. 22–23]. Наявність особистих охоронців простежується на багатому археологічному матеріалі, який доповнюють яскраві описи Геродота про “відправку” в потойбічний світ 50-ти кращих воїнів до свого покійного царя [70, с. 196].

Розвідувальні загони, як правило, формувалися з кращих скіфських вершників на період виконання певних завдань [70, с. 208]. Скіфські володарі мали також і агентурну розвідку. Довірені особи скіфських царів у грецьких містах-полісах (наприклад, Тімн в Ольвії) [70, с. 197], безсумнівно, крім інших завдань виконували задачі по збору, узагальненню і передачі інформації воєнного значення. Тільки успіхом стратегічної розвідки скіфів можна пояснити той факт, що їм стало своєчасно відомо про підготовку персидської агресії в Північне Причорномор’я. Результатом цього стала можливість провести комплекс заходів із завчасної підготовки до війни з персами [80; 279].

На дружину покладалися функції управління та зв’язку. Про скіфських гінців та вісників, що передавали повідомлення та послання, знаємо зі взаємного “листування” Дарія I та Іданфірса [70, с. 209–210], царя Атея [143, с. 509]. Для передачі термінових повідомлень могла застосовуватись система вогняних знаків.

Особливістю управління у скіфському війську могло бути використання ворожбитів, що знаходились при цареві, іншими словами – груп прогнозування можливих результатів і наслідків воєнних дій. Геродот засвідчив: “У Скіфії є багато ворожбитів, які ворожать із горстками лозин...” і вказав, що, як правило, царем приймалась до уваги думка трьох незалежних пророцтв в трьох серіях [70, с. 195]. Скіфськими ворожбитами використовувався принцип вірогідності, який сьогодні застосовується в імітаційному моделюванні. За сьогоднішньою термінологією імітувати – значить відобразити, збагнути суть процесу, явища, не вдаючись до експерименту на реальному процесі, явищі. Аналогічні способи пророкувань і використання їх для прийняття рішень і управління військами відомі в давні часи і в середньовіччі на широких просторах Євразійського Степу аж до Китаю. Подібний спосіб гадань був поширений в осетин, алан, давніх германців. Скіфа з паличками для ворожби деякі

дослідники вбачають в зображенні на золотій платівці з Амудар'їнського скарбу. В савроматському курганному могильнику Мечет-сай знайдено поховання такого віщуна. Біля лівої руки у нього зберігся пучок прутиків завдовжки 60 см [104, с. 304–305].

Мабуть, що не випадковим воїнам, а спеціально виділеним групам доручалося проводити заходи “хімічного та бактеріологічного” забезпечення: отруєння джерел та криниць, випалення ділянок місцевості [70, с. 208], приготування отрути для наконечників скіфських стріл (за повідомленнями Геродота, Аристотеля, Теофраста, Плінія Старшого) [148, с. 67, 69, 110]. Вірогідно, спеціально підготовленими фахівцями вирішувались основні задачі інженерного забезпечення: організація будівництва довготривалих дерев'яно-земляних споруд, польова фортифікація [143, с. 322].

Якась частина війська виділялась і для обслуговування його дій. Хтось повинен був бути візничим в обозі, доглядати гурти худоби, що призначались для харчування війська [70, с. 208], куховарити врешті-решт. Про наявність у скіфів спеціально виділених підрозділів забезпечення та обслуговування знаходимо підтвердження у античних авторів. Наприклад, Полієн у праці “Воєнні хитрощі” пише, що для введення противника в оману скіфами були задіяні табунники (тилова частина війська) [143, с. 444].

Наявність у скіфському війську осіб, які могли надавати медичну допомогу, засвідчена письмовими і археологічними джерелами [105]. Окремі скіфські частини і підрозділи, найняті греками, виконували поліцейські функції [143, с. 114, 115, 135]. Цар Боспору Левкон використовував скіфських лучників в загороджувальному загоні, який був вишикуваний за фалангою найманців і отримав наказ стріляти в малодушних [143, с. 444].

Підсумовуючи питання, що розглядались в розділі, слід відмітити, що скіфська воєнна могутність, їхня слава в античному світі як непереможних, виникла і закріпилась не на пустому місці. Вона була забезпечена високими бойовими якостями скіфської зброї і могутньою військовою організацією. Ще в архаїчний період скіфи були носіями найбільш досконалих технологій залізобного виробництва в Східній Європі [73, с. 107–108]. Міцність сталі скіфських клинків вражає по сьогодні. Майстерність скіфських ремісників: металургів, ливарників, ковалів, зброярів забезпечила високі бойові якості зброї [81; 153; 549].

Негативними сторонами в розвитку скіфського озброєння, спорядження та військової техніки були: недостатній розвиток клинкової зброї в напрямку підвищення рублячих можливостей, що знижувало ефективність її використання в кінному бою; комплекс скіфського озброєння не забезпечував успішного вирішення задач бою з фалангою гоплітів і особливо – в боротьбі з македонською фалангою; у скіфському війську не знайшли розвитку колективні види озброєння, зокрема, колісниця, воєнні механізми, облогова техніка.

Деякі технологічні рішення зброярів скіфського часу, розвинені і апробовані на протязі століть, заслуговують уваги сьогодні. Наприклад, пластинчасті панцири скіфів, завдяки вдалому розміщенню пластин металевго набору, що лежав у декілька шарів, гасили силу удару, розподіляючи його по більш широкій площі. Це забезпечувало високу надійність обладунку і одночасно – максимальну рухливість воїна. А конструктивні особливості бобоподібного гнучкого скіфського щита дозволяли залишати вільними для дій обидві руки, що може скласти певний інтерес при вирішенні питань удосконалення засобів захисту в сьогоднішніх умовах.

Розвиток в галузі виробництва озброєння став передумовою створення і важливим чинником виникнення та функціонування досконалої для свого часу військової організації скіфів, яка відіграла роль стрижня соціального устрою скіфського суспільства на протязі кількох століть. Відмічається високий соціальний статус скіфського воїнства в суспільстві. Військовій організації скіфів були притаманні: тричленний поділ та побудова на родоплемінній основі.

У скіфів кіннота, вперше у воєнній історії, стає основним родом війська, вона здатна самостійно виконувати стратегічні задачі. Хоча в науці панує думка, що важка кіннота з'являється тільки у сарматів і парфян, сучасні археологічні данні дозволяють стверджувати, що цей рід війська використовувався вже у скіфський час. Скіфи дійшли до створення нової структури у війську – важкої кінноти. Збільшенню чисельності піхоти, що спостерігається з IV в. до н.е., очевидно, сприяло те, що зросло її значення в бою. Однак кіннота протягом усієї скіфської історії мала першорядне значення і від її дій залежав результат боїв і битв.

Скіфське військо складалося з двох основних компонентів: професійної частини (дружин військових ватажків) і ополчення. При незначних воєнних конфліктах дружина діяла без участі ополчення. В разі серйозної воєнної небезпеки мобілізувалося все доросле чоловіче (частково жіноче) населення. За цих умов дружина ставала ядром війська [88].

РОЗДІЛ 3 ВІЙНИ ТА ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО СКІФІВ

3.1. Вплив природних умов на ведення війн і розвиток воєнного мистецтва на теренах Південно-Східної Європи в VII–III ст. до н. е.

Вплив фізико-географічних умов на підготовку і ведення воєнних дій, розвиток воєнного мистецтва безсумнівний [303, с. 18]. Тому перед розглядом війн за участю скіфів, виявленням особливостей і характерних рис їхнього воєнного мистецтва, автором зроблена спроба проведення

воєнно-географічного аналізу, основною складовою якого стало відтворення природних умов території Скіфії в VII–III ст. до н.е. [82–84; 91; 93]. Комплекс природних умов проаналізований за наступними елементами: географічне положення, населення, рельєф, гідрологічні умови, насиченість місцевості природними перешкодами, клімат, метеорологічні умови, характеристика ґрунтів, рослинний і тваринний світ.

Географічне положення. Скіфія, за описом Геродота, нагадувала величезний квадрат, кожна сторона якого дорівнювала 20 дням подорожування, або чотирьом тисячам стадій, тобто близько 700 км. Південну сторону він визначив вздовж узбережжя Понту Евксінського від русла Істру (Дунаю) до Кіммерійського Боспору (Керченська протока), Східна утворена Меотійським озером (Азовським морем) і Танаїсом (Дон). Північний кордон Скіфії мав би проходити приблизно вздовж Прип'яті, через Чернігів, Курськ і далі до Воронежа [219, с. 22–24].

Довжина території Скіфії, встановленої в такий спосіб, з заходу на схід близько 1 тис. км, з півночі на південь – 700–800 км.. Враховуючи географічні, етнічні та воєнно-політичні реалії того часу, цю територію можна розділити на два регіони і чотири зони. Специфіка в суспільно-економічному, духовному і воєнному розвитку дозволяє виділити дві основні складові Великої Скіфії: Степову Скіфію і Лісостепову Скіфію у складі зон: Причорномор'я – в межах Причорноморської низовини і Криму; Приазов'я – в межах Приазовської височини і Донецького кряжу; Правобережний Лісостеп – на території Придніпровської і Подільської височин; Лівобережний Лісостеп – в межах південної частини Придніпровської низовини і Полтавської рівнини.

Розташування Північного Причорномор'я у всі часи було надзвичайно важливим, тут не раз утворювався своєрідний хрест геополітичних осей. Розкинувшись на просторах від Дунаю до Дону, обмежені Чорним морем на півдні і дрімучими лісами на півночі, причорноморські степи стали тим коридором, що поєднував історичні долі Азії і Європи [198]. В період, що розглядається, цей регіон став точкою перетину і місцем зустрічі античного і скіфського світу. Дані сучасної археології переконливо свідчать про те, що територія Північного Причорномор'я в I тис. до н.е. була тією контактною зоною, де тісно взаємодіяли три різні за своєю природою світи – кочова цивілізація, носіями якої були іраномовні номади, грецькі міста–колонії на північному узбережжі Чорного моря (мал. В.7) і зона осілого землеробсько-скотарського населення Лісостепу, які більшістю дослідників ідентифікується зі скіфами-землеробами Геродота і пов'язується з протослав'янами. Різномітні племена і групи Степу і Лісостепу були об'єднані у воєнно-політичне утворення, відоме під назвою Великої Скіфії, провідну роль в якому відіграло плем'я скіфів-царських [308].

Завдяки оптимально зручним природнім умовам, що склались в Північному Причорномор'ї на той час [82], ефективному розвитку економіки [62; 64; 297], сталій воєнно-політичній ситуації, забезпеченій

воєнною могутністю скіфів, відбувались процеси швидкого приросту населення [65]. Демографічну ситуацію у Скіфії IV ст. до н.е. можна оцінювати як демографічний вибух. Про темпи росту чисельності населення судимо по могильниках і окремих похованнях: VII – VI ст. до н.е. їх відомо близько 20; на кінець VI – V ст. до н.е. – 100 [99, с. 40]; у IV в. до н.е. їх кількість досягає максимуму – 2042.

Н.А. Гаврилюк проведені дослідження з оцінки чисельності скіфського населення степової зони на основі методики ретроперспективного аналізу та врахування екологічних принципів ємності ландшафтів. Нею зроблений висновок про те, що скіфський кочовий етнос у своєму розвитку дійшов найвищого підйому наприкінці V – першій половині IV ст. до н.е. Імовірно, до цього часу чисельність степового населення Північного Причорномор'я перевищила середній показник 473 тис. і наблизився до 678 тис. чоловік – палеоекологічно обумовленої межі. При коефіцієнті приросту населення 1% і можливому періоді його подвоєння – 67 років розрахункова чисельність скіфів кочовиків, що прийшли в Північне Причорномор'я в VII ст. до н.е., могла становити 15–20 тис. [62, с. 16–25; 65, с. 22–45]. Приблизно в такому ж числі дисертантом визначався максимально можливий скіфський контингент в Передній Азії, виходячи із співвідношення сил ворогуючих сторін [86; 216].

Спеціальні демографічні дослідження щодо населення Скіфського Лісостепу не проводились, однак на основі даних археології ми можемо стверджувати про значне зростання кількості населення і тут. Такої кількості пам'яток осілости ніколи не було до скіфського часу і після нього аж до періоду Київської Русі.

Рельєф. Основна частина території Скіфії мала рівнинний характер. Тільки на крайньому півдні тут піднімаються Кримські гори. У рельєфі виділяються також Північно-Кримська рівнина, Донецький кряж, Придніпровська, Приазовська і Подільська височини. Амплітуда коливань висот не перевищує 300 м.

Орографія Степової Скіфії визначається її положенням у південно-західній частині Східноєвропейської рівнини, середня висота якої складає 175 м над рівнем моря. У рельєфі виділяються Придніпровська і Причорноморська низовини. У долині р. Дніпро абсолютні оцінки висот коливаються у межах 100–120 м. Вона поступово переходить від тераси шириною 120 км у середній частині Дніпра до декількох кілометрів у нижньому плінні. Південь України займає Причорноморська низовина з висотами 120–150 м, що зменшуються у бік Чорного моря до 20–30 м. Рівнина низовини порушується тільки долинами рік (Дніпра, Інгулу, Інгульця, Південного Бугу, Дністра, Молочної й ін.). Вододіли цих і більш дрібних рік являють собою невисокі плато, на більшості яких виявлені могильники скіфського і більш древніх періодів.

Вододіли порізані балками і ярами. Однією з особливостей рельєфу степової зони є наявність великої кількості замкнених понижень, так званих степових подів і блюдець. Зустрічаються поди діаметром кілька кілометрів:

Агайманський, Чорний, Зелений, Великі Чаплі. В V–III ст. до н.е., коли на території Північного Причорномор'я існував позитивний баланс загальної зволоженості, на їх місці існували озера і озерця, які не пересихали протягом всього року, або частково висихали. Район найбільшої їх концентрації, що займає територію від нижньої течії Дніпра до р. Молочна, практично співпадав з поширенням лісових масивів, які існували на цій території. В античних джерелах цей значний лісовий масив отримав назву Гілея. В літній період трав'яна рослинність тут не вигорала. Це був зелений край тисячі озер. Саме тут спостерігається велика концентрація скіфських кочових стійбищ, які часто прив'язуються до великих подів [206, с. 103].

Гідрологічні умови. Район Північного Причорномор'я пройшов складну історію розвитку. Вона визначається багатьма факторами, серед яких найважливішими є рівень коливань Чорного моря, тектонічні і екстатичні зміни. Ця взаємодія сформувала сучасну картину регіону і здійснила значний вплив на формування території в цілому. В наш час, через різні підходи до визначення рівня Чорного моря в I тис. до н.е., неможливо достеменно окреслити його берегову лінію, але однозначно можна стверджувати, що вона істотно відрізнялася від сучасної. Ця думка була висказана в науковій літературі ще в середині XIX століття, але одностайної підтримки учених не знайшла і по сьогодні. Заслуговує на увагу позиція Л.Д. Дмитрова: “Та обставина, що деякі історики не приділяли належної уваги геологічним і особливо гідрологічним факторам, по суті є основною причиною неправильних, плутаних і суперечливих уявлень, а також помилкових трактувань історії Перекопського перешийку... Море, навіть з часу грецького історика Геродота, до відомого степеня змінило свою берегову лінію, змінилися напрямки протікання багатьох рік, а деякі з них зовсім перестали існувати [103, с. 22, 25]”.

Безцінним джерелом для відтворення гідрологічних умов, етнічної карти України в скіфську добу є “Історія” Геродота [70, с. 180–228]. В ній автор перед розповіддю про події скіфо-персидської війни подає опис театру воєнних дій – Північного Причорномор'я. Дисертантом зроблена спроба реконструювати уявлення Геродота про географію Скіфії. У відповідності до вказівок стародавнього історика розроблена план-схема (мал. В.5). За уявленнями Геродота, Крим не був півостровом, а, скоріше, частиною суші, поверненою гострим виступом до півдня. Орієнтуючись на читача – жителя Еллади, він порівнював узбережжя Криму з узбережжям Аттики. Геродот жодним словом не говорить про вузьку смугу Перекопського перешийку, йому невідомий Сиваш, Каркінітську затоку називає заводдю, порівнюючи її з Дніпровським лиманом. На думку автора це не помилка давнього автора, а географічні реалії того часу.

Фанагорійська регресія Чорного моря, яка отримала свою назву від П. В. Федорова і на його думку розпочалась близько 3 тис. років тому, досягла своїх максимальних показників в V ст. до н.е. Рівень Чорного моря в цей час на думку більшості вчених був нижче сучасного на 5–6 м, і навіть, можливо, до 10 м. [4, с. 16–17; 116, с. 57]. Коливання рівня світового океану

особливо простежується у внутрішніх морях. Рівень Каспійського моря в III ст. до н.е. досяг абсолютної відмітки мінус – 32 м. Ці процеси пов'язують з існуванням багатомісячних природних коливань клімату, причину яких вбачають у змінах розташування Сонця, Місяця та Землі. Отриманий графік змін температур вказує, як вони впливають на зміни рівня світового океану [115, с. 21].

З настанням трансгресивної фази значні території тогочасного суходолу затоплювались. Це посилювалось ще і тектонічними процесами. Проведений на території степового Причорномор'я аналіз показав, що цей район сьогодні опускається під впливом розширення Чорноморської западини. Опускання відбувається зі швидкістю 0,9–1,5 мм на рік. Таким чином, за останні 2,5 тис. років ці райони, за рахунок тектонічного фактору, опустились приблизно на 3 метри [71, с. 118].

Відмінності в рівні Чорного моря підтверджують і підводні археологічні дослідження. Сьогодні під водою на глибині до 8 м на відстані до 600 м від берегової лінії знаходиться, так званий кіммерійський вал що прикривав перехід через Боспор Кіммерійський зі сторони азіатської частини [4, с. 15–16]. Межа міста Фанагорії проходила на відстані 220–240 м від нинішнього берега, а будівлі знаходяться на глибині 3–3,2 м від існуючого рівня моря, затоплена частина Фанагорії складає 15 га. Дослідження в районі стародавнього Херсонеса показали, що будівельні руїни знаходяться в морі на відстані 40–45 м від берега і на глибині до 3 м. Залишки міста Тіри знаходяться в морі на відстані до 100 м і на глибині до 3 м. Квартали Нижнього міста Ольвії на відстані 150 – 400 метрів сховані під водою [82].

Процеси затоплення зафіксовані ще стародавніми авторами. Пліній Старший в I ст. н.е. повідомляє, що Понт поглинув міста Піру і Антісу, що були розташовані біля Меотиди. Він же, майже одночасно зі Страбоном, описує озеро Бук (Сиваш). До цього ми не маємо жодної згадки про Сиваш. Важливо і те, що Страбон, визначаючи ширину Перекопу в 40 стадіїв, або 8 км (якщо довжину стадія рахувати за 197 м), обмовляється, що більш ранні автори визначали цю відстань в 360 стадіїв – 72 км [143, с. 261]. Таким чином, Страбон дає ще одне свідчення про зміни, що відбулись після завершення фанагорійської регресії.

Якщо врахувати, що сучасна глибина Сивашу коливається від 0,5 до 1,5 м і тільки в південній частині досягає 3,2 м [17, с. 18], то можна припустити, що в VII – III ст. до н.е. на його місці була суша. Крим був зв'язаний з материком не вузьким Перекопським перешийком (8 – 10 км), а широкою смугою землі (до 160 км).

М.М. Ієвлев, досліджуючи райони Нижнього Подніпров'я і Побужжя скіфського часу (мал. В.6), дійшов висновків, що лимани, за виключенням Дніпровського і Тилигульського, не існували. У зв'язку з підвищенням рівня Чорного моря утворився Березанський і Бужський лимани, затоплена Одеська банка, мис Березань став островом [116, с. 62].

Ширина Керченської протоки (Боспору Кіммерійського) складала на окремих ділянках кілька сот метрів, при глибині близько одного метру і таким чином існувала можливість форсування її вброд. До речі, “боспор”, в перекладі з грецької – “бичачий брід”.

Окремі відмінності від сучасних умов були в розташуванні річищ. Наприклад, Дніпро впадав в море кількома річищами: через лиман і по старому руслу, що розділяло Кінбурську косу в районі сіл Рибаче – Іванівка [116, с. 58]. Деякі ріки взагалі перестали існувати, їхні старі річища сьогодні можуть лежати на дні Сивашу чи Каркенідської затоки. Це може бути одним із пояснень того, що по сьогоднішній день вчені не досягли одноставної думки з питання локалізації деяких річок названих Геродотом – Пантікапа, Гіпакіріса, Герросу.

Значна насиченість регіону великими водними артеріями створювала певні труднощі при здійсненні військом маршів. Але в той час на всіх річках Північного Причорномор'я було багато бродів і переправ, що допомагало успішно вирішувати ці задачі. Матеріали про переправи через українські річки в давнину зібрав К.К. Шилик. За його розрахунками через Дніпро в давнину було понад 20 переправ і бродів [294, с. 87–95]. Система вододілів, а також чисельні броди і переправи утворювали в Північному Причорномор'ї зручну транспортну сітку [39, с. 45–55].

Значні ділянки заболочених місцевостей були характерними для Лісостепу. В Степу болота розташовуються в основному вздовж рік. Більш значні масиви болот існували в скіфський час у плавнях Дніпра і заплавах пересохлих нині рік, подах.

Велике значення для воєнно-географічного аналізу мають кліматичні умови. Зміна рівня світового океану є одним із головних показників глобальних змін клімату. Підвищення його рівня вказує на встановлення більш теплого клімату, а пониження – більш холодного. Це пояснюється тим, що в результаті зниження температури збільшується концентрація частини води в льодяниках. Період фанагорійської регресії був часом значного похолодання в північній частині, яке інколи називають “малим льодяниковим періодом”. Через низькі температури і, відповідно, малі величини випаровування в VI–IV ст. до н.е. інтенсивність зволоження території України різко зросла. Геродот свідчить: “В усій цій країні, яку я описав, зима настільки сувора, що нестерпний мороз триває вісім місяців... Така сувора зима триває там вісім місяців безперервно... Влітку весь час ідуть дощі [70, с. 186]”. Напевно, це не перебільшення мешканця півдня. Холод скіфської рівнини відзначали й інші античні автори.

Умови, характерні зараз тільки для максимально вологих місяців, в той час були звичними, річна амплітуда температури повітря була на 1,5 градуса нижча сучасної. Ряд спеціальних робіт Л.М. Гумільова присвячені проблемі впливу змін клімату на міграції кочовиків [98, с.44–52]. Він вбачає, що у змінах кліматичних умов полягає одна із причин підвищення воєнної активності номадів.

Метеорологічні умови. Низькі температури, високий сніжний покрив затрудняють та часом роблять зовсім неможливими проведення активних воєнних дій. Зниження температури до -10°C і нижче відноситься до небезпечних явищ природи. При температурах нижче $-15 - -20^{\circ}$, якщо вони навіть не супроводжуються сильним вітром, заметілями, снігопадами, виникає небезпека обмороження. На сьогодні в Криму, південних районах Одеської, Миколаївської і Херсонської областей число днів з такою низькою температурою доходить до 20 на сезон, в скіфські часи ці показники були значно вищими.

У холодну пору сильні вітри (швидкість понад 15 м/с) сприяють застудним захворюванням. Заметілі – вітри, що збігаються зі снігопадом, а при низькій температурі навіть поземок на рівній місцевості, призводять до втрати орієнтування. Середнє число днів із заметіллю для районів Північного Причорномор'я 5 – 15.

При ожеледиці (щільні шари при намерзанні охолоджених крапель дощу, мороку, туману на поверхні землі) низькорослий корм стає недоступним. Ведення воєнних дій в цих умовах потребує створення необхідних запасів фуражу для кінного складу. Ожеледь призводить до травм кінцівок коней. Найбільш часті ожеледиці спостерігаються на Донецькій і Приазовській височинах. Число днів з ожеледдю тут коливається від 30 до 40. Підвищеною повторюваністю ожеледі характеризується Придніпровська височина (максимально 30 – 40 днів). Крижана кірка може з'являтися 1 – 3 рази за зиму. У північній підзоні Степу найбільша тривалість стійкого залягання крижаної кірки коливається в межах 30 – 60 днів, в південній частині – 10 днів.

Сильні вітри у теплий час року також утруднювали ведення бойових дій. Курні бурі провокують масові захворювання людей і тварин кон'юнктивітом, аж до втрати зору. Суховії спостерігаються в Херсонській, Миколаївській, Запорізькій, Дніпропетровській, Донецькій областях і степовій частині Криму. На сьогодні на півдні степової зони й у Криму щорічно на великих площах спостерігаються періоди без дощів тривалістю 20 – 30 днів. Посушливі явища призводять до сильного випару вологи з верхніх шарів ґрунту, висиханню відкритих водоймищ, зниженню рівня води в колодязях і підвищенню концентрації солей у воді, уповільненому росту рослин. Вказані умови викликали пасивність, втрату апетиту у тварин, що утруднювало їх перегони і обмежувало маневрові можливості кінноти. З кінця IV ст. до н.е. такі явища набули більш негативних форм.

Характеристика ґрунтів. Південні чорноземи мають глибокий гумусний обрій і займають північну частину Причорноморської низовини і південну частину Степового Криму. Вони утворилися від ковильно-типчаккових степів. Каштанові і темно-каштанові ґрунти характерні для півдня Причорноморської низовини і півночі Степового Криму. Границі сучасного агроґрунтового районування можна досить упевнено переносити на ранній залізний вік [62].

Рослинний і тваринний світ. На території Північного Причорномор'я разом зі змінами клімату, як головного ландшафтоутворюючого фактору, відбувалася зміна рослинного покриття. На сьогоднішній день доведено, що в античні часи лісові масиви займали значно більші площі за рахунок лісів по долинах рік і ярів. Про великий лісовий масив Гілею залишив свідчення Геродот, що набагато пізніше підтверджується і Птоломеем. Цей лісовий масив простягався з півночі на південь на 40 км і з заходу на схід – на 140 км, охоплюючи територію від гирла Дніпра до сучасного Перекопу. Для Північно-Західного Криму і Північно-Західного Приазов'я на цей час характерними були лісостепові ландшафти [116, с. 135–168]. Пилкові аналізи доводять, що тут росли дуб, в'яз, вільха, береза, граб, клен, липа, сосна. За дослідженнями А.Т. Артюшенко, проведеними в Черкаській області, на основі спорово-пилкового аналізу були зроблені висновки, що основними лісовими породами тут були дуб і сосна. Вміст пилку сосни в спорово-пилкових комплексах сягає до 90%. Таке поширення сосни також вказує на більш холодний і вологий клімат в Північному Причорномор'ї в давні часи.

Ліс ріс, головним чином, у заплавах рік, на річкових надзаплавних терасах, на схилах північної експозиції, на пісках. Для степових ландшафтних зон, завдяки більшій зволоженості, характерна була багата трав'яна рослинність, яка зараз буває тільки у весняний період і висихає в літній [62, с. 12].

Тваринний, як і рослинний світ, значно відрізнявся від сучасного. Існування великих лісових масивів зумовило те, що фауна за своїм складом була фауною скоріше лісостеповою, ніж степовою [116, с. 77–78]. Серед багатого тваринного світу цього краю античні автори називають гривастих зубрів, турів, диких коней, лосів, оленів, бобрів, вовків. Зі скіфського часу до нас дійшли зображення таких тварин як вовка, кабана, зайця, оленя, лося, сайгака. Аналіз остеологічного матеріалу доводить існування на території Північного Причорномор'я в I тис. до н.е. рисі, леопардів, росомах, зубрів, лосів і навіть північного оленя. Світ птахів мав представників лісових видів: яструб-стерв'ятник (типовий представник лісової зони, на сьогоднішній день зберігся тільки в лісах Криму), чорний шуліка (гніздиться на деревах, відсутній у безлісих місцевостях), беркут (мешкає тільки в лісовій зоні, в наші дні зберігся в Карпатах).

З III ст. до н.е. відбувається значне потепління: клімат стає жарким і посушливим, встановлюється негативний баланс зволоженості. На території Північного Причорномор'я поступово щезають лісові масиви, починають домінувати степові ландшафти. Аналогічні зміни відбуваються в тваринному світі, де спостерігається перевага степових видів. З'являються нові види, характерні для степових районів: сайгаки, ховрахи малі.

Значні зміни у флорі і фауні були зумовлені комплексом причин, серед яких чільне місце посідають: кліматичні зміни та вплив антропогенного фактору, інтенсивного використання пасовищ з наступним розвитком пасовищної дигресії в зональне явище [62, с. 92–95].

Підсумовуючи розглянуті питання слід відмітити, що природні умови здійснили безпосередній вплив на розвиток воєнної справи скіфських племен. Бурхливе зростання чисельності населення, масове освоєння заліза, розвиток ремісничих центрів і інші воєнно-географічні фактори стали важливими чинниками функціонування скіфської військової організації та розвитку воєнного мистецтва. Проведення воєнно-географічного аналізу території Північного Причорномор'я сприяло підвищенню достовірності при відтворенні воєнно-історичних подій, явищ та процесів скіфської історії.

Більшість стратегічних напрямків в Північному Причорномор'ї були сприятливими для проведення стратегічних і тактичних маневрових дій скіфської кінноти. Однак ці можливості значно погіршувались в північному напрямку, в межах лісостепової і лісової смуг. Гідрологічні особливості в цілому дозволяли організовувати і здійснювати марші без проведення спеціальних заходів. Суворі кліматичні умови значно перешкождали проведенню активних воєнних дій в зимовий період.

Знаходження на перетині геополітичних осей Давнього Світу вимагало від населення України скіфського часу створення оптимальної воєнної організації, забезпечення її досконалим комплексом озброєння, пошук та використання особливих форм та способів ведення воєнних дій.

3.2. Опис та аналіз воєнно-політичних подій за участю скіфських воїнів.

VII ст. до н.е. за даними сучасної науки можна вважати за початок скіфської історії [176]. Саме з цього часу, відповідно до археологічних даних, найдавніших згадок про скіфів у письмових джерелах, ми можемо використовувати термін “скіфи” до кочового населення, що мешкало на просторах північнокавказьких та причорноморських степів і в основних рисах своєї матеріальної культури (озброєння, кінська вузда, звіриний стиль) відповідало сьгоднішнім науковим поняттям про “скіфську культуру”.

Скіфи прийшли на терени Південно-Східної Європи не на порожні простори. Геродот в V ст. до н.е. зафіксував: “...країна де тепер живуть скіфи, кажуть, що за давніх часів була кіммерійською” [70, с. 183]. Не підлягає сумніву думка, що скіфам довелося освоювати нові території за допомогою військової сили.

Історичні реалії часу освоєння скіфами Північного Причорномор'я склались так, що цей період доцільно розділити на два основних етапи: до часу передньоазіатських походів скіфів і після них. Основний зміст першого етапу полягав у воєнних діях скіфів проти кіммерійських племен за встановлення панівного становища в регіоні.

Багато питань, пов'язаних з кіммерійцями, в сучасній науці залишаються дискусійними, що ускладнює аналіз проблеми скіфо-

кіммерійських воєнних конфліктів. Воєнне протистояння кіммерійців і скіфів підтверджується висновком засновника школи української скіфології О.І. Тереножкіна про те, що кіммерійська культура не трансформувалась у скіфську, а змінилася нею у VII ст. до н.е. суто механічно, оскільки формування головних елементів скіфської культури відбулося задовго до того у глибинних районах Азії. Висновок про те, що скіфи завоювали і частково приєднали до свого об'єднання кіммерійців, зроблений і іншими вченими, якими досліджувалось питання раннього етапу формування скіфського етносу [175]. А.І. Іванчик в одній зі своїх останніх робіт “Кіммерійці і скіфи” (Москва – Берлін, 2001 р.) приходять до висновку, що історичних кіммерійців, відомих за грецькими та передньоазіатськими джерелами, взагалі слід віднести вже до представників тієї археологічної культури, яку прийнято називати ранньоскіфською, а час появи скіфів на історичній арені відносить до VIII ст. до н.е. [114, с. 281–283]. Досліджуючи населення Правобережного Лісостепу С.А. Скорий дійшов висновку, що з кінця VIII, активно з початку VII ст. до н.е. відбувається просування скіфів в різні регіони Східної Європи, в першу чергу в Правобережний Лісостеп і на Кавказ. Процес асиміляції “лісостепових” кіммерійців скіфами протікав швидко і про кіммерійців, які проживали в Лісостепу після першої чверті VII ст. до н.е., говорити не доводиться [228].

Війна скіфів з кіммерійцями за панівне становище в степах Східної Європи, безумовно, мала місце. Детальний перебіг основних подій цієї війни на сьогодні неможливо відновити. Але можна зробити спробу реконструкції цілей, задач, часу і місця розгортання основних бойових дій, результатів і наслідків війни.

Скіфо-кіммерійська війна навряд чи була тривалою, носила глобальний характер і велась на повне знищення або витіснення ворога. Основні події цієї війни найвірогідніше відбувались на початку VII ст. до н.е. в степах Північного Кавказу. Воєнні дії відбувались і на території Північного Причорномор'я, але вони, скоріш за все, носили другорядний характер.

До цього твердження слід зробити кілька зауважень.

Перше. Скіфи з'являються у вказаних регіонах в кінці VIII – на початку VII ст. до н.е. [175, с. 26–28]. З 70 – х рр. їх фіксують асирійські документи на території Передньої Азії [106, с. 207–214]. Навряд чи розпочали би скіфи Передньоазіатську воєнну компанію, не вирішивши до кінця проблеми воєнного протистояння в своєму тилу.

Друге. За даними археологічної науки на території Північного Кавказу в VIII – на початку VII ст. до н.е. фіксується перебування основної маси населення культури новочеркаського типу, яка належала історичним кіммерійцям. В першій половині VII ст. до н.е. чітко простежується її повна заміна ранньоскіфською культурою [176], що свідчить про швидку і повну перемогу скіфів у війні з кіммерійцями на Північному Кавказі.

Третє. Враховуючи особливості стратегії і тактики обох сторін [19, с. 34–36, 71–77; 160, с. 30–41; 161, с. 24–27; 166; 282, с. 24–36], проводячи

аналогії з подібними воєнними зіткненнями кочових народів більш пізніх часів, можна допустити гіпотезу про швидкоплинність подій у цій війні. Перемога могла бути досягнена в одній або декількох вирішальних битвах. Переможені номади підкорились сильнішим.

Грецький історик Геродот зробив спробу описати ці бурхливі, доленосні події в житті двох кочових народів [70, с. 183]. Він намагався реконструювати події, які відбулись більш ніж за два століття до написання книги. Істориком були зібрані усні міфо-епічні твори місцевого походження, які віддзеркалювали певні реалії далекого минулого. Поразка воєнних вождів кіммерійців в розповіді Геродота скоріше всього свідчить про зміну влади в середовищі номадів, перехоплення проводу над степами новим племінним кланом. Навряд чи поголовно всі кіммерійські роди залишили обжиті території. Скоріше за все частина їх влилась в скіфське племінне об'єднання.

Результатом скіфо-кіммерійської війни була переконлива перемога скіфів. Племена кіммерійців, що зазнали поразки, частково підкорилися скіфам царським, а частково “покинули свою країну” і вирушили до Передньої і Малої Азії, та на захід. Підкорені племена кіммерійців перейняли скіфську культуру, відбулося їх переозброєння скіфськими зразками зброї і спорядження. На просторах від Центральної Європи до Кавказу на зміну кіммерійським мечам і кинджалам в середині VII ст. до н.е. приходять скіфський залізний акінак [195, с. 32]. Кіммерійські та інші підкорені племена номадів потрапили в економічну і воєнно-політичну залежність від скіфів царських, які “вважали всіх інших скіфів своїми невільниками” [70, с. 185]. Вони поступово втрачають свою етнічну своєрідність і, вірогідно, стають тим людським матеріалом, з якого склалось крило скіфів-кочовиків.

Війна з кіммерійцями принесла скіфам грандіозний успіх і була однією з передумов виникнення і підйому першого скіфського ранньодержавного утворення VII–VI ст. до н.е. на території Північного Кавказу – “царства Ішкузи”, за назвою давньосхідних джерел [99, с. 39–40]. Скіфами був захоплений вигідний плацдарм для організації походів до одного з найбагатших регіонів давнього світу – Передньої Азії. Другим по важливості напрямком воєнно-політичних дій скіфів став Крим, Північно-Причорноморський Степ і Лісостеп, куди були спрямовані значно менші сили, судячи з рідких скіфських поховань рядових воїнів VII–VI ст. до н.е. на територіях від Дунаю до Дону. Разом з тим, вони виконували стратегічне завдання по підкоренню доволі рідкого на той час доскіфського кочового населення і опанування широкими просторами Північно-Причорноморських степів, а в подальшому забезпеченню поширення влади на землеробські райони Лісостепу.

Про воєнні походи скіфів до Передньої Азії повідомляють асирійські клинописні документи, вавилонські хроніки, давньоєврейські тексти [106, с. 207–252; 113, с. 180–315; 143, с. 9–23; 148, с. 32]. Про перемоги скіфів, їх похід на Єгипет і панівне становище в Азії писав Геродот [70, с. 33, 44–45,

53, 180]. Цінні доповнення в цьому питанні є в “Географії” Страбона і у інших античних авторів [143, с. 242, 299, 406, 445]. Дані, накопичені сучасною археологією, переконливо підтверджують повідомлення давніх документів та авторів про військові дії скіфів у Передній, Малій Азії і на Близькому Сході [205 с. 14–81; 378]. Передньоазіатські трофеї не рідкість у знахідках на території України і доходять до Кіровоградщини та Київщини [76].

Час військової присутності скіфів у Передній Азії визначається в межах від початку 70-х рр. VII ст. до н.е. до середини 80-х рр. VI ст. до н.е. (табл. К.3). На Передньоазіатському театрі військових дій скіфи вперше згадуються в аналах царя Ассирії Асархаддона (681–668 рр. до н.е.), що датуються під другим роком його правління [113, с. 188]. Після подій мідійсько-лідійської війни, яка закінчилась 28 травня 585 р. до н.е., скіфи на території Передньої Азії не згадуються [86]. Передньоазіатські походи скіфів можна поділити на етапи:

Перший обмежується часом від появи скіфів у Передній Азії (70-ті роки VII ст. до н.е.) – до кінця правління царя Ассирії Ашшурбанапала (668–635/27 рр. до н.е.) [29, с. 188; 221, с. 157]. Особливістю другого етапу був період смуту в асирійській державі, який виник після смерті Ашшурбанапала в 633 р. до н.е. (за іншими даними між 635–627 р. до н.е.), врешті-решт привів до повної загибелі асирійського царства в 605 р. до н.е. Саме на цьому етапі склались сприятливі умови для захоплення скіфами стратегічної ініціативи на Передньоазіатському театрі військових дій. Основний зміст другого етапу – зафіксоване Геродотом 28-річне панування скіфів в Азії.

Третій етап доцільно обмежити часом від остаточного знищення асирійської держави до повного відходу останніх загонів скіфів із Передньоазіатського театру військових дій (605–585 рр. до н.е.).

На час передньоазіатських походів територіями постійного перебування скіфських племен був Північний Кавказ і Північне Причорномор'я [182, с. 227–231]. Районами перегрупування (вихідними районами) могли бути степи сучасного Азербайджану у межах річки Кури і Аракса [111; 203, с. 199–200; 266, с. 183–187], район південніше озера Урмія, що входив до Манейського царства [107; 201; 313], з яким у скіфів були союзні відносини [158]. Прекрасно озброєні залізною зброєю відмінної якості, далекобійними складними луками, маючи високу маневреність, скіфи являли собою грізну силу, ідеально пристосовану до ведення грабіжницьких війн у відриві від своїх глибоких стратегічних тилів

Так як азійські війни скіфів продовжувались загалом близько століття, мало вірогідно, що їхні військові контингенти, які діяли в Передній і Малій Азії, на Близькому Сході, не підтримували зв'язків із своєю стратегічною тиловою базою у Передкавказзі, не відправляли туди свою здобич і не отримували звідти підкріплення. Скоріше навпаки, окремі загоны скіфів або скіфське військо об'єднання в цілому періодично

здійснювали воєнні вторгнення в Передню Азію. Скіфська воєнна присутність на Передньоазіатському театрі воєнних дій могла виражатись в здійсненні великих походів скіфським військовим об'єднанням у цілому, серією малих походів окремих загонів і з'єднань, їх тимчасовим перебуванням на території союзницьких або тимчасово підкорених держав і територій.

Якийсь час окремі частини скіфського війська могли залишатись на території союзних держав або підкорених територіях. В часи правління царя Асархаддона зроблений запис із метою прогнозу подальших дій “війська скіфів, які живуть в області країни Маннеїв і які прийшли на кордон країни Маннеїв” [106, с. 224]. Проте ассиро-вавилонські документи, давньоєврейські пророки не вказують на скіфів як на постійно присутню військову силу. Скоріше вони характеризують їхні воєнні дії як епізодичні, що мали тимчасовий характер. Такі дії могли відбуватися, найвірогідніше, у формі рейдових дій, набігів, раптових нападів, стрімких наступальних ударів у поєднанні зі швидким відходом, щоб уникнути відповідних дій противника.

Ще до початку воєнних походів до Передньої Азії скіфи, завдяки діям кіммерійських загонів, мали змогу отримати всю повноту розвідувальної інформації стосовно воєнно-політичної обстановки, співвідношення сил, сильних і слабких сторін противників на майбутньому театрі воєнних дій, вони мали чітку оцінку воєнно-географічних реалій Передньої Азії того часу.

З Північнокавказьких степів скіфські загоны здійснювали марші до країн Передньої Азії, долаючи Кавказькі гори через Дербентський і Дар'яльський проходи, Мамісонський перевал і вздовж узбережжя Чорного моря (мал. В.8) [137, с. 186–194]. При цьому основним маршрутом був обраний Дербентський [52, с. 11–17].

Найсерйознішою військовою силою, з якою зіткнулись скіфи, стало військо могутньої держави того часу – Ассирії. Розгромивши в 70-х рр. VII ст. до н.е. окремі скіфські загоны на чолі з вождем Ішпакаєм, ассирійський цар іде на переговори з верховним правителем скіфів, визнаючи його за рівного собі. Зберігся письмовий запит Асархаддона до оракула бога Шамаша: “...Партатуа, цар країни Ішкуза, який прислав тепер (вісника) Ашшурахіддіну, царю Ассирії (в...). Так як, Ашшурахіддін цар Ассирії дає в жінки Партатуа, царю скіфів дочку царя з “дому виховання” (... чи вступить) з ним Партатуа, цар скіфів, (в союз), слово вірне, мирне ... чи буде виконувати по істині ... [106, с. 228]”. Більшість дослідників відносить час укладення договору між Асархаддоном і Партатуою до початку повстання Каштаріта на середину 70-х років VII ст. до н.е. [113, с. 97]. Як результат договору в подальші десятиліття ворожі дії скіфських царів проти Ассирії не відмічаються.

Дискусійним залишається питання визначення часу скіфської гегемонії на Передньоазіатському театрі воєнних дій. В науці існує кілька протилежних поглядів на ці події [78].

На думку автора період скіфської гегемонії в Передній Азії був можливий тільки за часів анархії й смут в Ассирійській державі, який наступив після смерті Ашшурбанапала, або в останні роки його життя. Саме до цього часу слід віднести повідомлення Геродота про те, що “скіфи володіли Азією впродовж двадцяти восьми років і своїми нахабством і свавіллям усе перевернули там догори ногами. З одного боку, вони вимагали від підкорених народів данину, що вони визначали до кожного з них, а крім збирання цієї данини вони роз’їжджали на конях і грабували все, що тільки було в кого” [70, с. 44]. Про панування скіфів в Передній Азії Геродот згадує ще кілька раз [70, с. 53, 180], підтверджуючи при цьому вказаний термін 28 років. До речі, різниця в часі між такими історичними подіями, як смерть Ашшурбанапала в 633 р. до н.е. і остаточним падінням Ассирійської держави в 605 р. до н.е., внаслідок чого відбулося утвердження панівного становища Мідії, складає саме 28 років. Автором запропонована гіпотеза, що саме на ці історичні події спирався Геродот, визначаючи термін панування скіфів у Передній Азії. На сьогодні точно не з’ясований рік смерті Ашшурбанапала. Різними дослідниками він визначається в межах від 633 до 627 року до н.е. [29, с. 188; 221, с. 157]. Але і враховуючи це, висунута гіпотеза не втрачає сили, бо ж Геродот зазначив, що ліквідація скіфського панування сталась тільки після остаточного підкорення ассирійців.

Послідовність воєнно-політичних подій на другому етапі азійських війн скіфів могла би бути наступною (мал. В.9). Початок захоплення скіфами воєнно-стратегічної ініціативи на Передньоазійському театрі воєнних дій можна шукати між 633 і 627 рр. до н.е.

Починаючи з кінця 30-х років VII ст. до н.е., скориставшись з міжусобиць, безпорядків і послаблення центральної влади в ассирійській державі, скіфи здійснили ряд грабіжницьких походів до Сирії, Палестини, Малої Азії, вийшли на кордони Єгипту. Як повідомляє Геродот, походам до Сирії й Палестини передувала війна скіфів з мідійцями, в якій вони здобули рішучу перемогу [70, с. 44]. Про воєнні зіткнення між скіфами й мідійцями свідчить мідійська циліндрична печатка, знайдена на території сучасного Ірану. В результаті перемоги скіфи отримували данину від мідян, але це зовсім не означало повної залежності Мідії від скіфів.

Війна Мідії з Ассирією розпочалась в 615 р. до н.е. В 614 р. до н.е. мідянами у взаємодії із союзним вавилонським військом була взята штурмом офіційна столиця Ассирійської держави – Ашшур і взята в облогу ставка ассирійських царів – Ніневія. Геродот, описуючи війну мідійців з Ассирією під керівництвом царя Кіаксара, відмічає: “І коли він переміг ассирійців в одній сутичці і вже обложив Нін, проти нього виступило чисельне військо скіфів, очолюване царем скіфів Мадієм, сином Прототія“ [70, с. 44]. Історичність особи Мадія підтверджує і Страбон [143, с. 242].

Саме прихід основних сил скіфів на чолі з царем Мадієм врятували положення. В наступному 613 р. до н.е. цар Ассирії Сарак організує воєнний похід на Вавилон. Які-небудь активні дії з боку союзників

вавилонян – мідійців в цьому році не відмічаються. Тимчасове припинення зовнішньополітичних труднощів Ассирії в 613 р. до н.е. можна пояснити тільки допомогою союзників скіфів [149, с. 7–24]. Вірогідно, напрямком зосередження основних зусиль для скіфів була визначена Мідія, для ассирійців – Вавилонія.

Ситуація кардинально змінюється в наступному 612 р. до н.е. Мідійці відновлюють бойові дії в Ассирії. Вавілонська хроніка Набупаласара згадує про участь кочових народів і серед них скіфів в поході мідійців [202, с. 4], а Кіаксар з цього часу отримує у вавілонських документах титул “царя Умманманди”, в розумінні того, що стає володарем північних “варварів” взагалі. Скіфи, як союзники ассирійців, більш не згадуються. В липні 612 р. до н.е. після тривалої осади мідійці у взаємодії з військом Вавилону оволоділи Ніневією. Всі ці обставини свідчать про перехід скіфів на бік Кіаксара.

Кого, як не союзників, міг запросити до себе на банкет мідійський цар, про який згадує Геродот. Тоді Кіаксар і мідяни запросили одного разу багато скіфів у гості, напоїли їх до п’яну і перебили. Так мідяни відновили велич своєї держави [70, с. 44]. Час “кривавого банкету” Кіаксара батько історії визначив після таких подій, як захоплення Ніневії і підкорення ассирійців [70, с. 44], яке остаточно завершилось в 605 р. до н.е. після поразки ассиро-єгипетських військ в битві при Каркемишу. При розкопках цього міста в шарах, що відносяться до кінця VII ст. до н.е., знайдена велика кількість наконечників стріл „скіфського типу”, що може свідчити про участь скіфів в знищенні останнього оплоту ассирійців [252, с. 14]. Після досягнення своїх стратегічних цілей, Кіаксар зробив ставку на знищення скіфської воєнної верхівки. Що сталося з Мадієм не відомо. Військова доля багата на несподіванки. В Іранському Курдистані на узбережжі озера Урмія біля містечка Саккиз знайдений скарб, який являв собою залишки зруйнованого поховання скіфського вождя високого рангу другої половини VII ст. до н.е. [313]. Хто знає чи не покоївся тут прах царя Мадія?

Після цих подій почалось масове повернення скіфів в Північнокавказькі й Північно-причорноморські степи. В подальшому згадок про них, як про активних учасників воєнно-політичних подій в Передній Азії, стає дедалі менше. Свідчення давньоєврейських пророків 90-х рр. в VI ст. до н.е. є останніми писемними відомостями про перебування скіфів на Близькому Сході [30, с. 681–886; 106, с. 248–252; 212, с. 28–34]. Геродот, описуючи війну 590 – 585 років до н.е. між Лідією й Мідією, одним із приводів для неї вказав на відмову царя Аліата видати мідійцям якийсь окремих загін скіфів, що зрадив Кіаксару і втік до Лідії [70, с. 34].

Приблизно в цей же час окремі скіфські загони брали участь в остаточному розгромі Урарту (мал. Д.1). Напередодні війни з Лідією Кіаксар, забезпечуючи собі надійний плацдарм для подальших дій, захопив центральні райони Урарту. Скориставшись з ослаблення цієї найбільшої Закавказької держави і те, що основні сили мідійців були задіяні у війні з

Лідією, скіфи здійснюють ряд набігів на північні урартійські міста. Чисельні сліди пожеж, наконечники скіфських стріл, що застрягли в глиняній обмазці стін фортець, демонструють яскраві картини взяття, пограбування й знищення скіфами таких урартійських центрів, як Кармір-Блур, Топрак-Кала, Хайкоберд та інші [202, с. 3–10]. Скіфські речі, знайдені в урартійських містах, є в хронологічному відношенні останніми археологічними свідченнями бойових дій скіфів в Закавказзі і Передній Азії

В найближчий час після передньоазіатських походів круто змінюється вектор головних скіфських воєнно-політичних інтересів з півдня на північний захід. Скіфські племена почали масово переміщуватись з Передкавказзя в степи Північного Причорномор'я.

Про здобуття скіфами Батьківщини в Північному Причорномор'ї подає свідчення антична література, в тому числі – перекази власне скіфських легенд [70, с. 181–182]. Античні історики і географи на кінець VI ст. до н.е. називали скіфськими великі простори Північного Причорномор'я від гирла Істру (Дунаю) до Танаїсу (Дону або Сіверського Дінця). Тут під владою скіфів царських перебували і племена степових номадів і землеробські племена лісостепової зони [70, с. 184–185]. Ці свідчення підтверджуються археологічними даними [219].

Підкорення величезних територій Північного Причорномор'я, особливо територій Лісостепу та Криму, зайнятих осілим автохтонним населенням, звичайно не обійшлося без збройної боротьби. Більшість дослідників вважають, що розповідь Геродота про війну скіфів з “нащадками рабів” була далеким відлунням тих бурхливих подій, що відбувалися у Північному Причорномор'ї близько середини VI ст. до н.е. у зв'язку з боротьбою за панівне становище між кочовими племенами та місцевим населенням.

Геродот повідомляє нас про те, що з поверненням скіфів до “своєї країни”, їх чекало лихо, не менше, ніж війна з мідянами: вони зустріли там сильне вороже військо. Жінки скіфів, унаслідок довгої відсутності чоловіків, вступили у зв'язок з рабами. Від тих рабів і жінок скіфів виросло молоде покоління. Дізнавшись про своє походження, юнаки виступили проти тих, що повернулись з Мідії. І перш за все, вони прокопали широченний рів, що починався від Таврських гір і доходив до Меотійського озера в тому місці, де воно має найбільшу ширину. Там вони відрізали від Скіфії значну частину. Потім, коли скіфи вдерлися в країну, вони вчинили їм опір і почали з ними битися. Відбулося багато боїв, та скіфи ніяк не могли здолати противників; тоді вони залишили зброю і взяли за батоги. Юнаки припинили битву і повтікали [70, с. 180–181]. Події, описані Геродотом, носять явну фольклорно-епічну основу. Багато фахівців вважає, що саме відображення цих подій в художніх образах ми можемо вбачати на обкладці гориту з кургану Солоха.

На жаль, інформативні можливості переказаної Геродотом легенди обмежені. Однак щодо визначення часу сумнівів немає, оскільки воєнні дії,

описані Геродотом, мають чіткі хронологічні координати: вони відбулися в період між завершенням передньоазіатських походів і остаточною стабілізацією східного кордону північно-причорноморської Скіфії. Виходячи з цього, бій з “нащадками сліпих”, якщо він справді мав місце, відбувся у першій половині VI ст. до н.е. [99, с. 42].

Суть переказаної Геродотом легенди теж достатньо ясна: після повернення з Передньої Азії скіфам довелося завойовувати свою (раніш завойовану у кіммерійців) країну. Де ж знаходилась ця країна і хто міг реально вчинити опір ветеранам азійських походів? Науковці по різному підходять до вирішення цієї проблеми [191, с. 21–29]. В результаті підводних археологічних робіт знайдені залишки валу і рову кіммерійського часу, що прикривав Боспор Кіммерійський від проникнення з азійської частини [4]. Можливо, саме про це укріплення згадував Геродот ?

Про війни і збройні конфлікти кочових скіфів з племенами Лісостепу ми маємо письмових згадок і судити про них можемо тільки на основі археологічних джерел, за даними етнографічних та етнімічних досліджень. Збройне протистояння Степу і Лісостепу в скіфський час не було постійним, воно перемежовувалося періодами мирного співіснування і часами лихоліть, коли у цей край приходила війна. Для більш чіткого розуміння процесів, що відбувалися, пропонується наступна періодизація:

Перший період. Ранньоскіфський час, кінець VIII – кінець VI ст. до н. е. Від появи скіфів в Північному Причорномор’ї до часу скіфо-персидської війни. Воєнно-економічний потенціал місцевих землеробів Лісостепу дав їм можливість організувати серйозний опір нещодавнім господарям Передньої Азії. Проте історичним фактом є те, що на час приходу в Північне Причорномор’я війська царя персів Дарія наприкінці VI ст. до н.е., скіфи вже міцно утримували степи між Дунаєм і Доном, а в їх об’єднання входили і кочові, і осілі землеробські племена.

Перші, напевно, одиничні випадки проникнення кочових скіфів до Лісостепу мали місце ще до початку передньоазіатських походів, в кінці VIII ст. до н.е. Дуже цікавими для аналізу цих процесів є результати вивчення поховання воїна в кургані №15 поблизу селища міського типу Стеблева в Пороссі. Серед речей, покладених в могилу, знайдені особливі наконечники стріл і залізний бойовий молоток, найближчі аналоги яким відомі в сако-массагетському середовищі на території Середньої Азії і Казахстану. Як тут не пригадати одну із версій Геродота про походження скіфів: “...Із кочовиками-скіфами, що мешкали в Азії, воювали і завдали їм чимало прикростей массагетів, і через це скіфи перейшли за ріку Аракс і прибули в Кіммерію [70, с. 182–183]”. Мабуть саме так і пояснюється шлях массагетського бойового молотка до українського лісостепу, володіння трофейною зброєю, здобутою в боях – поширене явище.

Після повернення з азійських походів скіфи проводять активні дії по встановленню панівного становища в Північному Причорномор’ї. Їх воєнно-політична активність не обмежується степовим пограниччям. Бойові дії

розгортаються в Лісостепу. Свідчення тому – сліди скіфських штурмів Більського [179, с. 25], Трахтемирівського [42] і інших городищ. Результати вивчення найбільшого в Лісостеповому Правобережжі кургану кінця VII ст. до н.е. Переп'ятиха на Київщині, дозволяють цілком обґрунтовано бачити в ньому усипальницю одного з видатних скіфських вождів доби передньоазіатських походів [226].

Здається можливим припустити таку модель ситуації, що склалась в Лісостепу з приходом скіфів. Номади, підкоривши місцеве хліборобське (в основі своїй праслов'янське) населення, в основній масі не стали осілими, а продовжували кочовий спосіб життя на лісостепових рівнинах, одержуючи продукти землеробства у осілого населення. Пришельці-скіфи, знайшовши батьківщину в межах Лісостепового Правобережжя, на думку С.А. Скорого, могли протиставити себе іншому кочовому світу. Не виключено, що схожі процеси відбувались і в Лівобережному Лісостепу [229, с. 67–75]. Підтвердження цій думці – велика група поховань скіфських воїнів-вершників в Посуллі поблизу міст Лубни і Ромни, більшість з яких відноситься до VI ст. до н.е. [119, с. 187].

Другий період. V ст. до н.е. Перемога у війні з персами, в якій головну роль відігравали саме кочові скіфські племена, значно підвищила їх авторитет. Зріс військовий потенціал. Вживаються рішучі заходи щодо зміцнення залежності від кочовиків племен Лісостепу, як Лівобережного, так і Правобережного. Це відбувається із застосуванням військової сили, хоча не можна виключати й певних дипломатичних зусиль.

Більшість дослідників фіксує значне зростання воєнного тиску кочовиків на населення Лісостепу з початку V ст. до н.е. [229, с. 69]. На багатьох городищах (особливо помітно це в районах, близьких до кордону із Степом) чітко вирізняються сліди військових дій. Помітні також сліди пожеж, окремі поселення припиняють своє існування [123, с. 266; 265, с. 229–230]. Воєнні напади на лісостепові городища проводились кочовиками в формі набігів, раптових штурмів. Наприклад, встановлені сліди нападу кочовиків на Коломакське городище. Крім явних слідів штурму і пожежі, тут знайдено залишки людей, загиблих під час бою від стріл [213, с. 305].

Обмежені екстенсивні можливості кочового скотарства степовиків у поєднанні воєнною перевагою над землеробами Лісостепу складала основу зростання зовнішньо експлуататорської діяльності. Відчуження додаткового, а іноді і необхідного продукту землеробів, відбувалося в найбільш примітивних формах: воєнних грабунків, заміняючих їх контрибуцій і особливо – збору данини [154, с. 108]. Доречно буде навести тут оцінку цієї ситуації Страбоном: “Номади займаються більш війною, ніж розбоєм, і війни ведуть заради дані ... Вони задовольняються отриманням домовленої помірної данини не для наживи, а для задоволення повсякденних життєвих потреб; у випадку же несплати грошей данниками, починають з ними війну” [143, с. 265].

На території Степу і Лісостепу склалось могутнє скотарсько-землеробське об'єднання на чолі з воєнно-кочовою скіфською знаттю, відоме в давньому світі під назвою Велика Скіфія. Керівники цієї держави, підкоривши своїй владі певні племінні союзи кочового і осілого населення, в цілому забезпечили стабільну воєнно-політичну ситуацію в Південно-Східній Європі. Це призвело до успішного економічного і соціального розвитку регіону, значному зростанні чисельності населення і відповідно позначилось і на бойовому потенціалі скіфського війська.

Третій період. З кінця V – в IV ст. до н.е. спостерігається масове переміщення номадів. Рух кочовиків до Лісостепу був зумовлений “демографічним вибухом” в степу, який відбувається саме IV ст. до н.е. Число кочового населення Степу досягло свого максимуму, а це, як на те, співпало з початком екологічної кризи: дегресією пасовищ внаслідок їх екстенсивного використання [62] і негативними тенденціями змін кліматичних умов, настанням посушливого жаркого періоду в Північному Причорномор'ї [116, с. 182].

Тиск кочовиків на осіле населення Дніпровського Лісостепоного Правобережжя досягнув свого апогею в IV ст. до н.е. Археологічним відображенням цього процесу стали поховання воїнів у Лісостепу в традиціях степового обряду і сліди пожеж на городищах, занепад або припинення життя на багатьох з них. Сліди проникнення степовиків помітні у так званому Терасовому Лісостепу – степовій смузі завширшки 80–100 км уздовж лівого берега Дніпра між Києвом та Кременчуком. Курганні некрополі воїнів-вершників залишились в районах сьогоденного міста Борисполя [307, с. 150–160]. Дослідження Великого Рижанівського кургану показали, що в 70–50 рр. III ст. до н.е. тут був похований вождь скіфського об'єднання, яке займало території в районі рік Гнилого і Гірського Тикича [231]. Є добре обґрунтовані підстави вважати, що південна частина Правобережного Лісостепу (передусім територія басейну Тясмину, де зосереджено найяскравіші пам'ятки цього часу), і Терасовий Лісостеп на Лівобережжі з VI ст. до н.е. ввійшли як складові частини до Степової Скіфії

Немає свідчень письмових джерел про походи скіфів до Центральної Європи і подальші напрямки їх вторгнень. Про воєнні дії скіфів в цьому напрямку можемо судити тільки на основі аналізу археологічної джерельної бази [162; 225; 227; 268; 310].

На городищах і селищах населення цього регіону (східногольштатська, хораковська і піздньолужицька археологічні культури) знайдено масу свідчень про раптові і жорстокі напади скіфських загонів. Наконечники скіфських стріл десятками позастрявали в зовнішніх частинах валів і стін городищ. Серед випадкових знахідок – загублені під час бою предмети скіфського озброєння. Житла і дерев'яні укріплення спалені. Скелети оборонців городищ і мирних жителів – жінок та дітей – залишились на місці загибелі, мабуть після скіфського нападу вже не було кому їх поховати. Про раптовість скіфських нападів свідчать знахідки

нашвидкуруч прихованих скарбів, місцеві жителі намагалися зберегти найцінніше з домашнього скарбу. Діапазон датування відомих випадків штурмів, захоплення і знищення європейських городищ скіфськими вершниками, охоплює проміжок часу з початку VI до початку V ст. до н.е. [268, с. 50–55]. Це був не один “рейд” скіфів до Європи на рубежі VI–V ст. до н.е. [310, с. 282], а серія скіфських вторгнень, які можна звести в два основних етапи.

На першому етапі (перша половина VI ст. до н.е.) скіфська експансія охопила території, розташовані на північно-західному рубежі Карпатського басейну. Першу хвилю скіфського вторгнення вчені пов’язують з процесами поширення і закріплення скіфських номадів у лісостеповій зоні, аналогічно тим процесам, що відбувалися в Північному Причорномор’ї. В результаті цих дій скіфи захопили Трансильванію, де підкорили собі і корінне місцеве населення, і залишки кіммерійців. Пам’ятки скіфської доби зафіксовано на території сучасної Румунії, Угорщини, Словаччини. У басейні Тиси відкрито ряд скіфських могильників, які пов’язують з перебуванням тут постійного скіфського населення. Тут утворився базовий стратегічний район, аналогічний районам створеним в Передній Азії, для нанесення подальших ударів (мал. В.10).

На другому етапі (друга половина VI ст. до н.е. і особливо його кінець) скіфські військові походи в Центральну та Західну Європу досягли свого максимуму. Основними напрямками скіфських військових походів до Європи були: Задунав’я – через Моравію і Моравські Ворота – на лівобережну частину Сілезії – до Нижніх Лужиць [225; 268; 310] та Середнє Подніпров’я – Середня Польща з обходом Карпат з півночі [42, с. 88–89]. На заході скіфські війська дійшли верхів’їв Ельби (район сучасного м. Часлав-Градек) і середньої течії Одери, на півночі – району сучасного м. Кам’янець на Віслі. Поблизу ріки Одер, в околицях містечка Феттерсфельд (Віташково), було виявлено поховання скіфського військового вождя кінця VI ст. до н.е. Археологічно засвідчені напади скіфів на городища Смоленице-Мольпір, Стжегом, Віцина, Польановіце [42, с. 88].

Характер воєнних дій, їх масштабність, особливості застосування тактичних прийомів та способів бою, використання фактору раптовості свідчать про те, скіфське військо, яке діяло в Європі, складалось цілком з воїнів-вершників племінного об’єднання скіфів-номадів. Європейські війни скіфів не велись за захоплення територій, як у Північному Причорномор’ї, і мали за мету виключно грабінницькі цілі. Вчені серед наслідків скіфських воєнних походів вказують на помітне зниження демографічного потенціалу, знищення господарських і воєнно-політичних центрів, погіршення економічних зв’язків, в тому числі так званої “янтарної дороги” північ-південь [268, с. 62].

В VI ст. до н.е. персидські царі, спираючись на ідею світового панування і створивши наймогутнішу армію того часу, захопили величезні території від Єгипту до Індії з населенням близько 50 мільйонів чоловік. В останній чверті VI ст. до н.е. цар персів Дарій I Гістасп здійснює

загарбницький похід до Північного Причорномор'я.

Геродот залишив свідокство про похід Дарія на скіфів як акт помсти за їх колишні війни в Азії [70, с. 180]. На думку автора, тут діяв комплекс причин. Давній Світ стояв на порозі греко-персидських воєн. Неминучість воєнного зіткнення західної і східної цивілізацій стала зрозумілою всім. Підкорення Скіфії планувалось як черговий крок на шляху персів до світового панування і мало слугувати підвищенню воєнного потенціалу персидського царства в його подальших загарбницьких акціях. Однією з головних повинностей підкорених народів була військова повинність, обов'язок на вимогу царя виставляти свої військові контингенти. За цих обставин приєднання воєнного потенціалу Скіфії, залучення на своїй стороні її з'єднань, бачилось персидському керівництву як одна з умов перемоги над Заходом.

Персидське керівництво достатньо добре знало географічні та етнічні реалії Давнього Світу. Ктесій Книдський (автор першої історії персів) повідомляє про стратегічну розвідку боєм Аріарамна – сатрапа Дарія I. Аріарамн на 100 суднах здійснив напад на землі причорноморських скіфів, захопив групу полонених. Таким чином, цар персів отримав необхідні відомості про характер і розміри тієї країни, куди збирався спрямувати свої війська.

Можливим стратегічним планом війни проти скіфів було: провести війська через степові простори, населені скіфськими племенами, підкорити ці племена (розпочавши з панівних царських скіфів) і вийти на кордони своїх середньоазіатських сатрапій, або повернутись до Персії через Кавказ. Підтвердженням такого стратегічного плану може слугувати розпорядження Дарія про ліквідацію мосту через Істр (Дунай) після його форсування персидськими військами [70, с. 202]. При цьому закласти опорні пункти на завойованих землях для закріплення персидського панування. До таких пунктів можна віднести збудоване Дарієм місто Дориск у Фракії, а також комплекс укріплень в Північному Приазов'ї [70, с. 208; 279, с. 67].

Таким чином, виконуючи волю свого повелителя, перси вступили в Скіфію і проходячи 27–40 км за добу рушили вглиб чужих степів [279, с. 70]. Точні хронологічні рамки цього походу, глибина проникнення персидського війська в Скіфію і його маршрут по-різному трактуються науковцями [207, 279]. Автор схиляється до думки Є.В. Черненка, що найімовірніше події скіфо-персидської війни відбувалися влітку – на початку осені 512 року до н.е., військо персів дійшло до Північного Приазов'я (мал. В.11) [279]. За свідченням Геродота, термін походу був визначений Дарієм у 60 днів [70, с. 203].

Геродот визначає чисельність персидського війська у 700 тис. чоловік, Ктесій – у 800 тис. Проте ця цифра напевно дуже перебільшена, так як і кількість кораблів, що були задіяні в поході на Скіфію – 600. Перебільшення Геродотом чисельності персидського війська виражає загальну тенденцію античних істориків [101; 215, с. 78; 233, с. 79–91]. На

думку вчених військо персів у поході до Скіфії могло нараховувати до 50 тис. воїнів, що мало в 3 – 5 раз перевищувати чисельність скіфського війська [279, с. 18–56; 99, с. 48].

Персидське військо мало на своєму озброєнні найсучасніші зразки зброї того часу. Персидські військові начальники набули значного досвіду в ході безперервних загарбницьких війн. Серцевиною війська Дарія були гвардійські частини “безсмертних” – 10 тис. відбірних персидських воїнів. До слабких сторін персів слід віднести низький морально-бойовий дух основної частини війська, що складалась із представників поневолених народів, їх нестійкість і швидко зміну настрою в разі невдач і труднощів; недостатнє врахування персидським керівництвом величини відстаней просторів північно-причорноморських степів; недостатню увагу до організації зв’язку та взаємодії, розвідувального, інженерного і тилового забезпечення. Величезна кількість персидського війська, яка за задумом мала мати вирішальне значення у битві з військом скіфів, призвела до зниження маневрених можливостей і створила значні труднощі в життєзабезпеченні.

Основні питання мобілізації сил скіфів на відсіч агресору вирішувались завчасно, в період висування персів до кордонів Скіфії. Але спроба скіфів створити антиперсидську коаліцію народів Південно-Східної Європи вдалась лише частково: савромати, гелони і будини увійшли в союз зі скіфами; неври, агафірси, меланхлени, таври і андрофаги відмовили скіфським посланцям [70, с. 204–207].

На військовій раді скіфських вождів було вироблено стратегічний план ведення війни. Керівництво скіфів тверезо підійшло до оцінки співвідношення сил сторін. На кинутій персами виклик скіфським керівництвом було задумано здійснення ряду асиметричних відповідей (застосована сучасна термінологія [165, с. 24] на думку автора, найбільш чітко відповідає суті дій скіфів). Прийнято рішення: незважаючи на чисельну перевагу персів, оборонятись і відстояти свою незалежність. Стратегічний задум полягав у наступному: відкритої битви не давати, здійснити стратегічний відступ з проведенням активних маневрових дій. Заманити персів углиб своєї території і поступово змінити співвідношення сил шляхом виснаження ворогів, психологічного тиску, підриву морально-бойового духу противника.

Військо скіфів, яке складалося з трьох частин під керівництвом трьох царів, було зведено у два угруповання (мал. Д.7.2). Менше, але разом з тим найбільш мобільне угруповання очолив Скопасіс. Йому було поставлене стратегічне завдання на весь період війни. При цьому передбачались пасивна і активна стадії кампанії: починаючи від виконання ролі своєрідного “лоцмана”, за яким йшли перси, аж до переходу до переслідування противника, що відходить. В ході відступу, цей загін мав об’єднатись із савроматами в районі ріки Танаїс (Дон). Друге угруповання об’єднаних сил царів Іданфірса і Таксакіса складало головні сили скіфів. Воно протягом першої половини війни виконувало роль заслону,

перешкоджаючи пересуванню персів на північ. В подальшому загін Таксакіса мав об'єднатися з військами гелонів та буддинів. Загальне керівництво покладалось на Іданфірса, який імовірно був царем саме царських скіфів.

На першому етапі війни, після військової ради, головні сили скіфів виступили назустріч ворогові. Роль передового загону виконувало рейдове з'єднання Скопасіса, розвідувальні дозори якого зіткнулись з персами за три дні шляху від Істру. Загін Скопасіса блискуче виконав свої задачі, провівши за собою персів майже аж до Танаїсу. Застосовуючи свою тактику, скіфи систематично нападали на ворога, знищували рослинність, засипали джерела, залишаючи військо Дарія I без води, продовольства, фуражу. Рухливі кінні загопи скіфів були практично не вразливі. Широко застосовувались засідки, раптові напади. Військо персів трималось в постійній напрузі. Крім досить відчутних фізичних втрат, така тактика була спрямована на здійснення психологічного впливу на ворога.

На другому етапі скіфами була активно застосована тактика так званої “малої війни”. Дрібні загопи скіфів щоденно нападали на персів, вибравши слушні моменти, коли перси їх зовсім не чекали. Бойові дії велись вдень і вночі. На цьому етапі військо персів рухалось в західному напрямку по території, де було знищено рослинність, а криниці засипано. Скіфами здійснювалось активне блокування інформаційного простору. Ця задача була доручена найбільш маневреним загонам Скопасіса. Про це свідчить, наприклад, той факт, що перси повністю втратили зв'язок з охороною мосту через Дунай, в той час коли скіфи неодноразово вступали в переговори з цим відділом (мал. Д.7.1) [70, с. 209]. Комплексний цілеспрямований психологічний вплив на ворога призвів до деморалізації його військ. Становище Дарія ставало усе тяжчим.

На третьому етапі, виснаживши противника, підірвавши морально-бойовий дух його війська і, разом з тим, об'єднавши свої сили з силами союзників, скіфи вирішили дати бій Дарію. Стратегічна і тактична ініціатива вже повністю належала скіфам. Саме в цей момент Геродот вперше відмічає появу піхоти у війську скіфів [70, с. 210].

Справжньою психологічною диверсією стали відправлені царю персів дари: птах, миша, жаба і п'ять стріл, які мудрець персів Горбій витлумачив так: “Якщо, перси, ви не станете птахами і не полинете високо в небо, або мишами, і не сховаєтесь в землю, або жабами, і не пострибаєте в болота, то ви не повернетесь до себе, вас згублять оці стріли [70, с. 210]”. Вивела Дарія із рівноваги також і історія з зайцем [70, с. 210–211]. Все це призвело до появи і розвитку панічних настроїв у персидського керівництва і спровокувало втечу Дарія зі свого табору.

Так завершилась ця війна, в якій скіфи здобули собі славу нездоланих вершників. Академік В.В. Струве писав, що “скіфо-персидська війна була однією з найвизначніших подій в історії нашої Батьківщини [245, с. 100]”.

Основною особливістю стратегії скіфів у війні з персами є правильна оцінка співвідношення сил та прагнення змінити його на свою користь, досягти переваги над противником. Відомий військовий історик Є.А. Разін вважав, що скіфські воєначальники одними з перших у історії війн і воєнного мистецтва для зміни співвідношення сил та засобів на свою користь застосували стратегічний відступ. Ця стратегія пізніше була використана полководцями Вітчизняної 1812 р. і Великої Вітчизняної війни [215, с. 80–81]. В стратегії та тактиці скіфів постійно присутні застосування військової хитрості, вмиле поєднання скритності і введення противника в оману. Їх досвід заслуговує вивчення і використання [146, с. 34].

Вигнанням персів із Скіфії та закінченням скіфо-перської війни не завершився конфлікт скіфів із персами. Відлунням скіфо-перської війни і виявом дипломатичної діяльності скіфів є їх переговори зі Спартою близько 490 р. до н.е. Метою переговорів було намагання створити антиперсидський союз з греками. “За те, що Дарій вдерся до їхньої країни, скіфи-кочовики після цього задумали йому відплатити. Відрядивши посольство до Спарти, щоб заключити військовий союз, вони намагалися домовитися про те, що самим скіфам слід було б зробити спробу вторгнення у Мідію біля р. Фасіс, а спартанців вони хотіли умовити виступити з Ефеса й піти у глиб материка [70, с. 282]”. Дуже цікавою є згадка про р. Фасіс. Адже вздовж верхньої течії цієї ріки лежав один з шляхів, яким скіфи йшли у Передню Азію. Скіфо-спартанські переговори, здається, слід віднести до 490 р. до н.е. [99, с. 59] – саме цього року завершилося царювання царя Спарти – Клеомена [29, с. 194]. Але переговори не мали успіху. Скіфо-грецький союз не відбувся. З 490 р. до н.е. почалася низка греко-перських війн.

Про зимові походи війська скіфів в V ст. до н.е. на Таманський півострів в землі синдів залишив повідомлення Геродот [70, с. 186], яке значно пізніше підтвердив Лукіан Самосатський [147, с. 153]. На сьогодні в Західному Закубанні виявлено декілька груп археологічних знахідок скіфського походження, які прямо вказують на те, що північно-причорноморські скіфи в першій половині V ст. до н.е. здійснювали воєнні походи в Синдику [185, с. 126–128].

Згідно реконструкції подій ранньої боспорської історії, запропонованої В.Ф. Гайдукевичем [67], В.П. Толстиком [254] і додатково аргументованої Ф.В. Шеловим-Коведяєвим [293], походи скіфів, з ціллю грабежів і отримання з синдів дані, здійснювались в першому двадцятиріччі V ст. до н.е. і зачіпали не тільки Синдику, але і грецькі міста тих районів Керченського і Таманського півостровів, через які походили маршрути походів скіфських військ (мал. В.12). Ці походи припинились після об'єднання грецьких міст у Боспорське царство в 480 р. до н.е. Археологічні знахідки на території Синдики в цілому відповідають запропонованій історичній реконструкції [47].

Порівняно невелике число знайдених на Тамані предметів скіфського озброєння і спорядження, що належать до початку V ст. до н.е., свідчить про короткочасність перебування північно-причорноморських кочовиків в

Синдиці. Це є побічним доказом того, що скіфські походи на Тамань цього часу здійснювались не у формі систематичних сезонних перекочовок, а були воєнними набігами на землі синдів.

Скіфо-фракійські війни. Починаючи з VI ст. до н.е. і аж до загибелі Великої Скіфії, військово-політична активність скіфів проходить під знаком постійного прагнення до експансії на південний-захід, де вони зіткнулись з фракійськими племенами трибалів, одрисів, гетів і грецькими містами-полісами Західного Причорномор'я [184].

Про найдавніші часи проникнення скіфів в Задунав'я ми не маємо письмових свідчень і можемо судити лиш на основі археологічних джерел. Присутність скіфів за Дунаєм переконливо засвідчують археологічні матеріали – знахідки окремих скіфських поховань, значна кількість озброєння скіфського типу [225]. На правому березі Дунаю відомо три скіфські статуї, всі вони датуються VI ст. до н.е. (мал. Е.2). Таким чином, час їх встановлення співпадає з періодом повернення скіфів до Північного Причорномор'я після передньоазіатських походів. На лівому березі – дві статуї: перша датується другою половиною VI ст. до н.е. і друга – другою половиною IV ст. до н.е. [190, с. 16–17]. Встановлення скіфських статуй на нових землях мало засвідчити їх права на ці території і освячення прав на їх захист аж до кровопролиття.

Після перемоги скіфів над персами спостерігається посилення військово-політичної активності скіфів за Дунаєм, головним виявом якої був похід на Херсонес Фракійський, розташований на березі Мармурового моря. Ймовірно, цей похід відбувся не одразу по вигнанні персів зі Скіфії. Звичайно його відносять до 496–495 рр. до н.е. [164, с. 111–127]. Тиран Херсонеса Мільтіад, який підтримував персів і брав активну участь у скіфо-перській війні, злякався помсти скіфів і залишив місто.

Скіфські поховання VI–IV ст. до н.е. у степах Нижнього Подунав'я, на півдні Прутсько-Сиретського межиріччя та в Добруджі свідчать про наявність постійного скіфського населення на берегах Істру, який був добре освоєним скіфським плацдармом для просування далі, за Дунай. Без воєнного зіткнення тут звичайно не обійшлося. В цей час реальним військовим противником скіфів на Балканах могло бути військо об'єднання фракійського племені одрисів [164]. Боротьба між скіфами і фракійцями в V ст. до н.е. протікала з перемінним успіхом і завершилася у 80-ті роки мирним договором, який був скріплений династичним шлюбом скіфського царя Аріапіфа з дочкою фракійського правителя Тереса. Саме згідно цього договору, Дунай ставав кордоном між фракійцями-одрисами та скіфами.

Археологічні дослідження останніх десятиліть минулого століття докорінно змінили уявлення про характер пам'яток скіфів в Придунав'ї. Зараз тут відомо близько 400 скіфських поховань IV ст. до н.е., що свідчить про надійне освоєння території скіфами, про наявність в регіоні в цей час значного скіфського населення. Володіння скіфів на правобережжі Дунаю займали район, обмежений з півночі і заходу – нижньою течією Дунаю, а з

півдня – східними схилами Балканських гір [8]. Саме ця територія отримала в елліністичний час найменування Малої Скіфії і саме тут, в околицях Каллатії, Діонісополя, Том, згадують скіфів джерела III ст. до н.е. [292, с. 58–59].

Воєнна діяльність скіфів у районах Придунав'я в IV ст. до н.е. перед усім пов'язується з діяльністю царя Атея. За його часів триває рух скіфів за Дунай. Імовірно навіть проникнення окремих скіфських кінних загонів у глибини Балкан [99, с. 65–66]. Поширений в науковій літературі погляд на Атея як царя всієї Великої Скіфії і навіть її творця, надійно не підтверджується ні писемними, ні речовими джерелами. На користь цієї думки говорить і аналіз нумізматичного матеріалу. Грошові знаки царя Атея після 345 р. до н.е. знаходять тільки на правобережжі Дунаю, поширення на території всієї Скіфії вони не знайшли [9, с. 38–39]. Скоріш за все Атея можна рахувати за царя однієї з базилій Великої Скіфії, або навіть правителя її Задунайської області-архе і командувача західного військового об'єднання скіфів [281, с. 81].

Про битву скіфів з фракійським племенем трибалів відомо з розповідей античних авторів – Юлія Фронтіна та Полієна [143, с. 444–445]. Тут Атей з успіхом дезінформував ворога, наказавши підігнати стада худоби до місця битви. Курява була прийнята трибалами за наближення до скіфів допомоги з боку їхніх сусідів. Помпей Трог повідомляв про війну, яку Атей вів з істріанами. У цій війні він зазнавав труднощів і змушений був звернутись до Філіпа Македонського за допомогою, але швидко відмовився від неї. В результаті успішних бойових дій, скіфи близько 346 р. до н.е. закріпилися у Добруджі. З цього часу монети царя Атея виготовляють у Калатії, що разом з кількома іншими містами греків у Добруджі попадає під його владу. Чеканка цих монет відбувалася в межах 345 – 339 рр. до н.е. [9, с. 15, 36–40] і мала засвідчити високе положення скіфського царя.

З ім'ям скіфського царя Атея і царя Македонії Філіпа II пов'язаний початок скіфо-македонської війни, що затягнулася до кінця IV ст. до н.е. Часто в науковій літературі ці події називають скіфо-македонським воєнним конфліктом [292, с. 54–63]. На думку автора, це недооцінка масштабності і значимості воєнних подій того часу. Скіфія і Македонія з 339 по 313 рік до н.е. перебували у стані війни, яка за сьогоднішніми уявленнями може класифікуватись як регіональна. В цей час повністю змінилися відносини між двома державами від союзницьких стосунків до прямого збройного протистояння. Війна велась за участю військ двох наймогутніших держав Південно-Східної Європи і зачіпала інтереси переважної більшості давніх країн Балканського півострова. Скіфо-македонська війна була довготривалою і за напруженістю характеризується як середнього і низького ступеня інтенсивності. Керівництво збройною боротьбою здійснювали або перші особи воюючих держав (Атей, Філіп II, Олександр Македонський), або військові полководці найвищих рангів (Зопіріон, Лісімах).

Спочатку Філіп II і Атей діяли як союзники. Проте обставини складались так, що їх конфлікт був тільки питанням часу. Розгром скіфів забезпечував зміцнення становища македонян у Фракії. А це, в свою чергу, гарантувало спокійний тил у боротьбі за Північну Грецію. На карту було поставлено дуже багато. Скіфи в цій війні не були зацікавлені. Їх цілком влаштовувало збереження існуючого положення сил у Фракії та Добруджі.

Свій марш до р. Істра цар Македонії він мотивував прагненням встановити на його березі свою статую. Атей пообіцяв одразу ж зруйнувати її. Македонське військо здійснило форсований марш із району Візантія найкоротшим шляхом – по узбережжю Чорного моря. Філіп II взяв з собою більш мобільну частину війська, без обозів і воєнних машин. Спроба оцінки сил сторін зроблена румунським вченим П. Нікореску. На його думку, число скіфських воїнів не перевищувало 5 тис. чоловік, а експедиційний корпус Філіпа II не набагато перевищував 3 тис. чоловік [316, с. 27].

У 339 р. до н.е. відбулася вирішальна битва між скіфами та македонцями (мал. В.14). Варіант реконструкції подій цієї битви запропонований Є.В. Черненко [283]. Прийняті в македонському війську способи і прийоми розгрому противника були доволі сталими. Вони передбачали нанесення основного удару кіннотою у фланг противника при скоюванні його основних сил македонською фалангою, обхід ворожих бойових порядків і завдання подальшого удару по противнику з тилу. Саме таким чином Філіп II досягнув перемог в битві з іллірійцями 359 р. до н.е., у Фессалійській битві 353 р. до н.е., у битві при Херонеї 338 р. до н.е. В подальшому, ті ж самі прийоми застосував син Філіпа II Олександр Македонський в стратегічних битвах при Гранику, Іссах, Гавгамелах, Гідаспі. З великою долею вірогідності ми можемо допустити, що таким же чином планувалась і битва македонян зі скіфами в 339 р. до н.е. Аналогічно, принципи скіфської стратегії і тактики проведення битви (бою) передбачали завдання головного удару в центр бойового шиккування противника з метою прориву його бойових порядків, розчленування і знищення ворожого війська по частинам, про що ми маємо свідчення давніх авторів.

В битві з македонським військом 339 р. до н.е. скіфи зазнали нищівної поразки. Атей, якому тоді було вже 90 років, загинув у бою. Переможці захопили 20 000 жінок та дітей, великі гурти худоби, близько 20 000 коней. Зауваження Юстина, що поряд з місцем битви знаходився табір скіфів, в якому перебували жінки, діти і весь скарб, свідчить про те, що скіфи не були готовими до війни, швидкий рейд македонського корпусу застав їх зненацька. Стратегія скіфів, що передбачала завчасну підготовку можливих районів бойових дій, евакуацію з них небоєздатного населення і матеріальних цінностей, в даному випадку використана не була. Поясненням може бути відсутність часу на проведення цих заходів. Основні військові сили скіфів Північного Причорномор'я, знать зі своїми дружинами важкоозброєних воїнів-професіоналів не взяли участі в бойових діях

В битві з Філіпом II скіфи не застосували свій знаменитий маневр відступу, загинув Атей і, очевидно, його найближче оточення, тому що за спиною був табір з жінками і дітьми, скіфам довелось стояти на смерть. Матеріальним свідченням війни македонян з Атеєм, загибелі скіфського володаря, значення, яке надавав Філіп II своїй перемозі, можна вважати золоту обкладинку скіфського гориту, знайденого в гробниці Філіпа у Північній Греції, яка відноситься до тієї ж серії, що і обкладинки горитів скіфських царських курганів [277, с. 63–85].

Поразкою Атея скіфо-македонська війна не завершилася. У 335 р. до н.е. військо Олександра Македонського форсувало Дунай і розпочало воєнні дії на лівобережжі. Але звістка про змову ворогів і підступне вбивство батька, царя Македонії Філіпа II, змусили молодого полководця припинити задунайський похід і повернутись додому. А вже в наступному 334 р. до н.е. розпочалась війна з Персією [44, с. 86].

У 331 р. до н.е. відбувся похід у Скіфію Зопіріона, полководця Олександра Македонського. Відомості про цю подію обмежені побіжною згадкою у Помпея Трога: “Зопіріон, якого Олександр залишив намісником Понту, гадаючи, що його признають ледачим, якщо він не звершить ніяких справ, зібрав 30 тис. війська й пішов війною на скіфів, але був знищений з усією армією і, таким чином, поплатився за непродуманий початок війни з безвинним народом”. Спроби деяких авторів розглядати напрямок походу Зопіріона на Кам’янське городище, з метою завдати удар по столичному центру Скіфії, безпідставні. Помпея Трога доповнює розповідь Макробія про облогу Зопіріоном міста борисфенітів – Ольвії: “Борисфеніти, яких обложив Зопіріон, відпустили на волю рабів і дали права громадянства іноземцям, поміняли боргові зобов’язання і, таким чином, змогли витримати облогу ворога [66, с. 65]”. Похід Зопіріона в Скіфію закінчився нищівною поразкою.

Події скіфо-македонської війни епізодичні, ступінь її інтенсивності часом дорівнювала нулю. Окремі воєнні походи, бої і битви перемежовувались періодами відносного затишшя і офіційного перемир’я. Історики Олександра Великого Курцій Руф і Аріан залишили повідомлення, що під час перебування на Сході Олександра Македонського відбувся обмін посольствами між ним і скіфами [143, с. 403, 427]. У ході переговорів скіфські послы повідомили Олександра, що після смерті їхнього царя (ім’я якого не відоме), його владу наслідував брат. Вірогідно, це був дипломатичний крок нового скіфського царя Агара до встановлення дипломатичних відносин з “володарем світу”. Після смерті геніального полководця в 323 р. до н.е. скіфо-македонська війна поновлюється.

Останньою відомою подією цієї війни слід відзначити участь скіфів в боротьбі проти Лісімаха – діadoха (командира) Олександра Македонського і сатрапа (управляючого) Фракії [143, с. 258, 301]. Вже після смерті Олександра один з його діadoхів Антигон вирішив опертись на фракійців, скіфів та грецькі міста Західного Причорномор’я з метою створення коаліції й зміцнення своїх позицій у Фракії. Близько 313 р. до н.е. Лісімаху вдалося

здолати цей союз.

Скіфські воєнно-політичні стосунки з грецькими містами-полісами Північного та Західного Причорномор'я, Криму носили різноманітний характер: від партнерства у воєнній сфері до воєнно-політичного протистояння і прямої збройної боротьби, але перший напрямок повністю переважав і за значенням, і в часовому просторі. Скіфо-грецьку контактну зону можна умовно поділити на чотири сектори:

1. Нижнє Побужжя і Подністров'я. Тут у другій половині VII ст. до н.е. греками було засновано поселення на острові Березань (Борисфен), а у VI ст. до н.е. – Ольвію, Ніконій та Тіру.

2. Західний Крим. З VI ст. до н.е. тут існують Керкенітіда і Херсонес.

3. Східний Крим і азіатське узбережжя Керченської протоки (Пантікапей, Німфей, Феодосія, Фанагорія і інші), територія Боспорського царства.

4. Західний сектор включав грецькі міста на фракійському узбережжі Понту Евксінського: Істр, Томи, Калатію, Одесс, Аполонію та інші.

У Північному Причорномор'ї греки швидко порозумілися зі скіфами, що повернулись з передньоазіатських походів. Землі для поселень і занять землеробством були надані грекам вождями скіфів за угодами, або за помірну орендну плату. Грецькі колонії швидко розвивалися і в кінці VI ст. до н.е. перетворилися в самостійні територіально-політичні утворення – поліси. У другій половині VI – на початку V ст. до н.е. в Ольвії проживала значна група скіфського населення, поява якої в грецькому місті може бути пояснена тільки дружніми стосунками між ольвіюполітами і варварами. Яскраво свідчить про характер відносин між скіфами та античними центрами, зокрема з Ольвією, історія скіфського царя Скіла. Він "... народився від матері істріянки, а не від тамтешньої жінки, і його мати навчила еллінської мови та еллінської грамоти", скіфський цар мав палац в Ольвії і брав участь у релігійних містеріях греків [70, с. 7–80].

Мирні роки часом змінювались на воєнне протистояння. Це ставало однією з причин скорочення сільськогосподарської хори полісів. Такі процеси типові в першій третині V ст. до н.е. для сільських поселень Нижнього Побужжя [136, с. 26]. В цей же час тиск скіфів на античні центри південно-західного Причорномор'я (зокрема на Ніконій та його округу) демонструють ту саму картину – припиняє своє існування низка античних поселень на берегах Дністра. В оборонних цілях греки створюють фортифікаційні системи своїх міст і оточуючої їх хори.

З другої чверті V ст. до н.е. встановлюється "варварський протекторат" над грецьким населенням Північно-Західного Причорномор'я [52, с. 94–109; 136, с. 21–36; 288, с. 42–45]. В Ольвії карбуються монети з іменем Емінака, в якому дослідники вбачають скіфського династа середини V ст. до н.е. В цей же час під протекторатом скіфів опинилась і Каркінітіда. Скіфська верхівка з того всього мала добрі зиски. В аналогічній ситуації

цар одрисів отримував данину з грецьких міст західного узбережжя Чорного моря в 400 талантів. Великий інтерес становить факт емісії монет з іменем Скіла у м. Ніконії в другій чверті V ст. до н. е. Монети литі з бронзи. На реверсі зображено колесо, а на аверсі – сову та літери з іменем царя. Зображення сови – емблеми Афіні – може свідчити про орієнтацію царя на Афіни та його можливу роль у вступі м. Ніконії до Афініського союзу [112, с. 3–15].

В 437 р. до н.е. в Понт Евксінський увійшла афініська воєнна ескадра під командуванням Перикла. Він приєднав до Афініського морського союзу Німфей, вирішив дипломатичні проблеми в Ольвії і Боспорі. Можливо відбулися переговори Перикла зі скіфськими правителями, результатом їх стало надання Ольвії більшої самостійності.

Маємо також свідчення про тісну взаємодію скіфів і грецьких міст-полісів західного побережжя Понту Евксінського: Істру, Том, Калатії, Аполонію за часів царя Атея. Так, у Калатії чеканились монети скіфського царя, а Істр навіть став опорним пунктом скіфів під час війни з Філіпом II, внаслідок чого був зруйнований македонянами. Під час скіфо-македонської війни і інші міста західного узбережжя стали союзниками Атея. Жителі м. Аполонії виступили посередниками в скіфо-македонських переговорах [292, с. 61]. Скіфські воєнно-політичні інтереси сягали до середземноморських проток. З цього приводу маємо згадку про лист царя Атея жителям міста Візантія (передану Аристокритом через Климента Олександрійського): “Цар скіфський Атей візантійському народу: не шкодьте моїм прибуткам, щоб мої кобилиці не пили вашої води [143, с. 509]”.

Особливістю відносин скіфів з Херсонесом було більше, ніж з іншими грецькими містами-полісами, воєнне протистояння, яке досягнуло свого апогею в пізньоскіфський час [242].

На час появи перших грецьких переселенців на Боспорі Кіммерійському відносини між ними та місцевим населенням (передусім скіфами) в цілому були мирними та економічно взаємовигідними, проте згодом не обійшлося без воєнних сутичок [293, с. 5–187]. Шлях через Керченський півострів та протоку на територію Азіатського Боспору значних угруповань скіфів був звичайним напрямком військової активності скіфів і становив значну загрозу грекам Боспору. Дійшло до того, що на початку V ст. до н.е. відносини боспорців із скіфами загострилися настільки, що нормальний розвиток міст Боспору, зокрема Пантікапею, був перерваний приблизно на чверть століття. Про це свідчать археологічні матеріали. На території близько десяти центрів Європейського та Азіатського Боспору чітко простежується шар значних пожеж та руйнувань першого десятиріччя V ст. до н.е. В деяких містах населення навіть залишало свої оселі. В Тіритаці у шарі з добре помітними слідами пожеж, знайдено скіфський наконечник стріли [254, с. 24–48]. Зазнає значних руйнувань Мірмекій [53, с. 54–63].

Греки були вимушені вжити екстрених заходів щодо захисту своїх міст. Загроза з боку скіфів стала однією з причин створення Боспорської держави у 480–479 рр. до н.е. [67; 254, с. 24–48; 293, с. 67]. Греки зуміли консолідуватися й активно протистояти скіфам. З початку V ст. до н.е. міста Боспорського царства обносяться оборонними стінами [53].

Протягом другої половини V – IV ст. до н.е. відносини між скіфами та боспорцями були в основному мирними. Про це свідчить наявність у безпосередній близькості від їхніх центрів (інколи навіть у їхніх некрополях) курганів, що традиційно пов'язуються із похованнями скіфської вищої знаті та царів – Німфей, Куль-Оба, кургани Патініотті, Кекуватського, а інколи і рядових дружинників. Упродовж V–IV ст. до н.е. на Керченському півострові постійно мешкало напівосіле та осіле скіфське населення [306, с. 20–74].

Проте відносини греків та скіфів не завжди були безконфліктними. Письмові джерела й археологічні дані свідчать про періодичні конфлікти між ними [238]. Так із промови Демосфена, що відноситься до 328 р. до н.е., говориться, що на Боспорі погане положення справ внаслідок війни Перісада зі скіфським царем. Боспорські тирани могли володіти землями на Керченському півострові на підставі існування між ними та скіфами союзного договору [293, с. 168]. Страбон вказує, що скіфи вимагали збільшення данини [143, с. 265]. В новелі Лукіана скіфський посол Арсаком відправляється на Боспор з питань данини, яку нібито завжди боспорці платили скіфам [147, с. 149–150].

Відомі різні форми воєнного партнерства між скіфами і Боспорським царством. Скіфи, в разі потреби, допомагали владикам Боспору воєнною силою. Під час війни за Феодосію цар Левкон використав загопи скіфських лучників [147, с. 444]. За необхідності царі Боспору могли знайти притулок у скіфів. Саме під захист скіфського царя Агара утік син загиблого царя Боспора Перісад, де й знайшов надійний притулок [147, с. 324].

Часто скіфи залучались до воєнних дій в якості союзників. Детально розповідає про династичний конфлікт на Боспорі у 310–309 рр. та про активну участь в ньому скіфів Діодор Сіцилійський [147, с. 322–324]. Особлива цінність цього джерела полягає в тому, що Діодор мав змогу використати праці боспорських істориків, що не дійшли до нас [67, с. 162]. Після смерті боспорського царя Перісада почалася боротьба за престол між його синами Сатиром, Евмелом та Пританом. Царем став старший брат Сатир. Евмел виступив проти. Конфлікт переріс у збройну боротьбу. Евмел заручився підтримкою царя одного з племен Прикубання (фатеїв) – Аріафарна і зумів зібрати військо з 22 тис. піхотинців та 20 тис. кіннотників. На боці законного царя виступили скіфи-союзники (вони виставили 10 тис. вершників і понад 20 тис. піхоти) та найманці – не більше 2 тис. важкоозброєних воїнів-гоплітів і стільки ж фракійської легкоозброєної піхоти [278]. Основні бойові дії розгорнулися на території Прикубання.

Вирішальна битва відбулась на р. Фат в 310/9 р. до н.е. Військо Сатира переправилось через річку. Мета його ясна – цар хотів захистити свій тил від нападу та примусити військо битися на смерть без надії на втечу у разі поразки. Заслугує на увагу побудова бойового порядку війська скіфів. Діодор пише, що командував зведеним військом цар Боспору Сатир. Виняткове значення має зауваження історика, що він став “у центрі строю за скіфським звичаєм”. Правий фланг утворювали греки-гопліти та легкоозброєні фракійці. Імовірно, битва планувалася так, що греки, з яких можна було б утворити щось подібне на фалангу з невеликою кількістю рядів, та фракійці мали стійко утримувати свою позицію на визначеному їм фланзі, аналогічну задачу отримала, мабуть, скіфська піхота на лівому фланзі. Основна ударна сила скіфів – важкоозброєна кіннота, наносила головний удар в центр війська противника з метою прорвати його бойові порядки і, розчленувавши вороже військо на дві половини, створити умови для його повного розгрому. Елементом бойового порядку був табір, оточений возами з обозу. Він був підготовлений до кругової оборони на випадок необхідності переходу до оборонних дій. Це один з перших прикладів створення бойового табору, надійно зафіксований письмовим джерелом.

Битва розгорталась наступним чином (мал. В.13). В центрі, військо фатеїв під командуванням Аріфарна, не витримало рішучого удару скіфської важкої кінноти й побігло. На лівому фланзі скіфська піхота утримала визначені їй позиції. На правому фланзі Евмел з кіннотою фатеїв зломив опір боспорських найманців і примусив їх відступити. У вирішальний момент битви скіфською кіннотою був звершений блискучий маневр. Вона змогла швидко перегрупуватись і вдарити в спину угрупуванню Евмела. Саме цей маневр і вирішив долю битви. Скіфське військо здобуло рішучу перемогу [32, с. 101–106; 45, с. 149–160; 278, с. 59–75]. В подальшому бойові дії велись у формі облоги і штурму “царської фортеці” фатеїв.

До кінця IV ст. до н.е. вся Велика Скіфія в складі Степу та Лісостепу перебуває у розквіті своєї могутності. Особливо чітко це помітно на матеріалах її степової частини. Зростає кількість населення та курганів, що свідчать про це. Кількість та якість зброї демонструють високий воєнний потенціал скіфського суспільства. Поширена у літературі думка про витіснення скіфів сарматами в результаті воєнних перемог, у спеціальних наукових дослідженнях не знайшла підтвердження [208]. Між часом руйнації Великої Скіфії та утвердженням панівного становища сарматів у Північному Причорномор’ї лежить історичний період близько ста років.

Тимчасові воєнні невдачі на Балканах не могли суттєво підірвати могутність скіфів. Серед сусідів скіфів, як про це переконливо свідчать джерела, наприкінці IV ст. до н.е. не було сили, яка могла б розгромити Скіфію. Єдиний ворог, який міг би це зробити – Македонія – безнадійно зав’язла у війнах на Сході, а згодом – у чварах діадохів Олександра Великого, внаслідок чого перестала бути великою державою.

А все ж таки Велика Скіфія загинула. Цей процес відбувався досить швидко. Пам'яток III ст. до н.е., які можна було б зв'язати із скіфами в межах їхнього колишнього великого територіального об'єднання, археологія майже не знає. Це повною мірою стосується Степу, трохи менше Лісостепу, що поділив його долю.

Автор поділяє погляди щодо зростання внутрішньої воєнно-політичної нестабільності Скіфії та наявності міжусобних воєнних конфліктів з кінця V ст. до н.е. Каталізатором цих процесів могла стати боротьба за царську владу, сутички між представниками царської сім'ї, наявності яких відома на прикладах приходу до влади Октамасада, вбивства царевича Анахарсиса. Ілюстрацією міжусобних воєнних дій можуть служити зображення боїв між скіфами на предметах торетики IV ст. до н.е. (Солоський гребінь та горит, золотий предмет із Передерієвої Могили, бляшки з Геремесового кургана та ін.). В похованнях IV ст. до н.е. за археологічними даними фіксуються сліди вражень скіфських воїнів зброєю своїх одноплемінників. Простежується зростання могутності окремих територіально-адміністративних одиниць Скіфії і правлячих у них номархів, що об'єктивно провокувало до міжусобиць. Певний рівень воєнного потенціалу скіфського суспільства, який впродовж VII–V ст. до н.е. гарантував стабільну воєнно-політичну обстановку в Південно-Східній Європі, а відтак сприяв поступальному розвитку регіонів, в решті-решт став вагомим фактором центробіжних тенденцій і в складних природних та екологічних умовах, що склались на кінець IV ст. до н.е., став одним із чинників загибелі Великої Скіфії. В подальшому грецькі міста-поліси у воєнній сфері взаємодіють з воєнно-політичним утворенням пізніх скіфів, так званим пізньоскіфським царством в Криму і пониззях Дніпра та в Добруджі, що виникають в кінці III – на початку II ст. до н.е.

Відомі війни скіфського війська є основою для аналізу форм і способів ведення воєнних дій скіфами, встановленні того внеску, який зробили скіфи в розвиток воєнного мистецтва.

3.2 Внесок скіфів у розвиток воєнного мистецтва.

Основними факторами, які визначили розвиток воєнного мистецтва скіфського війська, були корінні зміни в озброєнні на основі завершення переходу до заліза на Сході Європи, масове застосування кінноти і високі морально-психологічні та бойові якості скіфських воїнів. Крім того, безумовний вплив здійснювали: характер війн і збройних конфліктів скіфської доби, противник (його озброєння, організація, способи і прийоми бойових дій), відношення широких верств скіфського суспільства до війни, бойові традиції і етнічні особливості скіфського війська, ефективність діяльності його керівництва, рівень дисциплінованості скіфських воїнів [303, с. 12–25]. Одна із давніх легенд про походження скіфів так визначає складові скіфської воєнної могутності: “Вони спочатку займали незначну область але, ... завдяки своїй хоробрості і воєнним силам... і керівництву

одного видатного своїм стратегічним хистом царя... добули своєму племені велику славу і владу [143, с. 309]”.

Автор вважає за доцільне висловити свою позицію відносно скіфської стратегії та тактики. Тактику скіфського війська дисертант розглядає під кутом зору підготовки та ведення бою його підрозділами та частинами. Бій – як організовану збройну боротьбу, сукупність враження метальною зброєю, ударів військами та маневру в цілях розгрому, знищення, полону противника або примушення його до певних дій. Стратегію скіфів автор визначає, як практичну діяльність вищого воєнного керівництва скіфської держави по підготовці країни і війська до ведення війн, організацію воєнних походів, визначення і застосування прийомів і способів ведення воєнних дій по досягненню перемоги над противником, проведення битв, від результатів яких залежав результат війн.

В деяких роботах стверджується, що скіфи не знали строю, діяли стихійно, окремими ватагами [109; 186; 305; 323]. Але це не так. Про те, що скіфи ще в VI ст. до н.е. шикувались до бою в бойові порядки із визначенням місця кінноті та піхоті, засвідчив Геродот [70, с. 206–207]. Діодор Сіцилійський певні бойові порядки кінця IV ст. до н.е. називає “скіфським звичаєм” [143, с. 322]. Арріан вважав, що шиккування бойового порядку клином – найхарактерніше для скіфів, в яких його перебрали фракійці [143, с. 407].

Бойовий порядок скіфського війська міг бути кінним або змішаним (піхота і кіннота), в окремих випадках – пішим. Скіфи застосовували зімкнені і розімкнені бойові порядки кінноти. Шиккування війська здійснювалось в лінію, клином, окремими частинами (групами). Центральне положення кінноти у бойовому порядку визначалось вирішальним значенням її в скіфському війську. Наявність у скіфському війську різноманітного озброєння з достатньо низьким ступенем уніфікації говорить про те, що їх бойовий порядок не являв такого монолітного цілого, яким була, наприклад, грецька фаланга. Результат бою у великому ступені залежав від мужності, спритності й уміння кожного окремого воїна [161]. Оскільки головним родом війська була кіннота, а лук зі стрілами складав основне озброєння, то можна думати, що основним бойовим шиккуванням скіфських вершників була лава [34; 35, с. 22]. При такому шикванні найбільш ефективно могли бути використані лучники, що засипають противника стрілами, завдають йому ураження, дезорганізують ворожі бойові порядки [282, с. 29].

Пізніше, з появою у VI ст. до н.е. скіфської важкоозброєної панцирної кінноти і військової дружини, бойовий порядок скіфського війська зазнав подальшого розвитку. Важка кіннота стала основною ударною силою скіфського війська [273, с. 37]. Перед битвою (боєм) відбірна частина війська, дружина важкоозброєних вершників, шикувалась до зімкнутого строю, інше її застосування малоефективне [223, с. 110; 247, с. 41–45]. Навіть в умовах застосування вогнепальної зброї в XIX і в XX ст. для зосереджених ударів застосовувалось зімкнуті бойові порядки кавалерії [

257, с. 16].

При веденні війни скіфське військо, в залежності від обстановки, могло поділятися на декілька взаємодіючих угруповань. Наприклад, у війні з персами 512 р. до н.е. їх було створено два. Управління битвою (боєм) здійснювалось командами, оптичними і звуковими умовними сигналами (головним убором, рукою, зброєю, спеціальними значками і т.п.), кінними зв'язковими та посланцями. Керівництво малими підрозділами кінноти здійснювалось переважно командами та особистим прикладом [257, с. 34]. Управління в стратегічній ланці забезпечувалось організацією взаємодії та передачею команд і розпоряджень через кінних зв'язкових і посланців. Зразком організації чіткого зв'язку та взаємодії кількох окремих частин скіфського війська може бути війна з Дарієм I.

З аналізу війн і збройних конфліктів, в яких брали участь скіфські воїни, автор дійшов висновків про застосування скіфами переважно активних форм і методів боротьби. Воєнному мистецтву скіфів було відоме ведення воєн за єдиним стратегічним планом. Скіфське військо здійснювало воєнні походи на великі відстані (Передня Азія, Центральна Європа, Північний Кавказ), з вторгненням і веденням боїв на чужій території. Скіфами застосовувалась стратегія нарощування воєнної присутності в регіоні для встановлення свого панування там (Північне Причорномор'я, Балкани), за певних обставин відбувались війни і збройні конфлікти з місцевими племенами цих регіонів (бойові дії по підкоренню лісостепових племен Південно-Східної Європи, скіфо-фракійські війни), або з іншими претендентами на поширення свого впливу там (скіфо-македонська війна). Скіфськими царями проводились заходи “демонстрації воєнної сили” для досягнення своїх воєнно-політичних і економічних інтересів без ведення бойових дій (наприклад – лист царя Атея до жителів м. Візантія). Скіфами велись оборонні війни проти агресорів по захисту своїх земель і збереженню свободи (скіфо-персидська війна, війна з Зопіріоном, Лісімахом). Скіфи мали практику створення багатоетнічних коаліційних сил (походи через Кавказ, об'єднання східноєвропейських народів для відсічі персидської агресії) і самі брали участь у війнах та збройних конфліктах сусідніх держав в якості союзників та найманців (війни на боці Боспорських царів).

Поряд з позитивними, слід підкреслити ряд негативних аспектів скіфської стратегії. Так, при веденні скіфо-персидської війни військовому керівництву скіфів не вдалося об'єднати всі військові сили племен Південно-Східної Європи, вожді агафірсів, неврів, андрофагів, таврів та меланхленів відмовили їм [70, с. 207]. Безрезультатними залишились скіфські намагання створити воєнний союз зі Спартою на початку V ст. до н.е. Скіфське військо виявилось безсилим проти застосованої македонянами в кінці IV ст. до н.е. нової стратегії ведення вирішальних битв: скосування основних сил противника боєм фаланги і здійснення масованого удару кінноти на одному із флангів, охоплення бойових порядків противника. Внаслідок цього, скіфське військо зазнало нищівної поразки в 339 р. до н.е.

в битві з військом Філіпа II, і загинув цар Атей.

В тактиці скіфів широкого поширення набули такі види бойових дій, як рейдові дії (набіги, нальоти) [271], ведення зустрічних боїв, штурми і осади укріплених пунктів. Так, основними видами бойових дій скіфів в час розгрому Урарту стали швидкі рейди окремих загонів, раптові набіги на урартські райони і нальоти на їх центри із захопленням укріплених пунктів з ходу або проведенням швидких рішучих штурмів.

На відміну від пануючих в давнину поглядів на війну як рішуче зіткнення армій (військ) противників в одній або декількох вирішальних битвах, скіфи, в залежності від обстановки, організовували військові дії так, що вони могли і не передбачати вирішальної битви з ворогом. Скіфи одними з перших в історії воєнного мистецтва успішно застосували стратегічний відступ з метою корінної зміни співвідношення сил на свою користь (скіфо-персидська війна 512 р. до н.е.) [80; 215; 244]. Деякі грецькі і римські автори, не розуміючи суті стратегії та тактики скіфів, називали їх “втікачами”, але більш мудрі, наприклад, Порфирій, Помпоній, стверджували, що скіфи “воюють втечею” [166, с. 67], Аристид писав, що скіфи “перемагають втечею” [143, с. 423–425]. У воєнній практиці вони застосували комплекс прийомів і способів ведення війни, який античними авторами названий ще “малою війною” [215, с. 81; 282, с. 25–29]. Є.В. Черненко, В.Г. Бережинський цю скіфську стратегію вдало порівнюють з системою, запропонованою англійським військовим теоретиком Л. Гартом як “стратегія непрямих дій” [145]. На воєнні виклики, що значно переважали їх сили, скіфи здійснювали асиметричні відповіді [165, с. 93] для досягнення перемоги над ворогом.

Зміст такої стратегії скіфів зводився до постійного психологічного тиску на противника, серії узгоджених боїв – раптових нальотів мобільних кінних груп (загонів) на головні сили противника. Рухливі заони легкої скіфської кінноти були практично невловимі і невразливі. Широко застосовувались засідки, скіфи заманювали ворога у пастки, зненацька нападали на нього вдень і, особливо, вночі та швидко зникали [19, с. 58]. Про поширення у скіфів різних способів маневрових бойових дій повідомляв Платон. На його думку, проявом мужності греків було те, що б'ючись з ворогом, вони залишались на своєму місці в строю, а скіфи б'ються з ворогом стільки ж використовуючи втечу, скільки і переслідування [143, с. 131].

Для досягнення перемоги у бою часто застосовувалася військова хитрість. Маючи численну кінноту, скіфи проводили швидкі, раптові удари по ворогу та удавані відступи, за якими відбувалися навальні контратаки. Якщо противник відходив або починав тікати, його переслідували до повного знищення або розпорошення. Проводились заходи щодо введення противника в оману. Полієн в трактаті з воєнного мистецтва “Воєнні хитрощі” навів наступний приклад: “Скіфи перед битвою з трибалами наказали землеробам і коноводам з'явитись віддала з табунами коней, коли визнають, що вони розпочали битву з ворогом. Так і зробили. Трибали,

побачивши в далині величезну кількість людей і коней і почувши галас, подумали, що верхні скіфи йдуть на допомогу їх ворогам, і в жахові кинулись утікати [143, с. 444–445]”.

У скіфському воєнному мистецтві відбулося стирання різниці між оборонними і наступальними діями. Під час походів до Передньої Азії скіфи зіткнулись з воєнним мистецтвом передових країн Сходу (Ассирія, Урарту, Вавилонія, Єгипет, Лідія), розвиток якого зайшов у тупик, основні види бойових дій: оборона і наступ, вимагали максимальної концентрації зусиль. Використання скіфами в бойових діях великих кінних з'єднань у поєднанні із застосуванням загінно-групової кінно-стрілецької тактики, широких маневрових дій, зробило справжню революцію у воєнному мистецтві країн давнього Сходу [35, с. 101–106]. Засвоївши скіфську тактику, мідяни швидко зайняли місце воєнного лідера в регіоні [158].

Скіфи з метою досягнення повної і рішучої перемоги над ворогом застосовували також таку форму бойових дій як битву (бій). Античні письменники по відношенню до скіфів називали це “правильним боєм” [143, с. 435]. В результаті того і в науковій літературі з воєнного мистецтва скіфів знайшов застосування термін “відкрита битва (бій)” [34; 160; 161]. Ту форму бойових дій, яка мається на увазі під цим терміном, точніше було б назвати “зустрічною битвою (боєм)”.

Зробимо спробу змодельовати підходи скіфів до проведення битви. В битві брали участь основні сили скіфського війська. Всі її етапи визначались чільною роллю кінноти. Основним способом розгрому противника в битві був удар в центр з метою прориву бойових порядків і знищення по частинам. Можна припустити думку про певну сталість цього способу бойових дій [283, с. 244–245]. Дещо пізніше застосування парфянами такого способу дій дало змогу розгромити непереможні римські легіони.

У битві (бою) бойовий порядок скіфів міг складатись з ударної частини (групи) кінноти, яка, як правило, розміщувалась в центрі в зімкнутому строю та частин піхоти і кінноти лівого та правого крила. Ударна частина (група) найчастіше шикувалась клином, на гострому куті якого займали місце найбільш підготовлені, найхоробріші, найкраще озброєні воїни. Піхота та кіннота лівого-правого крила завдавала противнику удару на другорядному напрямку, маючи за мету скувати його основні сили для забезпечення виконання бойової задачі своїх ударних сил.

Попереду основних сил створювалась смуга забезпечення, в якій розміщувались окремі загони (групи) легкоозброєних вершників, завданням яких було обстрілом з луків, використанням дротиків, в кінних гарцях розсіяти легкоозброєне прикриття головних сил противника і розладнати його бойові порядки, забезпечивши сприятливі умови для завдання удару основною ударною частиною (групою). Одним із елементів бойового порядку скіфського війська міг бути укріплений табір, який призначався для укриття тилової частини війська і виконував роль опорного пункту на випадок невдачі у битві (бою) і необхідності переходу до оборони. В битві

при Фаті такий табір, наприклад, міг досягати 2 км в периметрі [237, с. 165–166].

За свідченням Діодора Сіцилійського, під час битви при Фаті цар Сатир “сам за скіфським звичаєм став у центрі бойового строю, ... оточений відбірними воїнами [143, с. 322]”. Ксенофонт так пояснював розташування воєначальника на чолі відбірного кулака кінноти у центрі свого бойового порядку: “Усі начальники варварів керують своїми військами, залишаючись у центрі, вважаючи, що таким чином вони, захищені з двох боків воїнською силою, будуть у повній безпеці, а якщо їм необхідно буде віддати який-небудь наказ, то він дійде до війська вдвічі швидше [138, с. 33]”.

На першому етапі скіфи діяли зброєю дистанційного бою, прагнучи завдати ворогу найбільших втрат і розладнати його бойовий порядок. Загони (групи) легкої кавалерії скіфів намагалися завдати ураження противнику стрілами з луків, метанням списів та дротиків, пращевого каміння. Про прийоми їх застосування скіфськими вершниками дозволяють судити зображення скіфів у творах давніх майстрів [163; 282], етнографічні паралелі [223], порівняння з практичними діями вершників пізніших часів [36; 37; 54]. Знаменитий давньогрецький лікар Гіппократ залишив нам повідомлення про те, що скіфські народи володіють мистецтвом стрільби з лука і метання дротика з коня [148, с. 59]. Для підвищення дальності ураження противника на дротиках і металевих списах могла застосовуватись ремінна петля [223], яка збільшувала силу кидка і дозволяла метнути спис або дротик на 70–80 м (мал. Д.10). На особливості техніки метання дротиків скіфами, необхідність використання поштовху плечем, вказують античні автори [143, с. 111]. Кінні лучники, швидко діючи на полі бою, безперервно накидалися на противника, осипаючи його градом стріл і дротиків. Обстріл ворога вівся з обох рук: вперед, з розворотом вправо-вліво, назад. Лучники, що діяли в смузі забезпечення, уникали рукопашних сутичок.

На другому етапі битви (бою) завдавався зосереджений удар силами важкої панцирної кінноти. Сконцентрований в могутній кулак, удар важкої кінноти вирішував результат битви (бою). Досконале озброєння вершників, закованих в броню, бездоганне уміння володіти зброєю і конем забезпечували успіх [273, с. 35–38]. Крім фізичної сили наступального удару, атака кінноти мала значне морально-психологічне значення (саме цей термін застосований ще в кінці ХІХ ст. полковником генерального штабу російської армії Л.Д. Де-Віттом) [54, с. 50 – 81]. Стрімке наближення лавини коней, гуркіт копит, оскалені морди і важке дихання тварин, піднята зброя вершників – все це викликало у ворога невимовний жах і шок [223, с. 110]. Прорив ворожих бойових порядків здійснювався на максимальному кар’єрі. Рубіж переходу в атаку призначався з таким розрахунком, щоб коні, несучи на собі значну вагу вершників, не встигли стомитись, і разом з тим, щоб з максимальною швидкістю пройти простір ефективного обстрілу ворожих лучників (150 – 12 м [43, с. 36]).

На третьому етапі остаточної поразки розчленованому ворожому війську завдавали обстрілом з луків, метанням дротиків, у рукопашному бою. Здійснювалось переслідування ворогів, що покинули поле бою.

Варте уваги те, що у випадку невдалого закінчення битви (бою), скіфи не складали зброї і продовжували боротьбу доти, поки не досягали перелому на свою користь, або не були розбиті вщент самі [19, с. 29]. При цьому застосовувався такий спосіб бойових дій, як відхід. Лукіан навів епізоди майстерного ведення скіфами бою в оточенні, організованого виходу з бою [147, с. 152].

Скіфи в битві (бою) поєднували завдання ураження противнику масованим застосуванням металної зброї з рішучим ударом військами і маневром. Зразком цього є вдале проведення маневру після головного удару скіфською кіннотою, що вирішило долю битви при Фаті. Скіфська кіннота, що знаходилася в розпорядженні Сатира, зуміла не тільки відновити порядок, прорвавши бойові порядки ворога, але і змогла вчасно припинити переслідування, змінити напрямок головного удару в тил частини військ противника, що розвивав успіх на правому фланзі. Провести подібний маневр могла далеко не всяка кіннота, а тільки добре вишколена і дисциплінована [278, с. 70–72].

При веденні бойових дій скіфи віддавали перевагу завдання противнику ураження дистанційною зброєю. Перестрілка могла продовжуватись достатньо довго. Ксенофонт так описував аналогічну тактику мідян: “Коли противники зближувались, вони під’їжджали один до одного і багаторазово перестрілювались аж до самого вечора [56, с. 104]”.

Полієн писав про використання боспорським царем Левконом I загонів скіфських лучників в боротьбі з морськими десантами гераклейського флоту [143, с. 444].

Крім ведення битв і боїв у відкритому полі, скіфам доводилось вирішувати бойові задачі по захопленню укріплених пунктів. В цьому випадку способами бойових дій скіфського війська були: захоплення укріплених пунктів з ходу, штурм та облога.

Місто (городище) могло бути захоплене зненацька, аналогічно тому способу дій, про які залишив свідчення Полієн. Сарматська цариця Амага, з метою захоплення міста з ходу, використала спеціальний загін вершників в кількості 120 чол., які, використавши по три коні кожний, здійснили форсований марш до Неаполя Скіфського. В результаті швидких і рішучих дій сторожа міської брами була нейтралізована, скіфський цар захоплений зненацька і вбитий. Загін Амаги, виконавши бойову задачу, без втрат покинув місто [143, с. 446]. Головною умовою успіху застосування цього способу дій були раптові, стрімкі і рішучі дії групи захвату. За допомогою археологічних даних відтворений раптовий скіфський напад на городище Віцина в Лужицьких землях (територія сучасної Польщі). Хоча городище було захоплене в світлий час доби, його жителі не встигли підготуватись до оборони і здійснити опір нападникам. В городищі відбулась масова різня. Долю свого територіально-адміністративного центру розділили 23

поселення району між ріками Бубр і Нисою Лужицькою (мал. В.10) [268, с. 51–54].

Якщо, з якихось причин, фактор раптовості не вдавалось використати і з ходу укріплений пункт не вдалося захопити, то проводився штурм. Для його проведення могли виділятися спеціальні штурмові групи, групи прикриття, групи забезпечення проходів в інженерних загородженнях, організовувалась взаємодія між ними [143, с. 323–324; 215, с. 74]. З початком штурму масово застосовувались всі види метальної зброї. Про це свідчать руїни стін міст Давнього Сходу, у яких знайдені сотні застряглих наконечників скіфських стріл, масові знахідки наконечників в місцях штурму Східно- [42] і Центрально Європейських городищ [268]. Стріли використовувались для доставки запалювальних речовин до цілі. За їх допомогою можна було знищити деякі фортифікаційні споруди (ворота, частину дерев'яної стіни), викликати пожежу в місті. Так, зі штурмом скіфами Кармир-Блура пов'язує Б.Б. Піотровський грандіозну пожежу, що знищила життя в урартійській фортеці. Скіфи увірвались до міста через ворота, які знищили за допомогою запалювальних стріл [35, с. 26–27]. Сліди скіфського штурму встановлені на Трахтемирівському городищі Ю.В. Болтриком [42]. Крім того, приймаючи до уваги зауваження Страбона [143, с. 266], ми можемо говорити про те, що при штурмі фортець, оточених ровами, скіфи засипали рови землею і хмизом.

Скіфам був відомий такий вид бойових дій як облога фортець. Вони брали участь в облозі Левконом I Феодосії, в облозі Сатиром “царської фортеці” фатеїв. Хоча факти самотійного використання скіфами облогової техніки невідомі, проте, безумовно, вони були знайомі з нею, бо вона широко застосовувалась греками Північного Причорномор'я. Діодор повідомляє, що воїни (в основному скіфи) Сатира три дні вирубували ліс для того, щоб підвести стінобитні машини до стін фортеці фатеїв, про зроблений пролом у фортечній стіні [143, с. 323–324].

Важливою умовою успішного ведення бойових дій скіфським військом було проведення організованих і швидких маршів. Характерні риси скіфської кінноти – невтомність та непримхливість коней – неодноразово відмічались античними авторами. Це дозволяло скіфському війську швидко рухатись, здійснювати великі переходи за короткий час. Про виключну витривалість скіфських коней згадує Геродот [70, с. 186–187]. За Поліеном загін цариці Амаги, використовуючи змінних коней, здійснив форсований марш на відстань 1200 стадіїв (близько 200 км) [143, с. 446], а за свідченням Плінія Старшого сарматські коні, які мало чим відрізнялись від скіфських, після спеціальної підготовки (напередодні їх не годують, а дають лише трохи попити), були спроможні здійснювати форсовані переходи на відстань до 150 миль (223,5 км). Пліній же розповідає, що для підвищення витривалості конів і вершників скіфи використовували спеціальні медикаментозні засоби – скіфську траву і гіпаку. За його даними, ці речовини допомагали людському і кінному складу терпіти голод і спрагу на протязі 12 днів [232, с. 104, 106].

Скіфське військо здійснювало марші в кінному, пішому і змішаному строю; з обозом і без нього. Автором пропонуються наступні підходи до визначення показників маршу в скіфському війську. Дотримуючись думки про те, що “основні істини бойового влаштування кавалерії завжди були, є і будуть одні і ті ж [187, с. 5]”, порівняємо їх з показниками більш пізнього часу. Загальна вага спорядження важкоозброєного скіфського воїна з зачіпною зброєю та обладунком, одягом і взуттям складала близько 30 кг [167, с. 147]. Загальна вага озброєння, спорядження і запасних комплектів драгунів, кірасирів російської, австроугорської, французької армій XIX ст. була 30–50 кг [54, с. 229]. Розрахунковий час, потрібний для руху кавалерії на марші, приймався 5–8 верст/год., добовий перехід 30–35 верст [239, с. 85]. В XX ст. для розрахунку маршу кінноти приймалися показники 6,5–7 км/год. з проведенням малих перепочинків і водопоїв на 10 хв. через 1–1,5 години руху. Нормальний добовий перехід – 7–8 год. або 50 км. За необхідністю організовувався форсований перехід на 70–75 км з середньою швидкістю 10 км/год. (швидкість досягалась за рахунок відмови від малих привалів і водопоїв, збільшення репризів рисі). Після 3–4-х (в разі здійснення форсованого маршу 2–3) добових переходів призначався добовий відпочинок [60; 142, с. 4–5]. На максимальні можливості форсованого маршу в 3 добових переходи вказує Лукіан [147, с. 151]. Аналогічні маршові показники мала кавалерія пізнього середньовіччя, добовий пробіг козацької кінноти 70–80 км. Ці показники підтверджують реальність цифр, вказаних античними авторами.

Таким чином, норма добового переходу скіфської кінноти могла складати 40–50 км, у випадку здійснення форсованого маршу – до 70–75 км. Максимальна тривалість одного переходу без організації добового відпочинку – до 3-х діб, протяжність – 200–250 км. Аналогічно, добовий перехід піших і змішаних частин війська та обозу складав 20–40 км [38, с. 151–152; 279, с. 74–75].

В скіфському війську належна увага приділялась забезпеченню бойових дій: розвідці, охороні, маскуванню, “хімічному та бактеріологічному”, матеріальному забезпеченню.

Крім того, що без ведення розвідки ефективні бойові дії взагалі неможливі, це твердження ґрунтується ще і на прямій вказівці Геродота про те, що “...скіфські розвідники знайшли персів за три дні шляху...” [70, с. 208]. Від скіфського війська (з’єднання, загону) для розвідки ворога і місцевості, а також для виконання спеціальних задач [54, с. 5–48] (наприклад: ведення розвідки боєм, введення противника в оману, блокування його комунікацій, перешкоджання здійснення зв’язку та розвідки противником і ін.) могли висилатись спеціально виділені для цих цілей окремі роз’їзди і цілі загони. В окремих випадках для виконання цих задач в стратегічних масштабах могли призначатись навіть окремі з’єднання [281, с. 8–86]. Роз’їздом могла бути група вершників від кількох воїнів до сотні, чисельність розвідувального загону визначалась покладеними на нього завданнями і умовами їх виконання. Ці загальні

засади ведення кавалерійської розвідки [36; 37; 59; 239] були притаманні і скіфам.

Для того, щоб виключити можливість раптового нападу противника, не допустити проникнення його розвідки до основних сил в скіфському війську, організовувалась сторожова охорона. В зв'язку з застосуванням особливих прийомів і способів бойових дій, пов'язаних з активним маневруванням, велике значення надавалось діям авангардів і ар'єргардів. Ксенофонт рекомендував: “Для уникнення раптових нападів, необхідні передові скриті пости; чим вони непомітніше розміщені, тим ворогу важче взнати їх силу, а самим легше заманити їх на ці дозорні частини. У скіфів сторожова охорона могла організовуватись сторожовими бекетами, заставами, загонами. Таким загonom було, наприклад, військо Скопасіса під час скіфо-персидської війни, віддалення його від основних сил скіфського війська могло досягати 150 км [80, с. 24].

До заходів хімічного забезпечення можна віднести такі дії скіфів, як отруєння джерел та криниць [70, с. 208], застосування запалювальних речовин, використання отрути для стріл [143, с. 158, 217, 425, 451]. До нас дійшла навіть рецептура приготування скіфами “бактеріологічної зброї”. За повідомленням Псевдо-Аристотеля “скіфська отрута, якою просякають стріли, добувається з єхидни. Скіфи, здається, підчікують вже народжених живих малюків, ловлять їх і залишають гнити декілька днів; коли їм здається все достатньо гнилим, вони наливають людську кров у горщикок, закривають його і закопують у гній, а коли й це згниє, то водянистий відстій, який утворився над кров'ю, змішують з гноєм єхидни і таким чином роблять смертоносну отруту [148, с. 67]”. Пліній Старший писав: “Скіфи просякають стріли отрутою гадюк та людською кров'ю. Це злодіяння невідворотне: така стріла одразу спричиняє смерть навіть при легкому дотику [232, с. 102]”.

Серед проблем, пов'язаних з дослідженням військової справи скіфів, важливе місце посідають питання фортифікації скіфських племен, що стало достатньо помітним явищем у стародавньому світі [170; 304, с. 258; 321]. Будівництво скіфських городищ здійснювалось у стратегічно важливих місцях: на перехрестях торгових і військових шляхів, біля важливих переправ через ріки (мал. Ж.1). Планування будівництва оборонних споруд підпорядковувалось рельєфу. Городища розташовувались на підвищених ділянках плато, оточених ярами, вздовж берегів рік. Так Більське городище, побудоване на високому плато поблизу ріки Ворскла на висоті близько 100 м над рівнем річки. До його валів вів підйом протяжністю 600–700 м під кутом 15–20 градусів. Матронинське [28] городище займає плато, пануюче над оточуючою місцевістю, так само Трахтемирівське [42] знаходиться на високих пагорбах, що дозволяє далеко оглядати всі підступи до нього, як збоку поля, так із сторони Дніпра. Мисове розташування мало Кам'янське городище [75], важкодоступне плато займав Неаполь Скіфський [134]. За допомогою світових сигналів жителі скіфських городищ могли бути попереджені про небезпеку як мінімум за дві-три доби.

За плануванням системи оборони скіфські городища можна поділити на дві основні групи (мал. Ж.1, Ж.2): городища, підготовлені до ведення кругової оборони (Більське, Пастирське, Матронинське, Шарпівське та ін.), та до фронтальної оборони (Трахтемирівське, Кам'янське, Неаполь Скіфський і ін.). Скіфські городища планувались в одну, дві, три і більше оборонних позицій. Це давало можливість значно збільшити глибину оборонних позицій. Наприклад, в Кам'янському городищі на Ворсклі вона складає до 135 м [172, с. 137].

Застосування автором такої форми дослідження, як воєнно-історична польова поїздка, дозволило зробити ряд важливих припущень та висновків щодо системи оборонних позицій Більського городища. Спільною рисою Східного та Західного укріплень є наявність двох оборонних позицій з зовнішньої сторони і однієї з внутрішньої. Це свідчить про те, що з самого початку Велике Більське і Східне укріплення замислювались як єдиний оборонний комплекс. Відстань між основною і передовою позиціями Східного укріплення 30–50 м. Вони обладнані так, що оборонці основної позиції могли своїм обстрілом з луків підтримувати бій за передову позицію

Основними конструктивними елементами скіфських фортифікаційних систем були ескарпи, вали і рови (мал. Ж.6, Ж.7). Широко застосовувалось ескарпування схилів. Рови виконували роль перешкоди перед основною оборонною спорудою – валом. Призначались вони для стримування піхоти і недопущення прориву кінноти до основної оборонної позиції. Типи скіфських ровів за формою: трапецевидні, прямокутні, трикутні, рови-ескарпи (мал. Ж.8). Вали споруджувались з ґрунту, вийнятого при будівництві ровів і доповнювались ґрунтом, взятим з внутрішньої і зовнішньої сторони городищ. Для їх зміцнення застосовувались глина, камінь, дерев'яні конструкції [171].

На думку автора, дерев'яні конструкції, що зводили скіфські фортифікатори, не варто називати стінами, як це роблять Б.А. Шрамко, А.О. Моруженко. З точки зору військової термінології правильніше буде говорити про одягу крутості валів. На Більському городищі вона зводилась з підготовлених колод діаметром 0,15 – 0,40 м, що вбивалися у вал і перекладалися горизонтальними жердинами діаметром близько 0,10 м. Верхня частина цієї дерев'яної конструкції обкладалась тином – парапетом, що прикривав проміжки між бійницями. Вершина валу мала горизонтальну площадку шириною 2 – 3 м для забезпечення розміщення захисників фортеці (мал. Ж.6). Зовнішня сторона дерев'яних конструкцій була покрита шаром глини і побілена [298, с. 100]. Цей захід мав за мету продовжити термін експлуатації дерев'яних конструкцій і захистити їх від запалювального озброєння противника. Подібні дерев'яні укріплення були характерними і для інших скіфських городищ Лісостепу [132, с. 22]. Є підстави припустити, що скіфи застосовували і такі фортифікаційні споруди як башти [42, с. 73].

В'їзди завжди були найбільш вразливим місцем у фортечному будівництві, тому їх обладнання потребувало особливої уваги. На сьогоднішній день чітко проглядається східний в'їзд на Східне укріплення Більського городища. Дорогу, що серпантином піднімається по крутому схилу до плато, на якому розкинулось городище, прикривають додаткові земляні оборонні споруди, своєрідні “бастіони”. Вони забезпечували обстріл дороги, що вела на городище з правої сторони на ділянці до 100 метрів. Дорога проходила між “бастіонами” і крутим схилом, майже урвищем.

Для проведення інженерних робіт використовувались місцеві матеріали: земля, глина, каміння, дерево, хмиз, вапно. Наявність зрізаних по прямій кінців стовпів красномовно говорить про наявність у скіфів пилок для дерева. Залишки такої пилки знайдені на Кам'янському городищі. Для обробки дерева використовувалися долота і сокири. Відомі спеціальні дерев'яні скоби для переносу й монтажу дерев'яних елементів оборонних споруд [75, с. 65–67]. Скіфи не знали лопати. Ручне рихлення могло здійснюватись інструментом на зразок сучасної мотики, топірця. Для полегшення вилучення ґрунту могло здійснюватись його попереднє рихлення за допомогою дерев'яної мотики і тяглових тварин. Попереднє рихлення ґрунту застосовується і в сучасній воєнно-інженерній справі.

Розміри фортифікаційних споруд повинні були забезпечувати виконання покладених на них функцій і разом з тим залежали від важливості тих чи інших оборонних об'єктів і наявності можливостей, сил та засобів для їх будівництва. Протяжність дерев'яно-земляних укріплень Більського городища перевищує 35 км. До кругової оборони були підготовлені його складові – Східне (довжина валів 3870 м) та Західне укріплення (довжина валів 3270 м) [180]. Нині висота валів Більського городища на окремих ділянках становить до 9 м, глибина рову – до 6 м, ширина рову – до 14 м [179, с. 20], загальні розміри інженерних перешкод (вал + рів) сягають висоти 15 м і 56 м ширини [172, с. 142]. Висота валу Трахтемирівського городища – до 4-х м, рів глибиною до 5 м і шириною 10–12 м [42, с. 24]. На Матронинському городищі вал був насипаний на висоту 5-ти м, глибина рову доведена до 6,5 м при ширині 15,8 м [55, с. 76].

Для вияснення багатьох проблем, пов'язаних зі скіфською фортифікацією, важливим є питання працезатрат на проведення фортифікаційних робіт. В більшості публікацій підкреслюється лише грандіозний розмах будівництва, робляться загальні припущення, що подібні будівництва мали б затягнутись на довгі роки [170; 171; 265]. Так, на думку О.О. Моруженко, оборонні споруди Великого Більського городища мали би споруджуватись 10 – 20 років при щорічній участі в будівництві 20 – 40 тис. чол. [171; 265, с. 189]. Проведені розрахунки (на основі сучасних воєнно-інженерних та будівельних норм з врахуванням умов скіфського часу) показують, що 1000 робітників 1 км валу першого будівельного періоду Східного Більського городища могли спорудити за 16 днів (додаток 3). Тоді, виходить, для спорудження всього Східного укріплення достатньо було

загону будівельників чисельністю в 4–5 тис., які могли виконати своє завдання за два тижні. Якщо це дійсно так, то у випадку виникнення реальної зовнішньої загрози скіфські фортифікаційні споруди могли бути підготовлені до оборони в значно коротший термін ніж це вважалось раніше.

В скіфському війську застосовувалась і польова фортифікація. Античні історики залишили повідомлення про обладнання скіфами таборів під час ведення скіфо-персидської війни [70, с. 208], в битві скіфського війська царя Атея з військом Філіпа II, а також в битві на річці Фат [143, с. 322]. Табір укріплювався возами.

Переправи через водні перешкоди скіфське військо могло здійснювати вбхід [279, с. 77–79; 72, с. 45–56], вплав [147, с. 146], вплав з використанням коней і підручних засобів, із застосуванням плотів на воловій тязі, по льоду [70, с. 186; 143, с. 270; 148, с. 112]. Скіфам був відомий спосіб наведення понтонно-мостових переправ через значні водні перешкоди [70, с. 200–202; 143, с. 256], але ми не маємо жодного свідчення про те, що вони використовували такий спосіб переправ.

Для затримки просування противника, скоування його маневру, підсилення труднощів з постачанням ворожого війська, підриву його морально-психологічного духу, скіфами створювалась система інженерних загороджень та перешкод. Так, під час війни з персами спеціально виділені скіфські загони знищували на шляху ворога рослинність, засипали джерела та криниці, розганяли дичину [70, с. 208–210]. Аналогічні дії проводились проти військ полководців Олександра Македонського: Зопіріона [66, с. 65] та Лісімаха [143, с. 258]. В бойових діях Евмела проти Сатира застосовувались засіки [143, с. 323].

Особливе значення у скіфів приділялось людському фактору. Високі бойові і морально-психологічні якості скіфських воїнів були основою бойової могутності скіфського війська. У скіфів сформувалась власна особлива система морально-психологічного впливу. Вона ґрунтувалась на певній ідеологічній платформі [214], на комплексі індо-арійських міфологічних і релігійних уявлень, звичаях скіфського суспільства [61, с. 199; 193]. Світ, за уявленням скіфів, складався з трьох сфер, кожна з яких, у свою чергу, мала потрійну структуру. Цій системі відповідав розмежований пантеон божеств з певними, суворо окресленими функціями. Всі скіфи вклонялися семи головним богам – Папаю, Табіті, Апі, Гойтісіру, Аргімпасі, Фагімасаді, які наділялись в уявленнях скіфів антропоморфним ликом [25]. Символом бога війни Ареса був меч [143, с. 429, 508].

Величезна суспільна значимість культу Ареса пов'язана з особливою роллю війни та воєнного прошарку у скіфському суспільстві. Тільки цьому богові, за Геродотом, скіфи споруджували вівтарі, “у кожному номі їх областей [104, с. 121]”. Вони мали вигляд пагорбів і споруджувалися з в'язанок хмизу, зверху яких встромляли старий залізний меч, що був символом Ареса. “Цьому мечу вони щороку приносять в жертву коней та рогату худобу, і, навіть, більше, ніж іншим богам. З кожної сотні полонених

одна людина стає жертвою [70, с. 194]”.

Значне місце в скіфській міфологічній системі посідали культу героїв. Гераклу (його скіфське ім'я Геродот не наводить) були властиві риси героя – упорядника світу, переможця чудовиськ і таке подібне. Згідно легенди, від шлюбу Геракла із змієногою дівою народились прабатьки скіфів та сусідніх племен. В іншій легенді аналогічну роль виконує верховний бог – Зевс (Папай). Від його шлюбу з дочкою бога ріки Борисфену народився герой на скіфське ім'я Таргітай – перша людина, яка започаткувала три скіфські роди [70, с. 181–182].

Високі морально-бойові якості скіфських воїнів формувались через комплекс звичаїв та моральних принципів скіфського суспільства. Їх порушення приводило до зневаги і презирства одноплемінників і жорстоко каралось. Наслідком цього стала трагічна доля мудреця Анахарсиса та царя Скіла [70, с. 197–198; 143, с. 336]. Для скіфського воїна велику вагу мала клятва. Одна з найбільших клятв – клятва життям і смертю, мечем [147, с. 144–145].

Особливий соціальний статус в суспільстві і шана до скіфського воїнства на протязі всієї скіфської історії формували його самовіддане відношення до свого воєнного обов'язку, вірність своєму племені. Античні автори зауважували, що “скіфи... вважають за менш вартими поваги тих, що займаються ремеслами і їхніх нащадків, та, навпаки, вважають за благородних... і найбільш шанують тих, хто займається військовою справою [70, с. 129]”. Якщо судити з порівняльно-історичних та етнографічних даних, то соціально-становий тип скіфського суспільства надавав відносно рівні можливості кожному воїну в досягненні воїнської слави та “кар'єрному” рості. Головними цінностями у воїнів було не походження від народження, а військова доблесть, хоробрість, мужність у бою і безумовна вірність вищому військовому керівництву, аж до самопожертви [265, с. 185–187].

Важливу роль грало формування у воїнів презирства до смерті. Скіф віддавав перевагу їй перед безчестям і ганьбою. Лукіаном Самосатським зафіксований серед скіфів звичай, відомий з історії японських самураїв як звершення характері [147, с. 154]. Позбавленню страху перед смертю сприяли релігійні уявлення про потойбічне життя. Той, хто сумлінно виконав свій військовий обов'язок, міг розраховувати на те, що родичі і товариші відправлять його до потойбічного світу з відповідними почестями і забезпечать всім необхідним на цьому шляху. Особливо розкішними були похорони скіфських військових ватажків, осіб царського роду [189]. Геродот залишив їх опис: “В просторому приміщенні склепу ховають одну з його наложниць..., його чашника і куховара, конюха, особистого слугу, вісника і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші... Коли вони все це зроблять, то насипають землю і споруджують великий курган, намагаючись зробити його найвищим [70, с. 196]”. На пошану покійному встановлювали кам'яну статую [31; 190]. Небіжчика поминали на 40 днів і на рік по смерті. Через рік 50 кращих воїнів “скіфів з

народження” відправлялось в потойбічний світ за своїм царем [70, с. 196]. Біля могили організовувалась поминальна тризна, приносились жертви. Повідомлення античних істориків повністю підтверджуються даними археологічних досліджень [177].

Дуже влучно, щодо значення цих звичаїв, висловився скіф Токсарид: “Не погано, якщо і мертві будуть до нас прихильними; але, звичайно, не тільки в цьому справа: ми думаємо, що робимо добро живим, нагадуючи про доблесних людей і вшановуючи померлих. Ми вважаємо, що, мабуть, завдяки цьому багато з нас побажають стати схожими на них [143, с.

126–127]”. У скіфських похованнях часто трапляється зброя, встромлена вістрям у землю. Як правило, це списи, рідше мечі, дротики та стріли. З більш пізніх джерел відомо, що зброя, встромлена в могилу воїна, була ознакою особливої відваги померлого [25, с. 151–152].

Виховання скіфських воїнів зосереджувалось на формуванні у них таких якостей, як мужність, безстрашність [143, с 46], волелюбність і завзятість у боротьбі, зневага до ворогів, хитрість і жорстокість [143, с 38], повага до старших [143, с 234]. Воно здійснювалось протягом всього життя в комплексі з навчанням воєнної справи та психологічним загартуванням. Воєнна майстерність переходила від батька до сина [70, с 129]. Ще маленькими скіфські діти гралися іграшками, в яких була скопійована зброя та військове спорядження [133, с. 270–274; 319, с. 85–92]. Характер бійця формувався всім укладом скіфського життя. Психологічному загартуванню молодих воїнів служив звичай пити кров першого власноруч вбитого ворога [70, с. 194]. Психологічна готовність до рішучих дій ставала реальною силою. Ніяка кіннота не може робити великі справи, якщо вона не охоплена “поривом” [54]. Сприяв пориву і бойовий клич [143, с. 180]. Дослідник скіфської воєнної справи Є.В. Черненко вказує на високу виучку і, що особливо важливо, неабияку дисципліну скіфського війська [278].

У скіфському війську була введена особлива система обліку подвигів кожного воїна. “...Скіф здирає шкіру з голови ворога... Після цього він використовує її як рушник і для вуздечки свого коня, на якому він їздить, вішає її і пишається нею... [70, с. 194–195]”. У рядових воїнів скальпи ворогів кріпили на вуздечку коня. У військових старшин були дерев’яні жердини, на яких воєнні відзнаки господаря возили за ним “ординарці”. Існує думка, що для збереження значної кількості таких відзнак військова верхівка використовувала великі золоті “ворварки” [220].

Скіфи отримували свою частку здобичі за кількістю вбитих ворогів, відрубані голови яких приносили військовому вождю [70, с. 194; 220, с. 41–60]. Номархами щорічно проводилось свято – певне “підведення підсумків”. На ньому переможці вшановувались келихом вина, за особливу доблесть – двома, а той, хто не вбив жодного ворога, не отримував кругової чаші, що вважалось найбільшою ганьбою. Це повідомлення Геродота [70, с. 194] через століття підтвердив Аристотель [143, с. 144]. На золотій пластинці з Сахнівки із зображенням банкету ми бачимо, що під час свят, а тому і взагалі в скіфському житті, використовувались музичні інструменти,

грали музики. Скіфам були відомі струнні і духові інструменти. Закликом до мужності для скіфів слугувало бринькання тятиви луків [143, с. 338].

Постійні війни, походи, набіги скіфів, з однієї сторони, формували певний військовий етикет, неписаний кодекс честі, а з другої – диктували необхідність згуртування на особистій основі [263]. Особливо цікаве питання скіфського військового товариства і дружби. Скіфські воїни були відданими дружбі, яку цінували понад усе [147, с. 129]. В скіфському війську помітним явищем було побратимство. Про це повідомляє Геродот [70, с. 195–196], а Лукіан Самосатський доповнює його рядом важливих уточнень [147, с. 144]. Скіфське побратимство знайшло відображення у виробках торевтики: золотих нашивних бляшках з Солохи, Куль-Оби (мал. Б. 9), золотій пластині з Сахнівки (мал. Б.12) та ін.

Союз між двома побратимами носив релігійно-магічне забарвлення [265, с. 108]. В чаші (ритоні) змішувалось вино з кров'ю майбутніх побратимів, занурювались предмети озброєння і ті, хто вступав у братство, пили священний напій, а за ними найзначніші з тих, що були присутні при обряді і засвідчували його. Всього за життя в союзи дозволялось вступати не більш як трьом особам. Письмові джерела [147, с. 126–156] і етнографічні паралелі [265, с. 107–111] розповідають про те, що брата по зброї, в критичній ситуації, потрібно було врятувати навіть ціною власного життя. Побратим вважався дорожчим, ніж власна жінка чи діти. Разом з тим, у випадку загибелі побратима, його брат по крові мав потурбуватись про долю сім'ї. Побратими повинні були поділити між собою і радості, і негаразди, навіть справу кровної помсти. Якщо дозволяли обставини, то побратими разом діяли в бою [147, с. 152–153]. На золотих бляшках з кургану Куль-Оба, в одному випадку, зображений обряд побратимства, в другому – два скіфських воїна, що ведуть бій, прикриваючи спину один одного.

Думки вчених щодо скіфського звичаю побратимства різні. Одні розглядають його як прояв міцності родових зв'язків у Скіфії [11, с. 73], другі, навпаки, як свідчення їх розпаду [249, с. 38] і наслідок процесів класоутворення [263], треті вважають характерним переважно для дружинного середовища [308, с. 112]. Побратимство було одним із ефективних елементів морально-психологічного впливу, що утвердився в колективній свідомості скіфського суспільства. Воно було присутнє всім категоріям скіфського воїнства. Дуже влучно з цього приводу висловився скіф Токсарис з новели Лукіана: “У нас ведуться постійні війни ... ось тут то саме і потрібні добрі друзі. Тому ми і заключаємо саму міцну дружбу, вважаючи її єдиною непереможною і нездоланною зброєю [147, с. 144]”.

У скіфському війську належна увага приділялась матеріальному забезпеченню. Письмові джерела, археологічні матеріали, етнографічні паралелі дозволяють стверджувати, що ці питання вирішувались на індивідуальному і груповому рівні. Про централізоване забезпечення скіфського війська, його частин і підрозділів продовольством, склад скіфського раціону харчування знаходимо свідчення у Геродота (скіфи, на

час війни з персами, залишили в районах бойових дій необхідні для забезпечення війська стада худоби) [70, с. 208], у Діодора Сіцилійського (про величезну кількість провіанта в обозі війська Сатира, що на 80% складалось зі скіфів) [143, с. 322] і інших авторів [143, с. 29, 33, 110, 234; 148, с. 59, 60, 97, 110].

Раціональна система харчування скіфських воїнів базувалася на м'ясній, рослинній та молочної стравах [62]. Скотарство, що складало основу скіфського господарства в степових районах, давало основну кількість матеріальних засобів, необхідних для забезпечення військових потреб: м'ясо, молоко для харчування. Сільськогосподарська продукція вирощувалась в основному в лісостепових районах, на поселеннях хори грецьких міст-полісів, в районах осідання кочового населення.

М'ясна страва переважала в раціоні [143, с. 29, 110]. Як і більшість кочових народів, скіфи вживали м'ясо у вареному вигляді. Після розподілу м'яса в напівсферичних дерев'яних чашах подавався бульйон. Молочна страва була основною в раціоні кочівників протягом літньо-осіннього періоду. Важливу роль грало овече молоко, яке відрізнялось від кобилячого і коров'ячого високою калорійністю та підвищеним вмістом жирів. Основу "сухого пайку" складав висушений кобилячий сир гіппака, що мав дуже високу калорійність, малий об'єм і вагу. Рецептuru його приготування записав Гіппократ [143, с. 112].

Рослинною їжею більшості кочівників була юшка або каша з товченого зерна. Скіфам були відомі просо звичайне, пшениця-двозернянка, ячмінь пливчатий і ячмінь голозерний. Підсушене на сонці чи в казані зерно розтирали на зернотерках. Хліб і мучні продукти у степових скіфів знаходились на стадії впровадження. Можливо, хліб заміняли їм прісні коржі, виготовлені з товченого зерна. Групу смакових продуктів складали: сіль, дика цибуля (сарана) і часник (черемша), а також селера. Джерелом вітамінів в харчовому раціоні скіфів були скіфський корінь, дикі груші і яблука [62]. Природним джерелом цукру – мед. Його вживання скіфами засвідчене Аристотелем та Теофастом.

Приготування гарячої їжі на підрозділи здійснювалось у великих бронзових казанах. Вони могли символізувати єдність певного підрозділу, частини, з'єднання скіфського війська в цілому. Котел Аріана, у розповіді Геродота, був втіленням підлеглості всієї його держави [70, с.199]. Можливо котли, покладені в могили воєнних вождів, призначались саме для того, щоб зібрати і забезпечити гарячою їжею в потойбічному світі безпосередньо підпорядкований підрозділ. Якщо це припущення вірне, то котел мав бути "символом" підрозділу, а воїни, яких він об'єднував, були "воїнами такого-то котла". Об'єми більшості відомих скіфських котлів визначаються в межах 10–45 л, хоча відомий унікальний екземпляр на 250 л (мал. А.16, табл.А.17) До речі, об'єм сучасних військових термосів, що використовуються для забезпечення харчування підрозділів ланки взвод – рота в польових умовах, складає 12 і 36 літрів. Застосувавши методу палеодемографічних реконструкцій, запропоновану О.М. Гудимом-

Левковичем, визначивши індивідуальну норму порції в 0,45–0,95 л (додаток И), можемо дійти висновків, що скіфські котли мали би забезпечувати потреби підрозділів чисельністю в межах 10 – 100 чоловік. Варто зауважити і те що переважна більшість котлів, була розрахована на середній показник, тобто на підрозділ близько 50 чол.

Цікавий спосіб приготування гарячої страви в екстремальних польових умовах описаний Геродотом. Якщо для приготування їжі немає дров і немає посуду, в якому її можна приготувати, то скіфи “закладають усе м’ясо в шлунки тварин, наливають туди води і під шлунками запалюють кістки. Вони горять дуже добре, а в шлунках уміщується все м’ясо без кісток [70, с. 193–194].

В скіфському війську вживались алкогольні напої. Причацання ними було знаком визнання доблесті воїна, що засвідчили Геродот і Аристотель. Достатньо багато вживалось імпортованих грецьких вин (хіоського, гераклейського, синопського, родоського та ін.). Алкогольними продуктами власного виробництва могли бути напої з молока типу кумису [143, с. 506]. Скіфи, на відміну від греків, пили виноградне вино нерозбавленим [143, с. 132, 454]. Античні автори сповіщають про царя Спарти Клеомена, котрий збожеволів, привчившись від скіфів пити нерозведене вино. Греки, коли хотіли випити менш розбавлене вино, говорили “підскіф” [143, с. 32, 175, 517].

Одяг скіфських воїнів був дуже зручним. Всі його компоненти відзначаються раціональністю, економічним способом формування. Скіфи носили короткі кожухи хутром до середини, вузькі або широкі шаровари, каптани та натільні сорочки. Особливість скіфських курток – видовжені поли, що спускаються під кутом до колін. Для пошиття одягу використовувалися тканини із візерунками, оздоблювалися вони аплікаціями. Головні убори скіфів – гостроконечні башлики були характерною рисою їх вбрання і склали етнокультурну ознаку. Взуття скіфських воїнів – короткі чобітки, перев’язані навкруг шиколотки, а іноді й навкруг стопи вузьким ремінцем. Давні греки називали їх “скіфіками”. Скіфський парадний костюм відзначається ефективним поєднанням яскравих кольорів, золотого декору, в якому відбилися різні види декоративної творчості. При всьому розмаїтті форм та декоративних елементів, скіфський костюм був достатньо утилітарним та уніфікованим. Виготовленням одягу та взуття скіфських воїнів займались переважно жінки. “Жіночі роботи” були звичайними заняттями для скіф’янок різних рангів: процеси підготовки сировини (вовни, льону, коноплі), прядіння, ткацтво, й опісля – шитво, оздоблення різноманітними декоративними прикрасами (аплікації, вишивка) [25].

У війську скіфів здійснювалось медичне забезпечення. Про це свідчать як письмові джерела так і зображення в торевтиці (мал. Б.3). Найбільш актуальним для скіфів було питання лікування найрізноманітніших ран і травматичних пошкоджень. На основі археологічних даних можна ствержувати, що скіфи проводили деякі

хірургічні операції, як, наприклад, ампутація кінцівок, видалення з м'яких тканин наконечників стріл і т.п. Можна гадати, що при таких тяжких операціях застосовувались лікувальні трави наркотичного характеру, як блекота, мак та їм подібні. Безперечно, мусила проводитись якась, хоч би і дуже примітивна, обробка ран і виразок. Зашивання ран було також відоме скіфській медицині, для чого вживали кінський волос [105].

Про наявність у скіфському війську воїнів-лікувальників можемо судити з зображень в торевтиці. Куль-обська ваза є однією з найцінніших і найкращих пам'яток, які відображають фрагменти медичного уміння скіфів. Безпосереднє відношення до медицини мають дві сцени. Сцена бинтування ноги повна життєвої правди. Воїн-лікувальник, нахилившись уперед та сконцентрувавши всю свою увагу, тримає лівою рукою поранену ногу свого товариша. Бинтування проводиться правильно знизу догори, ідучи за ходом бинта, незгорнутий кінець якого видно в правій руці лікуючого; останній сидить, підтягнувши праву ногу під себе, а ліву витягнув, щоб поранений товариш міг спертися на неї пораненою ногою. Ми бачимо добре знання справи лікуючим скіфом, доказ, що зображений скіфський воїн вже не перший раз робить перев'язку пораненим, або заново складає зламані кості. Не менш повною життя і експресії є друга сцена – лікування пораненої щелепи чи, може, виривання зуба пальцями. На думку фахівців – це зображення скіфських військових лікарів [105, с. 70–72]. Антична література донесла до нас ім'я знаменитого скіфського лікаря V ст. до н.е. – Токсариса, який в Афінах був проголошений героєм і після його смерті йому приносили жертви як іноземному Лікареві [143, с. 428].

Скіфами широко застосовувались медичні засоби рослинного і тваринного походження, про що є маса свідчень давніх авторів [105]. Такі рослинні ліки як подорожник, корінь алтея, добре відомий як надійний кровоспинний засіб, листя глухої кропиви, не кажучи вже про хрін, редьку, шавлію, полин, льон, дикий часник і т. д., за якими споконвіку була встановлена цілюща слава, вживались при лікуванні ран. Полотно використовувалось для перев'язок. В лікарняній практиці застосовувалась боброва струмина, різноманітні жири тваринного походження, ембріони оленів. Крім лікувальних засобів в природному виді, знали скіфи і спеціально приготовлені складні ліки: настоянки, декокти, мазі та порошки [105, с. 7–48]. Пліній Старший писав навіть про виготовлення скіфами пілюль, які греки називали теріаком [232, с. 108]. Скіфські лікувальні засоби експортувались до інших країн.

Серйозну увагу приділяли скіфи дотриманню санітарно-гігієнічних норм. Численні зображення скіфських воїнів в торевтиці свідчать про те, що у скіфів було прийнято голитися або підстригати бороди. Стрижка волосся також була їм відома [143, с. 105, 106, 143]. Геродот описує скіфські польові лазні, згадує про використання косметичних і гігієнічних речовин [70, с. 197]. Скіфи широко вживали сурогати мила [105, с. 54].

Давні автори свідчили також про вживання скіфами наркотичних [70, с. 197] і допінгових речовин. “Солодкий скіфський корінь”, що ріс в

Меотійських степах, допомагав від кашлю, астм, настояний в меду він загоював рани. Але найдивовижніша його якість, зафіксована Плінієм в “Природничій історії” та Теофастом в трактаті “Про рослини”, та, що він допомагав вгамовувати голод і спрагу до 12-ти днів [232, с. 104]. Таку ж дію на коней спричиняла трава “іппака” [148, с. 69, 110]. Скіфськими медиками виготовлялись різні протиотрути [143, с. 410, 448; 105, с. 47].

Підсумовуючи розглянуті в розділі питання слід відмітити, що природні умови скіфського часу виступали важливим об’єктивним фактором розвитку історичного процесу та військової справи як його складової. Їх вплив на підготовку та ведення бойових дій потребує оцінки в межах конкретного історичного періоду і певного регіону. Природні умови скіфського часу суттєво відрізнялись від сучасних. Недооцінка цих відмінностей може привести до неправильних висновків [82; 84].

Скіфи брали участь у війнах як на власній території, так і за її межами. Їх військо (військові контингенти) ефективно здійснювало воєнні (бойові) дії проти різного противника. Виконуючи наукове завдання, дисертант узагальнив наукові знання про війни скіфів і описав їх. Хронологічний аналіз відомих війн за участю скіфів показує, що найбільш насиченими воєнними подіями були VII, кінець VI – перша чверть V ст. до н.е та друга половина IV ст. до н.е.

Систематизовані та проаналізовані дані про війни скіфів дозволили дійти висновку щодо високої воєнної могутності скіфської держави, виявити особливості та тенденції характерних для скіфського війська прийомів і способів збройної боротьби, дослідити систему забезпечення бойових дій, звернувши при цьому особливу увагу на ті сторони воєнного мистецтва скіфів, які можуть складати певний інтерес для розвитку воєнного мистецтва в сьогоденних умовах [80; 83; 86; 89; 91; 92; 93].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і вирішення наукового завдання з проведення історичної реконструкції організації війська скіфів, виявлення його організаційної структури і функціональних компонентів, узагальнення поглядів вчених на характер скіфського озброєння та спорядження, систематизації знань про війни за участю скіфів, встановлення принципів та особливостей їх воєнного мистецтва.

Основні результати виконаної дисертаційної роботи полягають у наступному:

1. Проведено історіографічний огляд та показано стан розробки теми, дана характеристика джерельної бази. Зроблений висновок про те, що хоча події скіфської воєнної історії є одними із найважливіших в давній історії України, всебічне вивчення цього питання ще не набуло відповідного висвітлення у воєнно-історичній науці.

Дисертантом були застосовані відомі традиційні загальнонаукові та спеціальні методи історичного дослідження, серед яких основну роль відіграли історичний і логічний методи, аналіз і синтез, класифікація, систематизація. У роботі використані матеріали з фондів наукового архіву Інституту археології НАН України, які вводяться у науковий обіг.

Через відносну обмеженість джерельної бази автор часто вдавався до методів порівняння та аналогій. Для дослідження форм і способів бойових дій скіфської кінноти застосовувались порівняння зі стратегічними і тактичними діями кавалерії більш пізніх часів. На основі такого підходу були проведені розрахунки маршових можливостей скіфського війська. Аналогічний підхід був використаний для встановлення працевитрат на спорудження скіфських фортифікаційних систем. Методом вимірювання було визначено об'єми деяких скіфських котлів і на основі цих даних та можливих норм індивідуального харчування встановлено імовірну чисельність підрозділів скіфського війська. Серед специфічних форм дослідницької роботи була застосована воєнно-історична польова поїздка до найбільшого у Євразії городища скіфського часу – Більського.

2. На основі масового використання заліза скіфи здійснили технологічний стрибок у виготовленні озброєння. Майстерність їх зброярів забезпечила якість і високі тактико-технічні показники зброї та засобів захисту. Озброєння скіфів дозволяло з успіхом вести бій як в кінному, так і пішому строю з будь-яким противником – кінним чи пішим. Основне озброєння скіфів складалось із луків і стріл, мечів і кинджалів, списів і дротиків. Крім того скіфські воїни мали на озброєнні: бойові сокири, клевці, чекани, кистні, булави (шестопери), бойові молотки. Скіфи першими в Східній Європі стали масово застосовувати засоби особистого захисту воїнів: щити, шоломи, пластинчасті набірні панцирі, що доповнювалися іноді такими ж панцирними штанами, захисні пояси, поножі, різноманітні додаткові засоби захисту. Захищеними були і бойові коні, що мали масивні

налобники, посилені металевим набором нагрудники, повстяні чепраки.

Запропонована класифікація скіфського озброєння (мал. В.2 – В.4) включає зброю, захисне озброєння та кінний склад. В основу її покладено функціональне призначення того чи іншого виду озброєння. Окремі види озброєння, в свою чергу, об'єднані в групи за призначенням, за принципом дії і за конструктивними особливостями.

Автором виявлені основні тенденції розвитку скіфського озброєння: надання особливого значення зброї дистанційного бою, що привело до кількаразового збільшення боєзапасу стріл скіфських воїнів в порівнянні з попереднім киммерійським часом; створення різноманітного захисного озброєння, покликаного зменшити втрати війська в людях і кінному складі; підвищення бронепробивних якостей різних видів зброї для ефективної боротьби з панцерною кіннотою та щитоносною піхотою; модифікація списів у довгі списи-піки, які, в комплексі з винаходом сідла та використанням захисного озброєння воїнів і коней, підвищили результативність нанесення ударів підрозділами важкої кавалерії.

Основні види озброєння, що отримали розвиток у скіфській час, в подальшому застосовувались протягом майже двох тисяч років, аж до середньовіччя. Кардинальні технологічні досягнення у виготовленні озброєння стали основою для формування нових організаційних і функціональних компонентів скіфського війська, розвитку воєнного мистецтва.

3. Військова організація скіфів співпадала із соціальною. Структурно вона об'єднувала військові з'єднання трьох басилій, в які входили загони областей-архе та номів Великої Скіфії. Загін поділявся на менші структурні компоненти, основу яких складали сімейно-родинні групи (мал. В.1). Воїнами у скіфів були не тільки чоловіки, але і значна частина жінок.

Функціонально скіфське військове об'єднання включало: загальне ополчення та дружини військових вождів. У скіфському війську сформувалось два основні роди війська – кіннота і піхота. Кіннота скіфів могла виконувати самостійні завдання стратегічного значення. У скіфів, вперше в євразійських степах, виникла важкоозброєна кіннота. Безпосередньо підпорядковані царям та аристократії дружини воїнів-професіоналів стали стрижнем військової організації. У випадку серйозних воєнних конфліктів та розгортання війська вони виконували роль і резерву керівного складу і кращих ударних частин. В залежності від завдань і потреб у скіфському війську частина сил виділялась для забезпечення бойових дій: розвідки, охорони, зв'язку, матеріального забезпечення та ін. Відомі випадки використання скіфських загонів в якості найманців або союзників передньоазіатських та грецьких держав. Крім звичайних бойових завдань деколи на них покладалось виконання специфічних: боротьба з морськими десантами, дії в ролі загороджувальних загонів, виконання поліцейських функцій.

Максимальні “мобілізаційні ресурси” Великої Скіфії в період її найбільшої могутності, з урахуванням військових контингентів підвладних

племен, могли сягати 160–270 тис. воїнів. Проте такі сили навряд чи коли збирались. Дії скіфського війська більшого ніж 30 тис. у письмових джерелах не згадуються. Свідчення давніх істориків та письменників, дозволили прийти до думки, що найбільш ефективним військовим контингентом для дій у Північному Причорномор'ї в скіфський час було тридцятитисячне військо.

Для проведення реконструкції військової організації скіфів автор здійснив комплексний аналіз речей з поховань скіфських військових ватажків. Для визначення чисельності підрозділів, безпосередньо підпорядкованих вождям, дисертант запропонував врахувати кількість горитів і наконечників стріл у них, що знаходять у скіфських похованнях. Мається на увазі, що стріла могла символізувати конкретного воїна. Виплавлений з наконечників стріл підлеглих воїнів котел царя Аріанта, у розповіді Геродота, був втіленням всієї його держави.

Крім того, автор вважає, що котли, покладені в могили воєнних ватажків, призначались для того, щоб зібрати і забезпечити гарячою їжею в потойбічному світі безпосередньо підпорядкований підрозділ, як це мало місце в реальному житті. Якщо це припущення вірне, то котел мав бути своєрідним символом підрозділу, а воїни, яких він об'єднував, були “воїнами такого-то котла”. Більшість скіфських котлів мають об'єми в межах 10–50 л, хоча відомий унікальний екземпляр і на 250 літрів (табл. А.17). Визначивши індивідуальну норму порції в 0,45–0,95 л (додаток И), можна дійти думки, що скіфські котли мали би забезпечувати потреби 10–100 чол. Варто зауважити і те що переважна більшість котлів, була розрахована на середній показник, тобто на підрозділ близько 50 чол. Вивчення археологічних матеріалів в поєднанні з аналізом письмових джерел дозволило прийти до висновку про те, що основний підрозділ скіфського війська мав би нараховувати близько 50 чол. Крім того можливе існування у скіфів підрозділів у 5, 10 і 100 чол. та малих тактичних груп по два та три воїна.

Разом з позитивними моментами виявлені недоліки, які були притаманні військовій організації скіфів. Серед них – достатньо сильна децентралізація влади. У скіфському суспільстві допускалось створення самостійних збройних формувань, які могли вести бойові дії на власний розсуд їх ватажків. Військо скіфів не мало чіткої організаційної структури і складалось із загонів, які збирали племінні вожді. Військовим ватажкам скіфів, які одночасно були і керівниками адміністративно-територіальних структур Скіфії, безпосередньо підпорядковувались підрозділи і навіть цілі військові загони професійних воїнів-дружинників. Тому влада верховного скіфського царя повинна була бути постійно підкріплена найбільш потужною військовою силою. А це було не завжди можливим і залежало від багатьох обставин. Відсутність єдності – найважливіший фактор послаблення скіфської воєнної могутності. Посилення військового потенціалу правителів окремих регіонів в другій половині IV ст. до н.е. неминуче провокувало внутрішні воєнні конфлікти, що стали важливим чинником припинення існування Великої Скіфії.

4. Аналіз виникнення і розвитку військової організації дозволяє запропонувати її періодизацію. I період (VII – VI ст. до н.е.) – зародження та становлення скіфського війська. Основні воєнно-політичні події, які тоді відбувалися: “здобуття Батьківщини” в Північному Причорномор’ї, переможні походи до Передньої Азії, Центральної Європи, відбиття персидської агресії. II період (V ст. до н.е.) – стабільності і розвитку. Завершилося оформлення комплексу скіфського озброєння. Формується професійний компонент війська, виникають підрозділи важкої кінноти. Скіфська могутність забезпечує сталу воєнно-політичну обстановку в Південно-Східній Європі. III період (IV ст. до н.е.) – найвищого підйому. Тоді завершеного вигляду набула військова організація скіфів, установилася система прийомів і способів ведення бойових дій. На початку III ст. до н.е. Велика Скіфія, а разом з нею і її військова організація припиняє своє існування.

5. Аналіз природних умов Північного Причорномор’я в VII – III ст. до н.е. сприяв здійсненню об’єктивної оцінки воєнно-історичних подій, явищ та процесів скіфської доби. Природні умови того часу суттєво відрізнялись від сучасних і значною мірою впливали на розвиток воєнної справи. Перш за все, це стосується клімату, гідрологічних умов, ландшафтів, флори і фауни.

6. Опис та аналіз війн за участю скіфських воїнів автор здійснив у хронологічному порядку (табл. К.1.) за регіонами їх розгортання та перебігу. Це дозволило виділити періоди воєнно-політичної діяльності скіфів та визначити їх особливості.

Перший період (VII–перша чверть V ст. до н.е.) був насичений воєнними подіями. Для війн цього періоду характерними були далекі грабіжницькі воєнні походи (Передня Азія, Центральна Європа, Балкани, Північний Кавказ), для забезпечення успіху яких створювались довготривалі стратегічні базові райони з постійним перебуванням там частини скіфського війська (межиріччя р. Кури та р. Араксу, район південного узбережжя оз. Урмія в країні Мана, район Добруджі в Задунав’ї, район в Трансільванії). В цьому періоді скіфам доводилось здійснювати рішучі заходи з утвердження свого панівного становища в Північному Причорномор’ї (конфлікти з грецькими містами-полісами, встановлення над ними протекторату, захоплення городищ лісостепової смуги) та відстоювати свою незалежність (скіфо-персидська війна). Дисертантом запропонована власна концепція хронології скіфських походів до Передньої Азії, проведений синхроністичний аналіз історичних подій у вказаному регіоні VII–першої чверті VI ст. до н.е. Згадане Геродотом 28-річне панування скіфів у Передній Азії, автор запропонував датувати 633/626–605/598 pp. до н.е.

Стосовно другого періоду (друга чверть V–середина IV ст. до н.е.) майже нема відомостей про війни за участю скіфів. На думку здобувача, це не є наслідком браку інформації. Скоріш за все, більш як столітній період “затишшя” був результатом встановлення в Південно-Східній Європі стабільної воєнно-політичної ситуації з безумовним верховенством скіфів. Разом з тим, в цьому періоді виникають воєнні конфлікти всередині

скіфського суспільства, розгортається міжусобна боротьба.

Війни за участю скіфів третього періоду (друга половина IV ст. до н.е.) умовно можна назвати регіональними. За винятком походу Зопіріона в район Ольвії, основні бойові дії відбуваються в Задунав'ї та навкруги Боспорського царства. Стверджувати, що в цих воєнних діях брало участь все скіфське об'єднання під керівництвом верховного царя, немає належних підстав. На думку автора, в скіфському війську царя Атея доцільніше вбачати дії військового з'єднання південно-західної скіфської бази [89]; а у війську, яке воювало на Боспорі – військово з'єднання кримських скіфів. Таким чином, головною особливістю війн третього періоду було те, що вони могли вестись окремими з'єднаннями воєнно-адміністративних одиниць скіфської держави. Командувачі цих з'єднань у великій мірі проявляли самостійність. Все це об'єктивно приводило до внутрішніх воєнних конфліктів. Посилення міжусобної збройної боротьби, яке фіксується багатьма показниками, стало одним із чинників руйнації Великої Скіфії.

7. На основі історичного аналізу воєнних конфліктів за участю скіфів вдалося виявити основні принципи тактики та особливості стратегії, характерні для скіфського війська прийоми і способи збройної боротьби, дослідити систему забезпечення воєнних дій.

Основними принципами тактики скіфів були: широке застосування маневрових дій та висока активність; вміле використання фактору раптовості та військових хитрощів; завдання максимального враження противника металюною зброєю, надання переваги дистанційному бою перед рукопашним. Удосконалення озброєння сприяло змінам в тактиці ведення бою, шикуванні бойових порядків. Завдяки підвищенню ефективності захисного озброєння воїнів та бойових коней, використанню довгих списів-пік став застосовуватись спосіб розгрому противника зосередженим ударом в центр його бойових порядків з метою їх прориву і знищення ворога по частинам. Для виконання цього завдання типовим бойовим шикуванням скіфських загонів важкоозброєної кавалерії став клин.

Особливостями стратегії дій скіфського війська були: постійна готовність до ведення бойових дій; організація і проведення вирішальних битв і війн в цілому за завчасно продуманим планом; поєднання колегіальності прийняття рішень з принципом єдиноначальства; організоване здійснення перегруповань великих контингентів війська на значні відстані, вдалих вибір і використання довготривалих стратегічних базових районів в безпосередній близькості до театру воєнних дій; завчасна підготовка майбутнього театру воєнних дій; здійснення асиметричних відповідей на воєнні загрози; застосування принципу досягнення загальної перемоги через низку проміжних успіхів.

Разом з тим, такі слабкі сторони скіфського воєнного мистецтва, як недостатній розвиток піхоти, відсутність зімкнутих бойових порядків піхоти типу фаланги, слабкість флангів, ставали причиною поразок у випадку необхідності ведення оборонних дій.

Важливою умовою успішного ведення бойових дій скіфським військом було проведення організованих і швидких маршів. На основі порівняння з нормативними показниками маршів кавалерії більш пізніх часів встановлено, що норма добового переходу скіфської кінноти могла скласти 40–50 км, а у випадку здійснення форсованого маршу – збільшуватись до 70–75 км. Максимальна тривалість одного переходу без організації добового відпочинку – до 3-х діб, протяжність – 200–250 км. Середньодобовий перехід піших і змішаних частин та обозу скіфського війська складав 20–40 км.

Належна увага в скіфському війську приділялась забезпеченню воєнних дій: розвідці, охороні, маскуванню, “хімічному та бактеріологічному”, матеріальному та медичному забезпеченню. Скіфи чудово розуміли місце і значення людського фактору, у них функціонувала особлива система морально-психологічного впливу на воїнів. Їх виховання зосереджувалось на формуванні таких якостей, як мужність, безстрашність, волелюбність і завзяття у боротьбі, зневага до ворогів, хитрість і жорстокість, повага до старших, презирство до смерті. Воно здійснювалось протягом всього життя в поєднанні з навчанням воєнній справі та психологічним загартуванням. Особливий соціальний статус в суспільстві і шана до скіфського воїнства були основою його самовідданого відношення до свого обов’язку, вірності племені та вождям.

8. Значного розвитку у скіфів набула фортифікація. Зведені племенами скіфської доби оборонні споруди велетенських городищ (Більське, Ходосівське, Трахтемирівське, Немирівське, Каратульське та ін.) не мають аналогів на просторах Євразії. Вони були важливими адміністративно-політичними центрами і разом з низкою дещо менших городищ виконували завдання територіальної оборони. Основні елементи скіфської фортифікації (рови, вали, дерев’яно-земляні укріплення), в цілому, на протязі VII–III ст. до н.е. залишались незмінними. Розвиток відбувався в напрямку збільшення їх розмірів та підвищення оборонних можливостей.

Автором проведені розрахунки працевитрат на обладнання типових фортифікаційних споруд скіфських городищ. За основу взяті дерев’яно-земляні укріплення першого будівельного періоду Східного Більського городища. Встановлено, що 1 км таких споруд тисяча робітників могла спорудити за 16 діб (додаток 3).

Таким чином, у скіфів проявилися всі ті кардинальні зміни, які сучасні воєнні теоретики відносять до революції у воєнній справі: принципові технологічні зміни в озброєнні (створення ефективного комплексу зброї та захисного озброєння на основі переходу до масового використання заліза); створення нових військових організаційних і функціональних компонентів (формування професійного компонента війська, використання загонів важкоозброєної кінноти); принципово нові підходи до форм і методів ведення збройної боротьби.

Проведене дослідження військової організації та воєнного мистецтва скіфів дозволяє виявити те нове, що з'явилося у воєнній справі в давні часи і може отримати розвиток в сьогоденних умовах. Осмислення місця геополітичного розташування України на осьовій лінії перетину Заходу і Сходу, від чого залежала надзвичайна важливість воєнно-політичних союзів давніх державних утворень на території України, зокрема Великої Скіфії, актуально сьогодні в контексті проблеми входження України в світові колективні системи безпеки. Об'єктивна оцінка нашої прадавньої історії, в певній мірі, може дати відповіді на виклики сьогодення.

Результати дослідження можуть бути використані для науково-дослідних робіт, які проводяться відповідними установами та закладами Міністерства оборони та інших військових формувань України, підготовки різноманітних видань, розробки навчальних і методичних матеріалів з воєнної історії. Вони можуть бути використані також в процесі впровадження в Збройних Силах України Концепції гуманітарного і соціального розвитку для удосконалення системи військово-патріотичного виховання, формування у військовослужбовців почуття гордості за стародавню історію своєї Батьківщини, героїчне минуле народів, що заселяли її.

Перспективними напрямками подальших досліджень можуть бути: створення збірки письмових джерел (хрестоматії) з давнього періоду вітчизняної воєнної історії; поглиблене вивчення та систематизація всього відомого на сьогоднішній день озброєння та спорядження скіфського війська, встановлення бойових можливостей, прийомів та способів його застосування; встановлення місця та ролі розвитку воєнної справи на теренах України в доскіфський період; дослідження еволюції скіфської військової організації та воєнного мистецтва в умовах існування пізньоскіфської держави в Криму та на Нижньому Дніпрі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абаев В.И.* Культ семи богов у скифов // Древний мир. – М.: Наука, 1962. – С. 445–450.
2. *Абаев В.И.* Скифо-европейские изоглоссы. – М.: Наука, 1965. – 168 с.
3. *Абрамзон С.М.* Некоторые вопросы социального строя кочевых обществ // Советская этнография. – 1970. – №6. – С. 61–72.
4. *Абрамов А.П., Васильев А.Г., Копейкин В.Р.* Модификации георадаров для морских подводных работ // Древности Боспора. – 2003. – Т. 6. – С. 11–17.
5. *Азбунов М.В.* Скифия. – Одесса: “Гермес“, 2004. – 192 с.
6. *Алексеев А.Ю.* Хронография Европейской Скифии (VII – IV вв. до н.э.). – СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2003. – 416 с.
7. *Алиев И.* О скифах и скифском царстве в Азербайджане // Переднеазиатский сборник. – 1979. – Т.3. – С. 4–14.

8. *Андрух С.И.* Малая Скифия в Добрудже // Древности скифов: Сб. науч. тр. – К.: ІА АНУ, 1994. – С. 144–157.
9. *Анохин В.А.* Монеты Атея // Скифские древности. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 20–41.
10. *Арриан.* Поход Александра. – М.: Миф, 1993. – 270 с.
11. *Артамонов М.И.* Общественный строй скифов // Вестник ЛГУ. – 1947. – №9. – С. 70–87.
12. *Артамонов М.И.* К вопросу о происхождении скифов // СА. – 1950. – №2. – С. 37–47.
13. *Артамонов М.И.* Роль климатических изменений VIII–VII веков в переселении киммерийцев и скифов в Азию и возвращение их в степи Восточной Европы в начале VI в. до н.э. // Этнография народов СССР: Сб. статей. – Л.: Географическое общество СССР, 1971. – С. 45–60.
14. *Артамонов М.И.* Скифское царство // СА. – 1972. – №3. – С. 56–67.
15. *Артамонов М.И.* Киммерийцы и скифы. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – 156 с.
16. *Археологія Української РСР:* В 3 т. / АН УРСР. – К.: Либідь, 1986. – Т.2: Скифо-сарматська і антична археологія. – 376 с.
17. *Бабков И.И.* Сиваш. – Симферополь: Крымиздат, 1959. – 56 с.
18. *Белявский В. А.* Война Вавилона за независимость (627–605 гг. до н.э.) и гегемония скифов в Передней Азии // Исследования по истории стран Востока. – Л.: ЛГУ. – 1964. – С. 89–101.
19. *Бережинський В. Г.* Військова організація і воєнне мистецтво скіфів. – К.: Академія ЗСУ, 1994. – 105 с.
20. *Бережинський В.Г.* Класифікація озброєння Київської Русі. – К.: Академія ЗСУ, 1998. – 50 с.
21. *Бережинський В.Г.* Основные проблемы отечественного оружеведения // Проблемы і задачі воєнної історії в сучасних умовах: Зб. матеріалів науково–практичної конференції. – К.: Видання НАОУ, 1998. – С. 83–92.
22. *Бессонова С.С.* О скифских повозках // Древности Степной Скифии. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 102–118.
23. *Бессонова С.С.* Религиозные представления скифов. – К.: Наук. думка, 1983. – 138 с.
24. *Бессонова С.С.* О культе оружия у скифов // Вооружение скифов и сарматов. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 3–21.
25. *Бессонова С.С.* Скiфські вірування і культу // Золото степу. Археологія України. – К. – Шлезвіг: Вахгольтц Ноімюстер, 1991. – С. 151–152.
26. *Бессонова С.С.* Курганы Лесостепного Побужья // Древности скифов: Сб. науч. тр. – К.: ІА АНУ, 1994. – С. 3–33.
27. *Бессонова С.С.* Дружинные курганы в украинской лесостепи скифского времени // Междунар. конф. “Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь”. – СПб.: Издательство Государственного Эрмитажа, 1998. – С. 57–58.
28. *Бессонова С.С., Скорый С.А.* Матронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988–1996 гг.). – К. – Краков: ІА НАНУ, 2001. – 156 с.
29. *Бикерман Э.* Хронология древнего мира. – М.: Наука, 1976. – 334 с.

30. *Біблія* або книги святого письма старого і нового заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена. – К.: Поліграфкнига, 1992. – 1256 с.
31. *Білозор В.П.* Скіфська скульптура // *Золото Степу. Археологія України.* – К. – Шлезвіг: Вахгольтц Ноімюстер, 1991. – С. 161–164.
32. *Блаватский В.Д.* Битва при Фате и греческая тактика IV в. до н.э. // *ВДИ.* – 1946. – №1. – С. 101–106.
33. *Блаватский В. Д.* Осада и оборона в античном Причерноморье // *КСИИМК.* – 1947. – Вып.16. – С. 89–93.
34. *Блаватский В.Д.* О стратегии и тактике скифов // *КСИИМК.* – 1950. – Вып. 34. – С. 19–29.
35. *Блаватский В.Д.* Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 164 с.
36. *Боевой устав конницы РККА.* – М. – Л.: ГИЗ, 1928. – Ч.І. – 133 с.
37. *Боевой устав конницы РККА.* – М. – Л.: ГИЗ, 1928. – Ч.ІІ. – 256 с.
38. *Боевой устав пехоты Советской Армии.* – М.: Воениздат, 1959. – 224 с.
39. *Болтрик Ю.В.* Шляхи сполучення Скіфії – України // *Воєнна історія.* – 2003. – №1. – С. 45–56.
40. *Болтрик Ю.В., Петрашенко А.Н., Фіалко О.Є.* Звіт про розкопки Трахтемирівського городища в 2000 р. – НА ІА НАНУ. – №2000/3.
41. *Болтрик Ю.В., Вознесенська Г.О., Фіалко О.Є.* Залізний кинджал із Трахтемирівського городища // *Археологія.* – 2003. – №2. – С. 101–108.
42. *Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є.* Напад скіфів на Трахтемирівське городище. – К.: НАНУ ІА, 2003. – 150 с.
43. *Бородовский А.П.* Плети и возможности их использования в системе вооружения племён скифского времени // *Военное дело древнего населения Северной Азии.* – Новосибирск: Наука, 1987. – С. 28–39.
44. *Брукс К.* Климаты прошлого. – М.: Наука 1952. – 282 с.
45. *Бунятян Е.П.* Методика социальных реконструкций в археологии: На материале скифских могильников IV–III вв. до н.э. – К.: Наук. думка, 1985. – 227 с.
46. *Бучинский В.П.* Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. – К.: Госсельхозиздат, 1963. – 307 с.
47. *Вахтина М.Ю., Виноградов Ю.А., Рогов Е.Я.* Об одном из маршрутов военных походов и сезонных миграций кочевых скифов // *ВДИ.* – 1980. – №4. – С. 155–161.
48. *Вегацей.* Краткое изложение военного дела: Пер. Кондратьева // *ВДИ.* – 1940. – №2. – С. 231 – 293.
49. *Великая Скифия (курс лекций).* – Киев-Запорожье: Днепровский металлург, 2002. – 340 с.
50. *Вершигора П.П.* Военное творчество народных масс. – М.: Воениздат, 1961. – 824 с.
51. *Виноградов В.Б.* О скифских походах через Кавказ // *Труды Чечено-Ингушского НИИ.* – Грозный. – 1964. – Т. IX. – С. 21–48.

52. *Виноградов В.Б.* Центральный и Северо-восточный Кавказ в скифское время (VII–IV века до н.э.). – Грозный: Чечено-Ингушское книжное издательство, 1972. – 390 с.
53. *Виноградов Ю.А., Тохтасьев С.Р.* Ранняя оборонительная стена Мирмекия // ВДИ. – 1994. – №1. – С. 54–63.
54. *Витт Л.Д.* Конница. Вооружение и владение оружием. – СПб., 1900. – 234 с.
55. *Вітрик І.С., Данилко Н.М.* Поховання знатної скіф'янки у “Великому кургані” М.І.Веселовського // Музейні читання: Матеріали наукової конференції. – К.: Музей історичних коштовностей України, 2001. – С. 138–149.
56. *Военная археология.* Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. – СПб.: ИИМК РАН, 1998. – 343 с.
57. *Вознесенская Г.А., Недопако Д.П.* Технология производства металлических изделий Трахтемировского городища // Использование методов естественных наук в археологии. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 21–27.
58. *Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В.* Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі. – К.: ІА АН України, 1996. – 192 с.
59. *Воинский устав о строевой кавалерийской службе.* – СПб., 1845. – 345 с.
60. *Временная инструкция по организации маршей конницы.* – М.: Упр. штаба РККА, 1930. – 74 с.
61. *Вундт В.* Проблемы психологии народов / Преступная толпа. – М.: Институт психологии РАН, 1998. – 320 с.
62. *Гаврилюк Н.А.* Домашнее производство и быт степных скифов. – К.: Наук. думка, 1989. – 112 с.
63. *Гаврилюк Н.А.* Каменское городище и его округа // Древности скифов: Сб. науч. тр. – К.: ІА АНУ, 1994. – С. 102–121.
64. *Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н.э. – К.: ІА НАНУ, 1999. – 424 с.
65. *Гаврилюк Н.А., Тимченко Н.П.* Динамика численности и воспроизводства населения Степной Скифии // Палеодемография скифского населения Северного Причерноморья. – К., 1994. – С. 22–45. (Препр. / НАН Украины. Институт археологии.).
66. *Гаврилюк Н.А., Черненко Е.В.* “Скифский поход” Зопириона // Проблемы археологии Северного Причерноморья. – Херсон, 1991. – С. 65–69.
67. *Гайдукевич В.Ф.* Боспорское царство. – М.–Л.: АН СССР, 1949. – 623 с.
68. *Галанина Л.К.* О греческих поножах Северного Причерноморья // Археологический сборник. – Л., 1965. – Вып.7. – С. 5–27.
69. *Галанина Л.К.* Шлемы кубанского типа (вопросы хронологии и происхождения) // Культурное наследие Востока. – Л.: Наука, 1985. – С. 169–183.
70. *Геродот.* Історії в дев'яти книгах: Пер. А.О.Білецького. – К.: Наук. думка, 1993. – 574 с.

71. *Гожик П.Р., Новосельський Ф.А.* Геологические условия строительства Днепровско-Бугского гидроузла. – К.: Наук. думка, 1989. – 120 с.
72. *Горелик М.В.* Реконструкция скифского доспеха по каменным изваяниям // Скифские древности. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 266–269.
73. *Горелик М.В.* Панцирно снаряжение из кургана у с. Красный Подол // Вооружение скифов и сарматов. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 119–121.
74. *Граков Б.Н.* Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. – 1939. – №3. – С. 231–315.
75. *Граков Б.Н.* Каменское городище на Днепре // МИА. – 1954. – №36. – 240 с.
76. *Граков Б.Н.* Скифы. – М.: МГУ, 1971. – 170 с.
77. *Грантовский Э.А.* Проблемы изучения общественного строя скифов // ВДИ. – 1980. – №4. – С. 128–154.
78. *Грантовский Э.А.* О хронологии пребывания киммерийцев и скифов в Передней Азии // РА. – 1994. – №3. – С. 23–48.
79. *Григорьев В.П.* Захоронение тяжеловооружённого скифского воина у с. Гладковщина // Древности скифов: Сб. науч. тр. – К.: ИА АНУ, 1994. – С. 63–77.
80. *Грицюк В.М.* Зрив агресивних планів Дарія I як тріумф стратегії і тактики скіфів // Зб. наук. пр. ВГІ НАО України. – 1999. – №5. – С. 21–27.
81. *Грицюк В.М.* Виготовлення зброї в Північному Причорномор'ї в скіфську добу. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2000. – 40 с.
82. *Грицюк В.М.* Природні умови Північного Причорномор'я за скіфської доби // Український географічний журнал. – 2000. – №4. – С. 41–45.
83. *Грицюк В.М.* Фортифікація скіфів. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2001. – 30 с.
84. *Грицюк В.М.* Військово-історична і географічна характеристика Північного Причорномор'я скіфської доби // Зб. наук. пр. ВГІ НАО України. – 2001. – №1. – С. 19–26.
85. *Грицюк В.М.* До питання визначення часу скіфського панування в Передній Азії // Тези доповідей міжнародної наукової конференції “VI сходознавчі читання А. Кримського” – К.: Інститут сходознавства НАН України, 2002. – С. 182–184.
86. *Грицюк В.М.* Военні походи скіфів до Передньої Азії // Военна історія. – 2003. – №1. – С. 35–44.
87. *Грицюк В.М.* Похід скіфського війська під командуванням царя Мадія в Ассирію 614 року до н.е. // Східний світ. – 2003. – №1. – С. 60–66.
88. *Грицюк В.М.* Военна організація скіфів // Зб. наук. пр. ВГІ НАО України. – 2003. – №6. – С. 40–47.
89. *Грицюк В.М.* Скіфо-македонські війни // Тези доповідей міжнародної наукової конференції “VII сходознавчі читання А. Кримського” – К.: Інститут сходознавства НАН України, 2003. – С. 116–118.
90. *Грицюк В.М.* Роль і місце прадавньої військової історії України у воєнно-патріотичному вихованні // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Патріотичне і гуманістичне виховання військової

- інтелігенції: сутність, взаємозв'язок, стан, проблеми". – К.: ВЦ "Просвіта", 2003. – С. 137–143.
91. *Грицюк В.М.* Система оборонних позицій і в'їздів Східного та Західного укріплень Більського городища // Матеріали наукової конференції "Музейні читання". – К.: Музей історичних коштовностей України, 2003.
 92. *Грицюк В.М.* Досвід морально-психологічного впливу у скіфському війську // Збірник матеріалів науково-практичної конференції "Стан та тенденції удосконалення системи морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) в умовах реалізації Концепції соціального та гуманітарного розвитку Збройних Сил України". – К.: НАО України, 2004. – Т.1 – С. 90–95.
 93. *Грицюк В.М.* Воєнно-історична польова поїздка до Більського городища // Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 60-річчя Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАНУ "Від Кіммерії до Сарматії". – К.: "КОРВІН ПРЕСС", 2004. – С. 26-28.
 94. *Грицюк В.М.* Чисельність підрозділів скіфського війська // Тези доповідей міжнародної наукової конференції "VIII сходознавчі читання А. Кримського" – К.: Інститут сходознавства НАН України, 2003. – С. 131–133.
 95. *Грязнов М.П.* Аржан. Царский курган раннескифского времени. – М.: Наука, 1982. – 61 с.
 96. *Грязнов М.П.* Так называемые оселки скифо-сарматского времени // Исследования по археологии СССР. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1961. – С. 139–144.
 97. *Гудим-Левкович О.М.* Демографічна реконструкція черняхівського населення України III–V ст. н.е.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.04 / ІА НАНУ. – К., 1997. – 24 с.
 98. *Гумилев Л.Н.* Изменение климата и миграции кочевников // Природа. – 1972. – №4. – С. 44–52.
 99. *Давня історія України: В 3т.* / Інститут археології НАН України. – К., 1998. – Т.2: Скіфо-антична доба. – 495 с.
 100. *Дебец Г.Ф.* О физических типах людей скифского времени // МИА. – 1971. – №177. – С. 8–10.
 101. *Дельбрюк Г.* История военного искусства в рамках политической истории: В 3 т. – М.: Воениздат, 1936. – Т.1: Античный мир. – 465 с.
 102. *Джиоева З.А.* Проблемы скифской государственности: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.03 / Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 1997. – 22 с.
 103. *Дмитров Л.Д.* Перекоп. – К.: Изд-во Академии наук УССР, 1940. – 106 с.
 104. *Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А.* Народы нашей страны в "Истории" Геродота. – М.: Наука, 1982. – 455 с.
 105. *Думка М.С.* Про медицину скіфів. – К.: Держ. мед. видав. УРСР, 1960. – 115 с.

106. *Дьяконов И.М.* Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту // ВДИ. – 1951. – №3. – С. 207–252.
107. *Дьяконов И. М.* История Мидии. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – 485 с.
108. *Дюмезиль Ж.* Скифы и нарты. – М.: Наука, 1990. – 231 с.
109. *Дююю Р.Э., Дююю Т.Н.* Всемирная история войн. – М. – СПб.: Полигон – АСТ, 1997. – Кн. 1. – 937 с.
110. *Евдокимов Г.Л., Магомедов Б.В., Черненко Е.В.* Отчет о раскопках в Херсонской области Краснознаменной новострочной экспедиции в 1980 г.– НА ІА НАНУ. – №1980/9.
111. *Есаян С.А., Погребова М.Н.* Скифские памятники Закавказья. – М.: Наука, 1985. – 152 с.
112. *Загинайло А.Г.* Литые монеты царя Скила // Древнее Причерноморье. – Одесса, 1990. – С. 64–71.
113. *Иванчик А.И.* Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VII – VI вв. до н.э. – М.: РАН, 1996. – 324 с.
114. *Иванчик А.И.* Киммерийцы и скифы. Культурно-исторические и хронологические проблемы археологии восточноевропейских степей и Кавказа пред- и раннескифского времени. –М.: Новости, 2001.– 325 с.
115. *Іевлев М.М.* Природа України в давнину і сьогодні // Золото степу. Археологія України. – К. – Шлезвіг: Вахгольтц Ноімюстер, 1991. – С. 17–23.
116. *Іевлев М.М.* Природная среда Нижнего Побужья и Нижнего Поднепровья в античную эпоху: Дис. ... канд. истор. наук: 07.00.06. – К., 1997. – 234 с.
117. *Іллінська В.А.* Скiфські сокири // Археологія. – 1961. – Т. XII. – С. 27–52.
118. *Іллінська В.А.* Скiфська вузда VI ст. до н.е. // Археологія. – 1961. – Т. XIII. – С. 38–61.
119. *Ільинская В.А.* Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. – К.: Наук. думка, 1968. – 188 с.
120. *Ільинская В.А.* Скифский период в Днепровском Лесостепном Левобережье: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.575 / Институт археологии АН СССР. – М., 1971. – 56 с.
121. *Ільинская В.А.* Скифская узда IV в. до н.э. // Скифские древности. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 42–63.
122. *Іллінська В.А.* Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів // Археологія. – 1973. – Т. XXII. – С. 13–26.
123. *Ільинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII–IV вв. до н.э. – К.: Наук. думка, 1983. – 380 с.
124. *Історія війн і воєнного мистецтва (стратегія і оперативне мистецтво): Підручник для слухачів НАОУ / М.І.Рибак, М.П.Мірошніченко, С.В. Сидоров та ін.* – К.: НАОУ, 2003. – 328 с.
125. *Історія Русів.* – К.: Радянський письменник, 1991. – 318 с.

126. *Каллистов Д.П.* Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. – Л.: Изд-во ЛГУ 1949. – 237 с.
127. *Клочко В.И.* Некоторые вопросы происхождения бронзовых наконечников стрел Северного Причерноморья VIII–VII вв. до н. э. // Памятники древних культур Северного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 40–46.
128. *Клочко Л.С.* Скіфський костюм // Золото степу. Археологія України. – К. – Шлезвіг: Вахгольтц Ноімюстер, 1991. – С. 105–111.
129. *Клочко Л.С.* Скифская обувь // СА. – 1992. – №1. – С. 26–33.
130. *Ковалевская В.Б.* Конь и всадник. – М.: Наука, 1977. – 152 с.
131. *Ковпаненко Г.Т.* Племена скіфського часу на Ворсклі. – К.: Наук. думка, 1967. – 186 с.
132. *Ковпаненко Г.Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. – К.: Наук. думка, 1989. – 336 с.
133. *Козуб Ю.И.* Модель лука из Ольвии // Скифские древности. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 270–274.
134. *Колтухов С. Г.* Укрепления Крымской Скифии: Материалы по археологии Крыма. – Симферополь: Сонат, 1999. – 224 с.
135. *Копылов В.П.* Скифы Нижнего Дона и Северо-Восточного Приазовья (вопросы хронологии и военно-политической истории) // ВДИ. – 2003. – №1. – С. 131–140.
136. *Крижицький С.Д.* Ольвія і скіфи у V ст. до н.э. До питання про скіфський “протекторат” / Археологія. – 1989. – №2. – С. 21–36.
137. *Крупнов Е.И.* О походах скифов через Кавказ // ВССА. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 186 – 194.
138. *Ксенофонт.* Киропедия. – М.: Наука, 1977. – 334 с.
139. *Куклина И.В.* Этногеография Скифии по античным источникам. – Л.: Наука, 1985. – 208 с.
140. *Курганы степной Скифии* : Сб. науч. тр. – К.: Наук. думка, 1991. – 140 с.
141. *Кучера М. П.* Змиевы Валы Среднего Поднепровья. – К.: Наук. думка, 1987. – 208 с.
142. *Лавров Е.* Марш и встречный бой конницы: Конспект лекции. – М.: Военная академия, 1939. – 44 с.
143. *Латышев В.В.* Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе // ВДИ. – 1947-1949. – 873 с.
144. *Ленц Э.Э.* Заметки о предметах вооружения из раскопок 1903 г. близ с. Журовки Киевской губернии // ИАК. – СПб., 1905. – Вып. 14. – С. 54–68.
145. *Лиддел Гарт Б.Х.* Стратегия непрямых действий (Энциклопедия военного искусства). – М.: Изд-во АСТ, 1999. – 656 с.
146. *Лобов В.Н.* Военная хитрость в истории войн. – М.: Воениздат, 1988. – 192 с.
147. *Лукиан.* Избранная проза. – М.: Правда, 1991. – 720 с.

148. *Людина і довкілля*. Антологія: У 2 кн. / Упорядник В.С. Крисаченко. – К.: Заповіт, 1995. – Кн. 1: Природа і людність України в пам'ятках світової і національної культури. – 432 с.
149. *Мазетти К.* Конец ассирийской державы и ассиро-скифские отношения // ВДИ. – 1979. – №4. – С. 17–24.
150. *Мазетти К.* Война Дария I со скифами и вавилонская пророческая литература // ВДИ. – 1982. – №3. – С. 105–110.
151. *Манцевич А.П.* О скифских поясах // СА. – 1941. – №7. – С. 19–30.
152. *Манцевич А.П.* Бронзовые котлы в собрании Государственного Эрмитажа // Исследования по археологии СССР. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1961. – С. 145–150.
153. *Махортых С.В.* О мечях и кинжалах скифского типа с антенным навершием // Проблеми історії та археології давнього населення УРСР. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 140–141.
154. *Махортых С.В.* Скифы на Северном Кавказе. – К.: Наук. думка, 1991. – 136 с.
155. *Махортих С.В., Иевлев М.М.* О путях и времени формирования раннекочевнических образований на юге европейской части СССР в позднейший предскифский период // Древности Северного Кавказа и Причерноморья. – М., Наука, 1991. – С. 18 – 30.
156. *Медведев А.П.* Номадизм или “степная цивилизация“ (к исторической оценке древних скотоводческих обществ Юга Восточной Европы) // Тезисы докладов третьей Кубанской археологической конференции. – Краснодар – Анапа, 2001. – С. 103–108.
157. *Медведская И.Н.* О скифском вторжении в Палестину // Междунар. конф. “Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь”. – СПб.: Издательство Государственного Эрмитажа, 1998. – С. 41–43.
158. *Меликишвили Г.А.* Некоторые вопросы истории Маннейского царства // ВДИ. – 1949. – №1. – С. 57–75.
159. *Мелюкова А.И.* Античная литературная традиция о скифской непобедимости // КСИИМК. – 1949. – Вып. XXX. – С. 105–110.
160. *Мелюкова А.И.* Войско и военное искусство скифов // КСИИМК. – 1950. – Вып. XXXIV. – С. 30–41.
161. *Мелюкова А.И.* Вооружение, войско и военное искусство скифов: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 575 / ИИМК АН СССР – М., 1950. – 29 с.
162. *Мелюкова А.И.* К вопросу о памятниках скифской культуры на территории Средней Европы // СА. – 1955. – №22. – С. 239–253.
163. *Мелюкова А.И.* Вооружение скифов. – М.:Наука, 1964. – 91 с. – (САИ; Вып. Д 1–4).
164. *Мелюкова А.И.* Скифия и фракийский мир. – М.: Наука, 1979. – 256 с.
165. *Міжнародний тиждень НАТО: Лекції та статті.* – Київ–Рим: НАО України – Оборонний коледж НАТО, 2004. – 162 с.
166. *Мишулин А.В.* О военном искусстве скифов // Исторический журнал. – 1943. – №8. – С. 37–53.
167. *Мінжулін О.І.* Реставрація творів з металу. – К.: Спалах, 1998. – 232 с.

168. *Мірошниченко М.П.* Зародження і розвиток воєнного мистецтва зі стародавніх часів і до початку ХХ століття: Навч. посіб. – К.: НАОУ, 2000. – 140 с.
169. *Мозолевский Б.Н.* Вопросы этно-сословной структуры населения Скифии // Тезисы докладов Всесоюзного семинара “Киммерийцы и скифы”. – Кировоград: ИА АН УССР, 1987. – Часть II. – С. 20–22.
170. *Моруженко А.О.* Городища скіфського часу на території Східної Європи // Вісник ХДУ. – 1968. – №35. – С. 65–73.
171. *Моруженко А.А.* Городища Лесостепной Скифии (история строительства оборонительных сооружений, жилищ и хозяйственных построек в VII – III вв. до н.э.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: №575 / ХГУ. – Харьков, 1969. – 22 с.
172. *Моруженко А.А.* Оборонительные сооружения городищ Поворсклья в скифскую эпоху // Скифский мир. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 133–146.
173. *Моруженко А.О.* Оборонні споруди Немирівського городища // Археологія. – 1975. – №15. – С. 66–70.
174. *Мурзин В.Ю.* О военно-политической организации кочевых скифов // Тезисы докладов Всесоюзного семинара “Киммерийцы и скифы”. – Кировоград: ИА АН УССР, 1987. – Часть II. – С. 26–28.
175. *Мурзин В.Ю.* Происхождение скифов: Основные этапы формирования скифского этноса. – К.: Наук. думка, 1990. – 88 с.
176. *Мурзин В.Ю.* Происхождение и ранняя история скифов: Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.06 / АН Украины; Институт археологии. – К., 1993. – 215 с.
177. *Мурзин В.Ю., Ролле Р.* Отчёт о работе Чертомлыкской экспедиции в 1985 г. – НА ІА НАНУ. – №1985/5.
178. *Мурзин В.Ю., Ролле Р.* Большие городища лесостепной Скифии // Історія Русі – України (Історико-археологічний збірник). – К.: ІА НАНУ, 1998. – С. 34–41.
179. *Мурзін В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б.* Більське городище. – Київ – Гамбург – Полтава: Археологія, 1999. – 102 с.
180. *Мурзін В.Ю., Ролле Р., Черненко Є.В.* Звіт про дослідження валів Більського городища. – НА ІА НАНУ. – №1996/4.
181. *Мурзин В.Ю., Черненко Е.В.* О средствах защиты боевого коня в скифское время // Скифия и Кавказ. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 155–167.
182. *Мурзин В.Ю., Черненко Е.В.* Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время // Историко-филологический журнал АН Арм. ССР. – 1985. – №3. – С. 227–231.
183. *Нейхардт А.А.* Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. – Л.: Наука, 1982. – 240 с.
184. *Никулицэ И.Т.* Северные фракийцы в VI–I веках до н.э. – Кишинёв: Штиница, 1987. – 270 с.
185. *Новичихин А.Н.* К вопросу о походах скифов в земли синдов // Тезисы докладов третьей Кубанской археологической конференции. – Краснодар – Анапа, 2001. – С. 125 – 128.

186. *Нолан*. История и тактика кавалерии. – СПб.: типография товарищества общей пользы, 1871. – 203 с.
187. *О коннице*. (Выдержки из сочинения Ксенофонта). – СПб.: Кенем К°, 1874. – 24 с.
188. *Ольговский С.Я.* Бронзолитейное ремесло в Северном Причерноморье и Поднепровье в архаический период // Тезисы докладов Всесоюзного семинара “Киммерийцы и скифы”. – Кировоград: ИА АН УССР, 1987. – Часть II. – С. 34–37
189. *Ольховский В.С.* Погребально поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII–III вв. до н.э.). – М.: Наука, 1991. – 253 с.
190. *Ольховский В.С., Евдокимов Г.Л.* Скифские изваяния VII – III вв. до н.э. – М.: МТО МЕТЕО, 1994. – 188 с.
191. *Ольховский В.С., Храпунов И.Н.* Крымская Скифия. – Симферополь: Таврия, 1990. – 128 с.
192. *Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV–II веках до н.э. – М.: Наука, 1996. – 115 с. (САИ; Вып. Д 1–27).
193. *Островецков А.С.* К вопросу о сырьевой базе античных ремесленных центров Днепро-Бугского лимана // Памятники древних культур Северо-западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 84–97.
194. *Павленко Ю.В.* На шляху до формування ранніх цивілізацій на Україні та суміжних територіях // Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. – К.: Вища школа, 1993. – С. 3–32.
195. *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 1996. – 360 с.
196. *Паньков С.В.* Металургія заліза в лісній та лісостеповій зоні Східної Європи в I тис. до н.э. // Археологія. – 1987. – №58. – С. 44 – 56.
197. *Пастернак Я.* Археологія України: Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961. – 790 с.
198. *Петров В.П.* Скифи. Мова і етнос. – К.: Наук. думка, 1968. – 148 с.
199. *Петрук В.І.* Велика Скiфія – Оукраїна. – К.: “Спалах”, 2001. – 432 с.
200. *Пик А.* Исследование боя в древнейшие и новейшие времена / Извлечение из труда Ардан де Пика; Под ред. Пузыревского. 2-е изд. – СПб, 1911. – 156 с.
201. *Пиотровский Б.Б.* Скифы и Древний Восток // СА. – 1954. – №19. – С. 141–158.
202. *Пиотровский Б.Б.* Скифы и Урарту // ВДИ. – 1989. – №4. – С. 3–10.
203. *Погребова М.Н.* Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. – М.: Наука, 1984. – 248 с.
204. *Подобед В.А., Ключнев М.Н.* Биметаллический чекан VIII–VII в.в. до н. э. // Археологический альманах Донецкого краеведческого музея. – 1993. – №1. – С. 45–46.
205. *Подшибякин А.С.* Понятие холодного оружия в советском уголовном праве и в криминалистике и некоторые вопросы его классификации // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов. Изд-во Саратовского университета, 1976. – С. 7–43.

206. *Полин С.В.* Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине // Вооружение скифов и сарматов. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 103–119.
207. *Полин С.В.* О походе Дария в Причерноморскую Скифию // Древности скифов: Сб. науч. тр. – К.: ІА АНУ, 1994. – С. 86–101.
208. *Полин С.В.* От Скифии к Сарматии. – К.: Наук. думка, 1992. – 200 с.
209. *Полтавець В.І., Білецька О.В., Легоняк Б.В.* Шолом кубанського типу в Правобережному Лісостепу // Археологія. – 2000. – №1. – С. 147–149.
210. *Проблеми і задачі воєнної історії в сучасних умовах: Зб. матеріалів науково-практичної конференції.* – К.: Видання НАОУ, 1998. – 296 с.
211. *Пшеничникова Н.С.* Кавказская овчарка. Проблемы породы // Клуб служебного собаководства. – М.: Патриот, 1989. – С. 55–66.
212. *Рабинович Б.З.* Шлемы скифского периода // Труды Государственного Эрмитажа. – 1941. – Т.1. – С. 99–171.
213. *Радзиевская В.Е.* Раскопки Коломакского городища // Археологические открытия в 1980. – 1981. – С. 305–306.
214. *Раевский Д.С.* Очерки идеологии скифо-сарматских племён. – М.: Наука, 1977 – 216 с.
215. *Разин Е.А.* История военного искусства. – М.: Воениздат, 1955. – Т.1. – 560 с.
216. *Риминейдер М.* От Олимпии до Ниневии во времена Гомера. – М.: Наука, 1977. – 165 с.
217. *Ростовцев М.И.* Эллинизм и иранство на юге России. – Пг., 1918. – 190 с.
218. *Ростовцев М. И.* Скифия и Боспор. – Л., 1925. – 621 с.
219. *Рыбаков Б.А.* Геродотова Скифия. – М.: Наука, 1979. – 248 с.
220. *Рябова В.О., Черняков І.Г.* Призначення та походження золотих скіфських “ворварок“ // Музейні читання: Матеріали наукової конференції. – К.: Музей історичних коштовностей України, 2001. – С. 41–60.
221. *Садаев Д.Ч.* История древней Ассирии. – М.: Наука, 1979. – 246 с.
222. *Семёнов–Зусер С.А.* Скифская проблема в отечественной науке. – Харьков: ХГУ, 1947. – 180 с.
223. *Симоненко А.В.* Некоторые дискуссионные вопросы современного сарматоведения // ВДИ. – 2002. – №1. – С. 107–122.
224. *Скорый С.А.* Раннескифский меч из с. Изюмовка близ Старого Крыма // СА. – 1977. – №1. – С. 280–281.
225. *Скорый С.А.* Доспехи скифского типа в Средней Европе // Вооружение скифов и сарматов. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 82–103.
226. *Скорый С.А.* Курган Переп’ятиха. – К.: Наук. думка, 1990. – 122 с.
227. *Скорый С.А.* К вопросу о скифских походах в лужицкие земли // СА. – 1990. – №1. – С. 31–45.
228. *Скорый С.А.* Кочовики передскіфської та скіфської доби в Дніпровському Правобережному Лісостепу (питання етнокультурної історії): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.04 / ІА НАН України. – К., 1996. – 48 с.

229. *Скорый С.А.* Стеблев: скифский могильник в Поросье. – К., 1997. – 173 с. (Препр. / НАН Украины. Институт археологии.)
230. *Скорый С.А., Хохоровски Я.* Звіт про розкопки Великого Рижанівського кургану. – НА ІА НАНУ. – №1999/2.
231. *Скорый С.А., Хохоровски Я.* Звіт про розкопки групи курганів біля с. Рижанівка в 2000 р. – НА ІА НАНУ. – №2000/5.
232. *Скржинская М.В.* Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. – К.: Наук. думка, 1977. – 128 с.
233. *Скржинская М.В.* О степени достоверности числовых данных в скифском рассказе Геродота // ВДИ. – 1989. – №4. – С. 79–91.
234. *Скржинская М. В.* Скифия глазами эллинов. – СПб. : Алетейя, 2001. – 304 с.
235. *Смирнов К.Ф.* Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. – М.: Наука, 1984. – 184 с.
236. *Смирнова Г.І.* Немирівське городище – загальна характеристика пам'ятника VIII – VI ст. до н.е. // Археологія. – 1996. – №4. – С. 67–84.
237. *Сокольский Н.И.* Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1971. – 300 с.
238. *Соломоник Э.И.* О скифском государстве и его взаимоотношениях с греческими городами Северного Причерноморья // История и археология Боспора. – Симферополь: Крымиздат, 1952. – С. 103–128.
239. *Статут* польової служби. Затверджений Головним Отаманом С. Петлюрою. – Перемишль: Друкарня Кнолера, 1920. – 231 с.
240. *Степанова Е.В.* Скифские мягкие седла: вопросы терминологии // Матер. междунар. науч. конф. “Степи Евразии в древности и средневековье”. – СПб.: Государственный Эрмитаж, 2003. – Кн. 2. – С. 151–153.
241. *Степи* европейской части СССР в скифо-сарматское время / Археология СССР. – М.: Наука, 1989. – 463 с.
242. *Столба В.Ф.* Херсонес и скифы в V–II вв. до н. э.: (Проблемы взаимоотношений): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / АН СССР, Ин-т археологии, Ленинградское отделение. – Л., 1990. – 16 с.
243. *Страбон.* География. – М.–Л.: Наука, 1964. – 941 с.
244. *Строков А.А.* История военного искусства. – М.: Воениздат, 1955. – Т. 1: Рабовладельческое и феодальное общество. – 663 с.
245. *Струве В.В.* Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии. – Л.: Наука, 1968. – 355 с.
246. *Стрижак О.С.* Етнонімія Геродотової Скіфії.– К.: Наук. думка, 1988. – 224 с.
247. *Тараторин В.В.* Конница на войне. – Минск: Харвест, 1999. – 431 с.
248. *Тереножкін О.І.* Курган біля Глевахи // Археологія. – 1954. – Т. IX. – С. 80–97.
249. *Тереножкин А.И.* Об общественном строе у скифов // СА. – 1966. – №2. – С. 33–49.

250. *Тереножкин А.И.* Киммерийские мечи и кинжалы // Скифский мир. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 3–34.
251. *Тереножкин А.И.* Общественный строй скифов // Скифы и сарматы. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 3–28.
252. *Техов Б.В.* Скифы и Центральный Кавказ в VII – VI вв. до н. э. – М.: Наука, 1980. – 93 с.
253. *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії: У 2 т. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. – 614 с.
254. *Толстиков В.П.* К проблеме образования Боспорского государства (Опыт реконструкции военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI – первой половине V в. до н.э.) // ВДИ. – 1984. – №3. – С. 24–48.
255. *Толстой И., Кондаков Н.* Русские древности в памятниках искусства: В 2 т. – СПб., 1889. – Т.2: Древности скифо-сарматские. – 161 с.
256. *Тюленевич С.А.* Военная история как фактор духовной жизни общества // Военно-исторический журнал. – 2002. – №12. – С. 18–22.
257. *Федоренко Л.З.* Тактика кінноти. Керування роєм, взводом: Підручник для кавалерійських військових шкіл РСЧА. – Харків: На варті, 1934. – 167 с.
258. *Фігурний Ю.С.* Історичні витоки українського лицарства. – К.: Видавничий дім “Стилос”, 2004. – 308 с.
259. *Фиалко Е.Е.* Погребения женщин с оружием у скифов // Курганы степной Скифии: Сб. науч. тр. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 4–18.
260. *Фиалко Е.Е.* Погребальный комплекс кургана Огуз // Древности скифов: Сб. науч. тр. – К.: ИА АНУ, 1994. – С. 122–143.
261. *Фиалко Е.Е.* Кони в погребальном обряде скифской аристократии // Матер. междунар. науч. конф. “Степи Евразии в древности и средневековье”. – СПб.: Гос. Эрмитаж, 2003. – Кн.2. – С. 169–170.
262. *Фукидид.* История: Пер. Г.А. Стратановского. – М.: Наука, 1981. – 545 с.
263. *Хазанов А.М.* Обычай побратимства у скифов // СА. – 1972. – №3. – С. 44–57.
264. *Хазанов А.М.* Разложение первобытнообщинного строя и возникновение классового общества // Первобытное общество. – М.: Наука, 1975. – С. 88–139.
265. *Хазанов А. М.* Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. – М.: Наука, 1975. – 344 с.
266. *Халилов Д.А.* Археологические находки “скифского” облика и вопрос о “Скифском царстве” на территории Азербайджана // МИА. – 1971. – №177. – С. 183–187.
267. *Ханенко В.Б., Ханенко В.И.* Древности Поднепровья. – Киев, 1907. – Вып. 6. – 44 с.
268. *Хохоровски Я.* Скифские набеги на территорию Средней Европы // РА. – 1994. – №1. – С. 49–63.

269. *Худяков Ю.С.* Основные понятия оружиеведения // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. – Новосибирск: Новосибирское отделение АН СССР, 1979. – С. 184–193.
270. *Цалкин В.И.* Животноводство населения Северного Причерноморья в эпоху поздней бронзы и раннего железа // МИА. – 1971. – №177. – С. 13–14.
271. *Чайковский К.* Рейды конницы. – М.–Л.: ГИЗ, 1929. – 132 с.
272. *Черненко Е.В.* Скифский доспех. – К.: Наук. думка, 1968. – 192 с.
273. *Черненко Е.В.* О времени и месте появления тяжёлой конницы в степях Евразии // МИА. – 1971. – №177. – С. 35–38.
274. *Черненко Е.В.* Оружие из Семибратных курганов // Скифские древности . – К.: Наук. думка, 1973. – С. 64–81.
275. *Черненко Е.В.* Оружие из Толстой Могилы // Скифский мир. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 152–171.
276. *Черненко Е.В.* Древнейшие скифские парадные мечи // Скифы и Кавказ . – К.: Наук. думка, 1980. – С. 7–30.
277. *Черненко Е.В.* Скифские лучники. – К.: Наук. думка, 1981. – 170 с.
278. *Черненко Е.В.* Битва при Фате и скифская тактика // Вооружение скифов и сарматов. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 59–75.
279. *Черненко Е.В.* Скифо-персидская война. – К.: Наук. думка, 1984. – 120 с.
280. *Черненко Е.В.* Длинные копья скифов // Древности Евразии в скифо-сарматское время. – М.: Наука, 1984. – С. 231–235.
281. *Черненко Е.В.* Легенда о царе Атее // Тезисы докладов Всесоюзного семинара “Киммерийцы и скифы”. – Кировоград: ИА АН УССР, 1987. – Часть II. – С. 81–82.
282. *Черненко Е.В.* Военное дело скифов (вооружение, тактика, стратегия): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.06 / ИА АН УССР – К., 1988. – 40 с.
283. *Черненко Е.В.* Битва Атея и Филиппа Македонского // Тези доповідей ХХ республіканської конференції “Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР” (Одеса, 1989 р.). – К.: Наук. думка – 1989. – С.244–245.
284. *Черненко С.В.* Лицарі Великої Скіфії // Золото степу. Археологія України. – К. – Шлезвіг: Вахгольтц Ноімюстер, 1991. – С. 131–135.
285. *Черненко С.В.* Древнейшие скифские плёмы // Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 60-річчя Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАНУ “Від Кіммерії до Сарматії”. – К.: “КОРВІН ПРЕСС”, 2004. – С. 98-100.
286. *Черненко Е.В., Полин С.В., Бреловская Э.И.* Отчет о раскопках курганов эпохи бронзы и раннего железного века на территории Скадовского и Голопристанского районов Херсонской области. – НА ІА НАНУ. – №1974/7.
287. *Черненко Е.В., Яковенко Э.В.* Отчет о работе Краснознаменной экспедиции у с. Широкого и с. Шевченко Скадовского района Херсонской области. – НА ІА НАНУ. – №1969/24.

288. *Чурекова Н.Б.* К проблеме установления скифского протектората и тиранического режима в Ольвии (V в. до н.э.) // Материалы Междунар. конф. “Международные отношения в бассейне Чёрного моря в древности и средние века”. – Ростов на Дону: Изд-во Ростовского педагогического университета. – 2001. – С. 42–44.
289. *Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Балушкин А.М., Гребенников Ю.С.* Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1975 г. – НА ИА НАНУ. – №1975/3.
290. *Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Бочкарев С.С., Гребенников Ю.С., Рычков Н.А., Ребедаило Г.П., Ключинцев В.Н.* Отчет о работе Ингульской экспедиции в 1973 г. – НА ИА НАНУ. – №1973/8.
291. *Шевчук В.П., Тараненко М.Г.* Історія української державності: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1999. – 480 с.
292. *Шелов Д.Б.* Скифо-македонский конфликт в истории античного мира // МИА. – 1971. – №177. – С. 54–63.
293. *Шелов–Коведяев Ф.В.* История Боспора в VI – IV вв. до н.э. // Древнейшие государства на территории СССР.– М.: Наука, 1985. – С. 5–187.
294. *Шилик К.К.* Транспортные пути античного Северного Причерноморья // Материалы II Всесоюзн. симпоз. по древней истории Причерноморья. –Тбилиси, 1979. – С. 87–95.
295. *Шишова И.А.* О достоверности географических сведений в скифском рассказе Геродота // Летописи и хроники. 1980. – М.: Наука, 1981. – С. 14–27.
296. *Шрамко Б.А.* Металеві знаряддя виробництва Лісостепової Скіфії (ножі) // Питання історії народів СРСР. – Харків: Вид-во ХДУ, 1965. – С. 137–152.
297. *Шрамко Б.А.* Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху: Дис. ... докт. ист. наук: 07.00.06 / ИА АН УССР. – К., 1965. – 402 с.
298. *Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К.: Наук. думка, 1987. – 183 с.
299. *Шрамко Б.А.* Была ли Лесостепь завоевана скифами // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. – Полтава, 1990. – С. 124–126.
300. *Шрамко Б.А., Солнцев Л.О., Фомин Л.Д.* Техніка виготовлення скіфської наступальної зброї із заліза та сталі // Археологія. – 1970. – Вип. XXIII. – С. 40– 59.
301. *Шрамко Б.А., Солнцев Л.А., Фомин Л.Д.* Новые исследования техники обработки железа в Скифии // СА. – 1971. – №4. – С. 140–153.
302. *Шрамко И.Б.* Развитие кузнечного ремесла у племён бассейна Ворсклы и Псла в скифскую эпоху // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. – 1994. – С. 43–58.
303. *Эволюция военного искусства: этапы, тенденции, принципы /* Под ред. Ф.Ф. Гайворовского – М.: Воениздат, 1987.–246 с.

304. *Энгельс Ф.* Избранные военные произведения. – М.: Воениздат, 1957 – 844 с.
305. *Якимович Б.* Збройні сили України: нарис історії. – Львів: Місіонер, 1996. – 360 с.
306. *Яковенко Е.В.* Скифи Східного Криму в V–III ст. до н.э. – К.: Наук. думка, 1974. – 150 с.
307. *Яковенко Е.В.* Некрополь скифського часу біля міста Бориспіль // Археологія. – 1965. – Т. XVIII. – К.: Наук. думка. – С. 150–160.
308. *Яценко И.В.* Скифия VII–V вв. до н.э. – М.: Наука, 1959. – 116 с.
309. *Barnett R. D.* The Treasure of Ziwiye // *Irac.* – 1956. – Vol. 18. – P. 34–54.
310. *Bukowski Z.* The scythian influence in the area of lusatian culture. Wroclaw; Warszawa – Krakow – Gdansk, 1977. – 378 s.
311. *Chernenko E.V.* The Scythians 700-300 BC. – London: Osprey Publishin, 1997. – 40 p.
312. *Ferrill A.* The origins of war from the stone age to Alexander the Great. – London: Thames and Hudson Ltd, 1985. – 240 p.
313. *Ghirshman R.* Le Tresor de Sakkes. Les origins de l'Art Mede et les Bronses du Luristan // AA. 1950. Vol. 13.
314. *Gorelik M.V.* Warriors of Eurasia Yorkshir: Montvert Publications, 1995. 50 p.
315. *Kopach A.* The new horizons of ancient Ukraine. Toronto: Ukrainian library association, 1994. 40 p.
316. *Nikorescu P.* La campagne de Philippe en 339 // *Dacia.* – 1925. – №11. – P. 22–31.
317. *Párducz M.* Graves from the Scythian age at Ártánd // *Acta Archaeological Academiae Scientiarum Hungaricae.* – 1965. – Vol. 17. – P. 137–231.
318. *Potratz A.H.* Die skuthen in südrussland. – Basel: Raggi Verlag Basel, 1963 . – 207 p.
319. *Rolle R.* Städte auf Rädern Zur Entwicklung des nomadischen Wohnwagens // *Золото Степу. Археологія України.* – К. – Шлезвіг: Вахгольтц Ноїмюстєр, 1991. – С. 85–92.
320. *Rolle R., Murzin V., Alekseev A.* Königskurgan Čtrtomlyk. – Hamburger: Mainz, 1988. – 222 p.
321. *Rolle R., Murzin V., Šramko A.* Das Burgwallsystem von Bel'sk (Ukraine) // *Hamburger beiträge zur Archäologie.* – 1991. – №18.– P. 57–84.
322. *Sulimirski T.* Scytowie na zachodniem Podolu. – Lwow, 1936. – 136 s.
323. *Taylor D.G.* A History of Cavalry from the earliest times with lessons for the future. – London: McMillan, 1877. – 480 p.
324. *Wolf G., Andraschko F.M.* "... und heulen vor Lust." Der Hanf bei den Skythen // *Золото Степу. Археологія України.* – К. – Шлезвіг: Вахгольтц Ноїмюстєр, 1991. – С. 157–160.
325. *Zawadsky S.* The Fall of Assyria and MedianBabylonian Relations in Light of the Nabopolassar Chronicle. Poznan: Delft, 1988. 167 s.

